

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HAÇLI SEFERLERİNDE YAHUDİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Saime MERT

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

ŞUBAT 2024

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HAÇLI SEFERLERİNDE YAHUDİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Saime MERT

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

ŞUBAT 2024

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

ÖZET

Dünya tarihine yön veren kritik olaylar arasında önemli bir yere sahip olan Haçlı Seferleri, XI. yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve yaklaşık iki yüzyıl süresince devam etmiştir. Bu seferler temelde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında gerçekleşmiş olsa da Haçlı akınlarının etkilerine maruz kalan topluluklardan biri de Hz. İsa'nın ölümünden sorumlu tutulan Yahudiler olmuştur. Seferin başlaması ve devamındaki süreçlerle birlikte düşman algısına yeni figürler eklenmiş; bu kapsamda Yahudiler ile Katolik olmayan Hristiyanlar, Haçlı Seferleri sürecine dâhil edilmiştir. Dinî fanatizm ve ganimet hırsıyla hareket eden Haçlılar, Yahudilerin sahip olduğu zenginliği ele geçirme amacı güderken aynı zamanda onları Hz. İsa'nın katili olmakla suçlayarak katletmişlerdir. Hristiyanlar ise mezhepsel farklılıkları nedeniyle sapkınlıkla itham edilerek öldürülmüşlerdir. Bu süreçte Müslümanlar dinsiz, kutsal mekânları kirleten ve Doğu Hristiyanlarına zulmeden kişiler şeklinde betimlenerek Katolik Kilisesi aracılığıyla hedef haline getirilmişlerdir. Seferler sırasında Yahudi, Müslüman, Hristiyan kimliğine dayalı ayırım yapmadan yaş ve cinsiyet farkı gözetmeyen Haçlılar, dehşet verici bir zalimlikle katliam, işkence, yağma ve tahribat gibi insanlık dışı birçok eylemde bulunmuşlardır. Ayrıca bütün bunları meşru göstermek için çeşitli gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Özellikle Avrupa ve Kudüs'te bulunan Yahudi toplulukları üzerinde büyük bir yıkım etkisi bırakan ve Hristiyan toplumundaki antisemit eğilimlerin daha kolay bir şekilde ortaya çıkmasını sağlayan Haçlı Seferleri, Yahudilerin Hristiyan toplumu içerisinde görece sınırlı bir konumda olduklarını net bir şekilde ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Haçlı, Yahudi, Müslüman, Hristiyan, Kudüs.

ABSTRACT

The Crusades, which hold a significant place among the critical events that shaped world history, began around the end of the 11th century and continued for approximately two centuries. While these campaigns were primarily between Muslims and Christians one of the communities affected by the Crusades was the Jews, who were held responsible for the death of Jesus. With the initiation and subsequent processes of the Crusades, new figures were added to the perception of the enemy; in this context, Jews and non-Catholic Christians were included in the Crusades. Motivated by religious fanaticism and greed for plunder, the Crusaders aimed to seize the wealth owned by Jews and, at the same time, accused them of being the killers of Jesus, leading to their massacre. Christians, on the other hand, have been accused of heresy and killed due to sectarian differences. During this process, Muslims were depicted as godless individuals who desecrated holy places and oppressed Eastern Christians, targeting them through the Catholic Church. The Crusaders, without making distinctions based on Jewish, Muslim, or Christian identity and paying no heed to differences in age and gender, perpetrated gruesome acts of cruelty, including massacres, torture, looting and destruction. In addition, they put forth various justifications to legitimize all of these actions. The Crusades, particularly devastating for Jewish communities in Europe and Jerusalem, exacerbated anti-Semitic tendencies within Christian society, highlighting the relatively limited status of Jews within the Christian community.

Keywords: Crusader, Jewish, Muslim, Christian, Jerusalem.

ÖNSÖZ

Uluslararası literatürde Haçlılar ve Yahudileri ele alan çalışmalar mevcutken, Türkçe literatürde konuyla ilgili neredeyse hiç çalışma bulunmamaktadır. Konuyla alakalı Türkçe çalışmaların bulunmaması büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda gerçekleştirilen araştırma, mevcut eksikliği kapatma amacı taşımaktadır. Zira Haçlı Seferleri, çoğunlukla Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar olarak ele alınsa da Yahudilerin bu süreçteki rolü ve yaşadıkları olaylar dikkate değerdir. Haçlılar, kutsal toprakları fethetme amacıyla yola çıktıklarında Yahudi toplulukları seferlerin acımasız yüzü ile karşılaşan ilk kesim olmuş ve sıklıkla hedef alınmışlardır.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Başlangıçta çalışma esnasında faydalanılan kaynaklar ve araştırma eserleri tanıtılmış, ardından girişte Yahudi tarihi, Roma'nın Yahudiye'yi yıkmasına kadar kısaca anlatılmıştır. Çalışmanın birinci bölümü olan Haçlı Seferleri öncesinde Avrupa ve Ortadoğu'da Yahudiler, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya şehirleri ile Ortadoğu olmak üzere altı başlık halinde ele alınmıştır. Çalışmanın ana bölümü olan Haçlı Seferlerinde Yahudiler bölümünde, Haç kavramı, Haçlı Seferleri'nin başlaması, Halkın Haçlı Seferinde Yahudiler, I. II. III. IV. Haçlı Seferlerinde Yahudiler ve Yahudilere yönelik kan itiraları incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Haçlı Seferleri döneminde Yahudilerin ticarî, bilimsel ve kültürel faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Tez çalışmamın belirlenmesi ve geliştirilmesi aşamasında bana rehberlik eden, desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Aydın USTA'ya içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma sürecinde ihtiyaç duyduğum kaynaklara ulaşma konusundaki katkılarından dolayı Yusuf BESALEL'e teşekkür ederim. Çalışmam sırasında bana sundukları maddi ve manevi desteklerinden dolayı aileme minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ	VII
1. KAYNAKLAR	VII
1.1. İslâm Kaynakları ..	VII
1.2. Yahudi Kaynakları	VIII
1.3. Hristiyan Kaynakları	X
1.3.1. Latin Kaynakları	X
1.3.2. Yerli Hristiyan ve Bizans Kaynakları	XIV
2. ARAŞTIRMA ESERLERİ	XV
GİRİŞ	1
Yahudi Kavramı ve Algısı	1
Göçebelik, Hâkimler ve Krallar Dönemi	4
İsrail ve Yahuda Krallıkları	8
Pers, Yunan ve Roma Yönetimi Altında Yahudiler	9
I. BÖLÜM	14
HAÇLI SEFERLERİ ÖNCESİNDE AVRUPA'DA VE ORTADOĞU'DA	
YAHUDİLER	14
1. AVRUPA'DA YAHUDİLER	14
1.1. Almanya'da Yahudiler	14
1.2. Fransa'da Yahudiler	21
1.3. İngiltere'de Yahudiler	30
1.4. İtalya'da Yahudiler	31
1.5. İspanya'da Yahudiler	37

2. ORTADOĞU'DA YAHUDİLER	41
II. BÖLÜM	46
HAÇLI SEFERLERİNDE YAHUDİLER	46
2.1. Haç Kavramı	46
2.2. Haçlı Seferleri'nin Başlaması	47
2.3. Halkın Haçlı Seferinde Yahudiler	58
2.4. I. Haçlı Seferinde Yahudiler	76
2.5. II. Haçlı Seferinde Yahudiler	82
2.6. III. Haçlı Seferinde Yahudiler	86
2.7. IV. Haçlı Seferinde Yahudiler	93
2.8. Yahudilere Yönelik Kan İftiraları	95
III. BÖLÜM	99
HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN TİCARİ, BİLİMSEL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ	99
3.1. TİCARİ FAALİYETLER	99
3.1.1. Yahudilerin Ticari Faaliyetleri	99
3.1.2. Tefecilik	103
3.1.3 Tüccar Vekilliği	107
3.1.4. Seyyar Satıcılık	108
3.1.5. Bankacılık	109
3.2. BİLİMSEL VE KÜLTÜREL FAALİYETLER	111
3.2.1. Astronomi	111
3.2.2. Astroloji	112
3.2.3. Tıp	114
3.2.4. Şiir	117
3.2.5. Felsefe	120
SONUÇ	125
BİBLİYOGRAFYA	128
1. Kaynaklar	128
2. Araştırma Eserleri	131
EKLER	144
ÖZGEÇMİŞ	160

KISALTMALAR

a.g.e: adı geçen eser.

a.g.m: adı geçen metin.

a.g.t: adı geçen tez.

Alm. çev: Almanca çeviri.

aynı mlf: aynı müellif.

bkz: bakınız.

çev: çeviren.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

ed: editör.

hz: hazreti.

İHYA: Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi.

İng. çev: İngilizce çeviri.

İsp. çev: İspanyolca çeviri.

JAOS: Journal of the American Oriental Society.

MÖ: milattan önce.

MS: milattan sonra.

nşr: neşreden.

ö: ölümü.

s: sayfa.

SBED: ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

Türk. çev: Türkçe çeviri.

USAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi.

KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

1. KAYNAKLAR

1.1. İslâm Kaynakları

1073 yılında dünyaya gelen **İbnü'l-Kalânîsî**'nin *Zeylû Târîhi Dimaşk* isimli eseri İslâm kaynakları içerisinde Haçlı Seferleri hakkında bilgi aktaran en önemli eserlerden biri olarak yer almaktadır. Eser, I. ve II. Haçlı Seferleri'nin birinci el kaynağı olarak kabul edilmektedir. Çalışmada, Kudüs'ün Haçlılar tarafından zapt edilişi esnasında gerçekleştirilen Yahudi katliamı ve Haçlıların Trablus'u ele geçirmesi hakkında bu eserden istifade edilmiştir. Eserin H.A.R. Gibb tarafından yapılan İngilizce çevirisi ile Onur Özatağ tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesi kullanılmıştır.¹

1004 yılında Belh şehrinde dünyaya gelen **Nâsır-ı Hüsrev** XI. yüzyıl İran edebiyatının önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Müellif, 1046 yılında başladığı Filistin ve Mısır seyahat sürecini *Sefernâme* adlı eserinde anlatmaktadır. Eser, Haçlıların Ortadoğu'ya gelmelerinden önce bölgenin durumunu aktarması ve önemli şehirleri tarif etmesi açısından son derece önemlidir. Çalışmada, Haçlı Seferleri öncesinde Yahudiler ve Hristiyanların Kudüs şehrine gerçekleştirdikleri ziyaret ile ilgili bahiste bu kaynaktan faydalanılmıştır. Eserin Abdülvehhab Terzi tarafından yapılan Türkçe çevirisinden istifade edilmiştir.²

1186-1256 yılları arasında yaşamış olan **Sıbt İbnü'l-Cevzî**'nin *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* isimli eseri kırk ciltten oluşmakta olup büyük bir İslâm tarihi mahiyetindedir. Yıl esasına göre kaleme alınan eser Yûnînî tarafından yirmi bir cilt olacak şekilde ihtisar hale getirilmiş ve esere ek olarak dört ciltlik bir zeyl yazılmıştır. Selçuklu ve Eyyûbî tarihleri özelinde önem arz eden *Mir'âtü'z-zamân*'daki Haçlı Seferleri ile ilgili konular İbnü'l-Kalânîsî'nin eserine dayanmaktadır. Konu ile alakalı

¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015; İbnü'l-Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, İng. çev. H.A.R. Gibb, London 1932.

² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Terzi, İstanbul 1985.

olarak eser özellikle I. Haçlı Seferi sırasında gerçekleştirilen Yahudi katliamını aktarması sebebiyle oldukça önemlidir.³

1160 yılında doğmuş olan **İbnü'l-Esîr**'in genel bir tarih olarak kaleme almış olduğu on ciltlik *el-Kâmil fi't-târih* isimli eseri dünyanın yaratılışından başlayarak 1231 yılına kadar gerçekleşen olayları kapsamaktadır. Haçlılar konusu eserin onuncu cildinden itibaren ele alınmakta olup bu cilt, Haçlıların Ortadoğu'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. *el-Kâmil fi't-târih*, ilk defa İsveçli şarkiyatçı Carl Johan Tornberg tarafından on üç cilt olarak 1851-1876 yılları arasında Paris'te yayınlanmıştır. Kahire ve Beyrut'ta da basılan eser 1988-1991 yılları arasında Abdülkerim Özaydın'ın başkanlığını yaptığı bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Çalışmada, I. ve II. Haçlı Seferleri ile ilgili kısımlarda bu kaynaktan yararlanılmıştır.⁴

Azîmî ya da İbnü'l-Azîmî isimleriyle tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, H. 483 (1090) yılında Halep'te doğmuştur. Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan müellifin *Târihü'l-Azîmî* olarak bilinen eseri Hz. Âdem'den başlayarak 1160 yılına kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. Eserin 1063 yılından sonraki bölümü Claude Cahen tarafından yayınlanmıştır. Ardından Ali Sevim 1038-1143 yılları arasındaki Selçuklularla ilgili bölümlerin çevirisini gerçekleştirerek *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)* ismiyle yayınlamıştır. Çalışmada Kudüs'ün zapt edilişi sırasında Yahudilerin durumu ile ilgili bahisde bu eserden faydalanılmıştır.⁵

1.2. Yahudi Kaynakları

Haçlı Seferleri zamanında özellikle Avrupa coğrafyasında yaşayan Yahudilere yönelik gerçekleştirilen saldırılarla ilgili bilgi aktaran en önemli kaynaklardan biri **Solomon Bar Simson Kroniği**'dir. Çalışmada Hristiyanların ve özellikle de Haçlıların Yahudilere karşı tutumları ile Almanya'nın Ren bölgesinde bulunan Yahudi

³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Orientaux*, III, Paris 1872.

⁴ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslam Tarihi*, X-XI, İstanbul 1991.

⁵ Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006.

cemaatlerine karşı yapılan katliamlarla ilgili kronik aktarımlarından bolca istifade edilmiştir.

Solomon Bar Simson'un kroniğine kıyasla daha kısa olan *Anonim Mainz Kroniği* ise Haçlıların Yahudilere yönelik yaklaşımlarını ve gerçekleşen katliamları genel çerçevede ele almaktadır. Her iki kronik de Shlomo Eidelberg ve Robert Chazan tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Çalışmada İngilizce çevirilerden yararlanılmıştır.⁶

Litürjik şair ve yorumcu olan **Ephraim ben Jacob of Bonn** 1132 senesinde doğmuştur. Ephraim, Yahudilerin II. Haçlı Seferi sırasındaki acılarına dâir *Sefer Zekhirah* (*Anılar Kitabı*) ve yas şarkıları kaleme almıştır. Yazarın 1146 ile 1196 yılları arasında Almanya, Fransa ve İngiltere'deki Yahudilere karşı yapılan zulümlere ilişkin eseri büyük bir tarihsel değere sahiptir. Eser, büyük ölçüde tarafsız şekilde aktarılan kendi deneyimlerinin kayıdır. Bununla birlikte Ortaçağ kronograflarının Haçlı Seferleri dönemindeki zulümlere ilişkin tarihlerinde kullandıkları en değerli belgeler arasında yer alır. Çalışmada, II. Haçlı Seferinde Yahudilere yönelik gerçekleştirilen katliamlardan bahsedilirken bu eserden istifade edilmiştir. Eserin Shlomo Eidelberg tarafından yapılan İngilizce tercümesi kullanılmıştır.⁷

1012 yılında doğan Capualı şair ve tarihçi **Ahimaaz ben Paltiel** 1054'te ailesinin kökeni olan Oria'ya taşındığında *Megillat Yuhasin* (*Soy Kütüğü Makamı*) olarak da bilinen *Megillat Ahima'az* (*Ahimaz Makamı* veya *Ahimaz Günlüğü*) adlı eseri derlemiştir. Yazar eserde yalnızca yakın atalarını yüceltmeyi amaçlasa da Güney İtalya şehirlerinde ve Kuzey İtalya'da Pavia şehrindeki erken Yahudi yerleşimlerinin tarihine dâir önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmada, Güney İtalya'da bulunan Yahudi cemaati ile ilgili bahiste bu eserden faydalanılmıştır.⁸

1165-1238 yılları arasında yaşayan **Eleasar b. Juda b. Kalonymos**, teolojik eğitimini haham olan babasından ve Metz'de Eliezer b. Samuel'den almıştır. 1190 yılı civarında Worms'daki Yahudi cemaatinin hahamı olan Eleasar, 1188'de Mainz'daki Yahudi

⁶ *The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S), The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, İng. çev. Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987; *The Chronicle of Solomon Bar Simson, The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous*, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and The Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Hoboken 1977.

⁷ *Sefer Zekhirah or The Book of Remembrance of Rabbi Ephraim of Bonn*, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Hoboken 1977.

⁸ Ahimaaz ben Paltiel, *Megillat Ahima'az*, İng. çev. Marcus Salzman, *The Chronicle of Ahimaaz*, New York 1924.

nüfusuna karşı gerçekleştirilen şiddetli isyanlar dolayısıyla topluluğun çoğu ile birlikte Wetterau'daki Münzenberg Kalesi'ne kaçmış ve olayların kaydını almıştır. Çalışmada, Haçlıların 1188 senesinde Mainz Yahudi topluluğuna yönelik gerçekleştirdiği saldırı girişimi hakkında bu eserden istifade edilmiştir.⁹

Doğu Akdeniz'deki Yahudi topluluklarına dâir bilgiler XII. yüzyıl seyyahları olan **Tuleda'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia**'nın eserlerinde bulunmaktadır. Konu ile ilgili Bizans İmparatorluğu ve Haçlı devletleri şehirlerinde yaşayan Yahudilerin sosyo-ekonomik durumu hakkında orijinal bilgiler içermeleri dolayısıyla çalışmada bu seyahatnamelere sıkça başvurulmuştur.¹⁰

1.3. Hristiyan Kaynakları

1.3.1. Latin Kaynakları

Hayatı hakkında neredeyse hiç bilgi bulunmayan **Albertus Aquensis Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae** isimli eserini 1120-1158 yılları arasında Almanya'da kaleme almıştır. Eser, Haçlıların 1095 yılında ortaya çıkışından 1120 yılına kadar olan faaliyetlerini ele almaktadır. Bu çalışma açısından eser, I. Haçlı Seferi esnasında Ren bölgesinde bulunan Yahudilere yönelik gerçekleştirilen saldırılara dâir en ayrıntılı bilgi sunan Haçlı kaynağı olmasından dolayı önemlidir. Çalışmada Augustus C. Krey ve Susan B. Edgington tarafından yapılan İngilizce tercümeler kullanılmıştır.¹¹

I. Baudouin'in özel papazı olan **Fulcherius Carnotensis** 1059 yılında dünyaya gelmiştir. Fulcherius'un I. Haçlı Seferi'ne bizzat katılması sebebiyle yazdığı eser oldukça önemlidir. Müellif, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium* isimli eserini 1100 yılında Kudüs'e yerleşmesinin ardından kaleme almaya başlamıştır. Eser 1101, 1106 ve 1124-1127 yıllarında olmak üzere üç ayrı bölüm şeklinde yazılmıştır. Çalışmada, özellikle Haçlı Seferleri'nin başlangıcı ve 1101 Haçlı Seferi ile ilgili

⁹ Bericht des Eleasar bar Juda, *Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland*, Alm. çev. S. Baer, II, Berlin 1892.

¹⁰ Tuleda'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2013.

¹¹ Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem, çev. Susan B. Edgington, I, New York 2016.

verilen bilgiler kullanılmıştır. Eserin İngilizce çevirisiyle birlikte İlcan Bihter Barlas tarafından gerçekleştirilen Türkçe çeviriden istifade edilmiştir.¹²

1055-1124 yılları arasında yaşamış olan **Guibert de Nogent** *Histoire De Sa Vie* adlı otobiyografik eseri 1114 yılı civarında kaleme almaya başlamıştır. Nogent, özellikle I. Haçlı Seferi'ne dâir anılarını *Gesta Dei per Francos* isimli eserinde duyduğu hikâyelerle ustaca birleştirmiş ve kendi otobiyografisi yanında zamanının bir kroniğini sunmak için önceki tarihçilerin eserlerine dayalı tanıklıklarını kullanmıştır. Eser, Halkın Haçlı Seferinde Avrupa'da meydana gelen ilk Yahudi katliamını nakletmesi sebebiyle çalışma açısından oldukça önemlidir.¹³

1080 yılından dünyaya gelen **Ekkehard of Aura** bir manastırda başrahip olarak görev almıştır. Alman hacılarıyla 1101 senesinde Filistin topraklarına giden müellifin *Hierosolymita* isimli eserini Almanya'ya döndükten sonra 1115 senesinde kaleme aldığı düşünülmektedir. Eser, Haçlı Seferi'ne bizzat katılmış kişilerin anlattıkları hikâyelerden ve o döneme kadar kaleme alınmış kroniklerden alınan bilgilerden meydana gelmektedir. August C. Krey tarafından İngilizce tercümesi gerçekleştirilen bu eserden çalışmanın II. bölümünde faydalanılmıştır.¹⁴

I. Haçlı Seferi'nin görgü tanıklarından olan **Raymond Aguilers** Raymond St. Gilles'in ordu vâizi göreviyle I. Haçlı Seferinde yer almıştır. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem* isimli eseri Haçlı Seferleri'nin başlangıcından başlayarak 1099 tarihinde gerçekleşen Aşkelon savaşı ile sonlanmaktadır. Çalışmada, İznik'in Haçlılar tarafından ele geçirilişi hakkında kaynaktan istifade edilmiştir. Eserin J.H. Hill-L.L. Hill tarafından yapılan İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır.¹⁵

1130 yılında Kudüs'te doğmuş olan Sûr (Tyre) başpiskoposu **Willermus Tyrensis** Ortadoğu'da gerçekleşmiş olan Haçlı-Müslüman mücadeleleri hakkında en detaylı bilgi veren Latin müellifidir. Müellifin *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* isimli eseri yirmi üç kitaptan oluşmakta ve Haçlı Seferleri'nin

¹² Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. İlcan Bihter Barlas, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, İstanbul 2009.

¹³ Guibert de Nogent, *Histoire De Sa Vie*, ed. Georges Bourgin, Paris 1907.

¹⁴ Ekkehard of Aura, *Hierosolymita*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921.

¹⁵ Raymond Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, İng çev. John Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968.

başlangıcından 1184 yılına kadar olan olaylara yer vermektedir. Çalışma ile ilgili olarak eserin Ren civarında Haçlılar tarafından gerçekleştirilen Yahudi katliamlarına dâir az da olsa bilgi içermesi oldukça önemlidir.¹⁶

Haçlı liderlerinden Bohemond'un yanında bulunan papazlardan birinin kaleme almış olduğu anonim eser *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* 1095 yılında gerçekleşmiş olan Clermont Konsili ile başlayıp 1099 Aşkelon savaşıyla bitmektedir. 1100 veya 1101 yılında kaleme alındığı düşünülen eser on bölümden oluşmaktadır. Konu ile alakalı olarak eserin Haçlı Seferleri'nin başlangıç süreci ve I. Haçlı Seferi ile ilgili kısımlarından yararlanılmıştır. Eserin Ergin Ayan tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.¹⁷

1095-1143 yılları arasında yaşamış önde gelen İngiliz tarihçi **William of Malmesbury** yaşamının tamamını İngiltere'de bir rahip olarak geçirmiştir. Kaleme aldığı *Gesta Regvm Anglorvm* isimli eserin Haçlılarla ilgili bölümü Clermont Konsili ile başlayıp Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından 1101 Haçlı Seferleriyle devam etmektedir. Eser 1102 yılında sona ermesine karşın yazar zaman zaman 1124 yılı olaylarına atıfta bulunmaktadır. Çalışmada, Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilişi esnasında gerçekleştirilen katliam ve Antakya'nın Haçlılar tarafından zapt edilişi hakkında bu eserden istifade edilmiştir. Eserin R.A.B. Mynors tarafından gerçekleştirilen İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır.¹⁸

1136-1198 yılları arasında yaşayan **William of Newburgh**, Wilhelmus Neubrigensis ismiyle de bilinmektedir. Anglo-Sakson asıllı İngiliz tarihçinin 1066'dan 1198 yılına kadar İngiltere tarihini anlattığı *Historia Rerum Anglicarum* adlı eseri en önemli çalışması olarak kabul edilmektedir. Eser, tarihçiler tarafından İngiltere'nin Stephen dönemindeki anarşiyi detaylı bir şekilde anlatması nedeniyle takdir edilmektedir. William of Newburgh'un XII. yüzyıl sonlarında York şehrindeki Yahudi pogromlarını deneyimleyip eserinde aktarması çalışma açısından oldukça önemlidir.¹⁹

¹⁶ Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2016; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği II: Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar (1099-1143)*, çev. Ergin Ayan, Ankara 2018.

¹⁷ *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum*, çev. Ergin Ayan, *Anonim Haçlı Tarihi*, İstanbul 2013.

¹⁸ William of Malmesbury, *Gesta Regvm Anglorvm*, İng. çev. R.A.B. Mynors, *The History of the English Kings*, I, Oxford 1998.

¹⁹ William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum, Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II. and Richard I.*, I, ed. Richard Howlett, London 1884.

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan İngiliz tarihçi **Richard of Devizes**'in kaleme aldığı *Chronicon* Kral I. Richard'ın saltanatının ilk üç yılını kapsamakta ve III. Haçlı Seferi sırasında İngiltere ile kutsal topraklarda yaşanan olayları anlatmaktadır. Devizes, Aslan Yürekli Richard'ın 1189 yılındaki taç giyme töreniyle ilgili anlatımında Londra Yahudilerinin toplu katliamını anlatırken “holokost” sözcüğünü kullanan ilk kişidir.²⁰

1149 yılında doğan **Thomas of Monmouth** İngiltere'deki Norwich Katedrali Manastırında yaşamış bir Benedikten rahibidir. *Vita et Passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis* yazarın bilinen tek eseridir. Eser, St. William of Norwich'in hagiografisidir. Kaynak, Yahudiler tarafından gerçekleştirildiğine inanılan ritüel cinayet iftirasını anlatan ilk örneklerinden biri olduğu için bu çalışma açısından oldukça önemlidir. Eser, Augustus Jessopp ve M. R. James tarafından *The Life and Passion of William of Norwich* ismiyle İngilizce'ye tercüme edilerek notlandırılmıştır.²¹

538 yılında Fransa'nın Auvergne bölgesinde (Clermont-Ferrand) doğan **Gregory of Tours** 563 yılında diyakoz olarak atanmış ve 573 yılından 594'teki ölümüne kadar Tours'un başpiskoposu olmuştur. Gregory'nin *Historiae Francorum* adlı eseri Merovenj dönemindeki Fransa tarihi için önemli bir kaynaktır. Eser on kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitap yaratılış ile başlayıp Saint Martin of Tours'un 397'deki ölümüyle bitmektedir. İkinci, üçüncü ve dördüncü kitaplar 397'den Merovenj Kralı I. Sigebert'in 575'te ölümüne kadar olan olayları kapsamaktadır. Geriye kalan beş kitap 591'de Kral Guntram döneminde sona eren, Gregory'nin tanık olduğu veya kişisel bilgi sahibi olduğu olayları anlatır. Eserde Fransa'da yaşamış olan Yahudilerle ilgili olaylara yer verilmesi çalışma açısından oldukça önemlidir. Çalışmada eserin James T. Shotwell tarafından gerçekleştirilen İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır.²²

989 yılında Limousin bölgesindeki Chabannes Manastırında doğan **Adémar de Chabannes** Fransız tarihçi, rahip ve besteci olarak tanınmaktadır. Adémar'ın

²⁰ Richard of Devizes, *Cronicon Richardi Divisensis De Tempore Regis Richardi Primi*, ed. John T. Appleby, New York 1963.

²¹ Thomas of Monmouth, *Vita et Passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*, İng. çev. Augustus Jessopp-Montague Rhodes James, *The Life and Miracles of St. William of Norwich by Thomas of Monmouth*, Cambridge 1896.

²² Gregory of Tours, *Historiae Francorum*, ed. James T. Shotwell, İng. çev. Ernest Brehaut, *History of the Franks*, New York 1916.

Chronicon Aquitanicum et Francicum adlı eseri IX. ve XII. yüzyıl arasındaki dönemi kapsamaktadır. Özellikle Aquitane ve çevresindeki olayları ele alan eser dönemin tarihini, siyasî olayları, savaşları, toplumsal değişimleri ve kiliseyle ilgili konuları içerir. Çalışmada Frank yönetimi altında yaşayan Yahudilerden bahsetmek amacıyla bu eserden faydalanılmıştır.²³

XIII. yüzyıl ortalarında yaşamış İtalyan bir tarihçi ve rahip olan **Guglielmo da Padova**'nın *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam* adlı eseri Karolenj İmparatoru Büyük Carl'ın VIII. yüzyılın sonlarında Lagrasse'da bir Benedikten Manastırı kurmasını anlatan tarih ve efsane karışımı eserdir. Çalışmada Fransa'da ikâmet eden Yahudilerle ilgili bahislerde bu eserden istifade edilmiştir.²⁴

1.3.2. Yerli Hristiyan ve Bizans Kaynakları

Haçlı Seferleri'nin ilk zamanlarında Urfa'da yaşamış Ermeni bir başrahip olan **Urfalı Mateos**'un kaleme aldığı *Vakayinâme* Haçlı Seferleri hakkında bilgi aktaran en önemli Ermeni kaynağıdır. Mateos'un eseri 952-1136 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Esere Papaz Grigor tarafından 1136 yılından 1163 yılına kadar olayları içeren bir zeyl eklenmiştir. Çalışmada eserin Urfa şehrinin ele geçirilişi ile I. ve 1101 Haçlı Seferleri ile ilgili bahislerinden faydalanılmıştır. Hrant D. Andreasyan *Vakayinâmenin* Kudüs'te basılan Ermenice metnini *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. Çalışmada bu tercümeden yararlanılmıştır.²⁵

1126 yılında Malatya'da doğan **Süryani Mihail**'in eseri Hz. Âdem'den başlayarak 1199 yılına kadar yaşanan olayları aktarmaktadır. Süryanice olarak kaleme alınmış esere daha sonra ismi bilinmeyen biri tarafından 1204-1234 yılları arasındaki olayları anlatan bir zeyl yazılmıştır. Eser, Türkçe'ye Hrant D. Andreasyan tarafından *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi* ismiyle çevrilmiştir. Çalışmada eserin Türk Tarih Kurumu tarafından henüz yayınlanmamış olan çevirisi kullanılmıştır.²⁶

²³ Adémar de Chabannes, *Chronicon Aquitanicum et Francicum*, ed. Alphonse Picard, *Chronique*, Paris 1897.

²⁴ Guglielmo da Padova, *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. Friedrich Eduard Schneegans, Halle 1898.

²⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019.

²⁶ Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1994.

1225 yılı civarında Malatya’da doğan ve **Bar Hebraeus** olarak tanınan Gregory Abû'l-Farac babasının Yahudi bir hekim olması nedeniyle İslâm literatüründe İbnü'l-İbrî ismiyle bilinir. Müellifin *Abû'l-Farac Tarihi* isimli eseri yaradılıştan başlayarak öldüğü yıl olan 1286 tarihine kadar gelen olayları aktarmaktadır. Çalışmada, Haçlı Seferleri ile ilgili bilgiler içermesi nedeniyle eserin II. cildinden istifade edilmiştir.²⁷

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı **Anna Komnena**'nın yazdığı *Alexiad* adlı eser Bizans kaynakları arasında I. Haçlı Seferi hakkında bilgi aktaran en önemli kaynaktır. Eser, Aleksios Komnenos'un imparatorluğundan önceki başkomutanlık döneminden başlayarak 1069-1118 yılları arasındaki olayları içermektedir. Çalışmada I. Haçlı Seferi ile 1101 Haçlı Seferleri ilgili bahislerde bu esere başvurulmuştur. Eser, Bilge Umar tarafından Türkçeye çevrilmiş olup çalışmada bu çeviri kullanılmıştır.²⁸

Ionannes Kinnamos'un *Historia* isimli yapıtı dokuz ciltten oluşmakta ve 1118-1176 yılları arasında gerçekleşen hadiseleri içermektedir. Kinnamos'un eserinin ilk cildinde İmparator Ioannes Komnenos'un saltanat devri özet bir şekilde verilmiş geri kalan yirmi sekiz ciltte ise İmparator Manuel döneminde gerçekleşen olaylar aktarılmıştır. Konu ile ilgili olarak eserin II. Haçlı Seferi ile ilgili bahsinden yararlanılmıştır.²⁹

Niketas Khoniates'in aynı isimli eseri ise yirmi bir kitaptan oluşmakta olup 1118-1206 arasında hükümdarlık yapmış Bizans İmparatorları'nın saltanat dönemlerini içermektedir. Çalışmada eserin II. ve III. Haçlı Seferi ile ilgili bahislerinden yararlanılmıştır. Niketas Khoniates'in *Historia* isimli yapıtı Franz Grabler tarafından üç cilt halinde Almanca tercümesiyle yayınlanmıştır. Fikret Işıltan eserin birinci cildini Işın Demirkent de ikinci ve üçüncü cildini Türkçe'ye tercüme etmiştir.³⁰

2. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Batıda Haçlılar ile ilgili kaleme alınmış oldukça fazla eser bulunmaktadır. Çalışmada faydalanılan bu eserlerin başında Steven Runciman'ın *Haçlı Seferleri Tarihi* isimli kitabı yer almaktadır. Üç ciltten oluşan eser Türkçe'ye Fikret Işıltan tarafından tercüme edilmiş olup Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Bunun dışında

²⁷ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987.

²⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2021.

²⁹ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001.

³⁰ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Ankara 1995; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı: Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2006.

Jonathan Riley-Smith'in *Haçlılar Kimlerdi?, The First Crusade and The Idea of Crusading*; Jean Richard'ın *Haçlı Seferleri Tarihi*; Hans Eberhard Mayer'in *The Crusades*; Christopher Tyerman'ın *The Crusades*; Jonathan Phillips'in *The Crusades* çalışmada yer verilen diğer önemli araştırma eserleri arasında yer almaktadır. Türkiye'de Haçlı Seferleri ile ilgili yapılmış çalışmaların başında ise Işın Dermirkent'in kaleme almış olduğu eserler gelmektedir. Demirkent'in I. Haçlı Seferinden başlayarak Haçlı devletlerinin yıkılış zamanına kadar uzanan *Haçlı Seferleri* isimli eseri dışında bu konu ile ilgili kaleme aldığı farklı kitap ve makaleler ile Aydın Usta'nın *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri* isimli kitabı çalışmada istifade edinilen eserler arasında bulunmaktadır. Haçlılar ve Yahudiler hakkında yapılan çalışmalardan da tezde oldukça yararlanılmıştır. Bunların arasında Robert Chazan'ın *European Jewry and the First Crusade*; Joshua Prawer'ın *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem, The World of the Crusaders* eserleri ile Christoph T. Maier'ın *Crusade Propaganda and Attacks Against Jews in the Late Twelfth and Thirteenth Centuries* isimli makalesi bulunmaktadır. Bu eserler dışında Haçlı Seferleri öncesinde Yahudi Tarihi ile ilgili önemli bilgiler veren eserlerden de istifade edilmiştir. Yusuf Besalel'in *Yahudi Tarihi* ve *Yahudilik Ansiklopedisi*; Moshe Sevilla Sharon'un *İsrail Ulusunun Tarihi*; Ruth Gay'in *The Jews of Germany*; Robert Chazan'ın *The Jews of Medieval Western Christendom Medieval Jewry in Northern France*; Cecil Roth'un *A History of the Jews in England*; Annie Perchenet'in *Histoire Des Juifs de France* eserleri ile yirmi iki ciltten oluşan *Encyclopaedia Judaica*'dan yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Yahudi Kavramı ve Algısı

Tarihin en eski milletlerinden biri olan ve tek tanrılı dinin ilk mensupları olarak bilinen Yahudileri tanımlamak için farklı dönemlerde İbraniler, İsrailoğulları, Museviler şeklinde tabirler kullanılmıştır.³¹ Bu terimler, etnik bir soya bağlılığı ifade ettiği gibi beraberinde dinî öğeleri barındırmaktadır. Yahudilerin ve Yahudiliğin başlangıcını meydana getiren İsrailoğulları kavmi, Tanrı'nın³² isteği doğrultusunda kutsal topluluk şeklinde teşekkül etmiş etnik bir grubu ifade etmektedir.³³ İsrailoğulları'nın kökeni kutsal metin anlatımlarında geçtiği şekliyle; Nûh'un oğlu Sâm'in³⁴ soyundan gelen ve ilk İbrani atası kabul edilen Hz. İbrâhim ile diğer İbrani ataları olan Hz. İshak ile Hz. Yakub'a dayandırılmaktadır.³⁵ *Tora*'da³⁶ Hz. İbrâhim "İbrani" lakabıyla anılmakta

³¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993², s. 179; Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'in-Avraam'ın Çocukları*, çev. Çağlayan Erendag-Levent Kartal, İstanbul 2004, s. 21; Müslüm İnce, *Yahudilik Tarihi: Yahudilik, Yahudilik Mezhepleri, İsrailoğulları, Hz. Süleyman ve Kabala'nın Sırrı*, Ankara 2016, s. 29.

³² Yahudilikte Tanrı'nın bir ve yaratılmamış olduğu, başlangıcı ve sonu olmadığı, her şeyi bildiği, âlemlerin yegâne yaratıcısı ve sahibi olduğu kabul edilmektedir. Bir kısım Yahudi Tanrı'ya "Yehova", bir kısım ise "Elohim" ismini vermişlerdir. Ömer Erdoğan, *Yahudilik Tarihi*, İstanbul 2010, s. 37.

³³ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, XLIII, 188. Ayrıca bkz. Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul 2005, s. 24-31.

³⁴ Yahudi geleneğine göre Nûh'un en küçük oğlu. Hz. Nûh'un Hâm, Sâm, Yâfes isminde üç oğlu bulunmakta ve Hâm Hâmilerin, Sâm Sâmilerin, Yâfes'in ise Yâfeslerin atası olduğu düşünülmektedir. Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi*, ed. Baki Adam, Ankara 2015, s. 60; İsmail Taşpınar, "Sâm", *DİA*, XXXVI, 60.

³⁵ Adam, "Yahudilik", s. 60-61; Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, İstanbul 2000, s. 15; Mehmet Kanar, "Kur'an Kıssaları Bağlamında Yahudi (İsrail) Tarihi", *Kur'an'da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul 2019, s. 127; Nuhum M. Sarna, "Abraham", *Encyclopaedia judaica*, I, 280-282.

³⁶ *Tora (Tevrat)*, İbranice "Tanah" ve Hristiyanlar tarafından "Eski Ahid" olarak bilinen Yahudi kutsal kitabının ilk beş bölümüne verilen isim. *Tanah*; Tanrı tarafından Hz. Mûsa'ya Sina Dağı'nda verildiğine inanılan "Tora", Hz. Mûsa'nın ardından gelen peygamberlere indirilen "Nevi'im" (Peygamberler), tarihi, bilgesel ve şiirsel yazıları içeren "Ketuvim" (Kitaplar) şeklinde üç bölümden meydana gelmektedir. *Tanah*'ın ilk beş kitabını (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye) oluşturan *Tora*, yaratılıştan itibaren Hz. Mûsa'nın vefatı süresine kadar meydana gelen olayları ve uyulması gereken dinî, ahlâki, hukuki yargıları barındırmaktadır. Lügat anlamları "eğitim", "öğretim", "doktrin" dışında Mûsa'nın Beş Kitabı (Pentateuch) anlamı ile de bilinmektedir. Beş kitabı ifade etmek amacı ile İbranice "humaş", Arapça "el-Esfârü'l-Hamse" kelimeleri kullanılması ile birlikte yazılı *Tora* (*Tora Şebiketav*) ve sözlü *Tora* (*Tora Şebealpe*) şeklinde ikiye ayrılır. Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 192-193; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2002, s. 27-28; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 122; Erdoğan, *Yahudilik Tarihi*, s. 24-27; Yusuf Besalel, "Tora", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 738.

bilginlere göre de bu kelimenin Hz. Nûh'un soyundan gelen ve Hz. İbrâhim'in büyük dedesi olan Eber'in isminin "İbrani" veya "İvri" olarak evrilmesiyle oluştuğu düşünülmektedir. Eber'in "öte yaka" anlamına geldiği ve Hz. İbrâhim'in Kenan'a³⁷ gitmek için Fırat Nehri'ni geçmesi nedeniyle İbrani şeklinde nitelendirilmesi, yaygın biçimde kabul edilen görüştür. Bu mânâda İbrani, "öte yakalılar" anlamına gelmektedir. İbrani ismi sadece Hz. İbrâhim ve çocuklarını kapsayacak şekilde değil sonraki süreçlerde tüm Yahudi ve İsrailoğulları'nı belirtmek amacıyla kullanılmıştır.³⁸

İsrail³⁹ ve beraberinde kullanılan İsrailoğulları isimlerine dair yapılan araştırmalara göre ise İsrail; "Tanrıyla veya Tanrısal bir varlıkla güreşen"⁴⁰ anlamında Hz. Yakub'un diğer ismi olup onun on iki oğlu⁴¹ ve soyundan gelenler İsrailoğulları şeklinde nitelendirilmişlerdir. İsrail ayrıca MÖ 930 senesinde krallığın ikiye bölünmesiyle on kabileden meydana gelen Kuzey Krallığı'nı nitelemek için de kullanılmıştır.⁴² Hz. Yakub devrinden Bâbil sürgününe kadar olan dönemde Yahudiler, İsrail ve İsrailoğulları olarak anılmışlardır.⁴³ Bâbil sürgünü sonrasında güneydeki Yahuda kabilesine nispetle Yahudalılar mânâsında "Yahudi" ismini

³⁷ İsrail Krallığı'nın en kuzeydeki şehri olan Dan'dan Beerşeba'ya ve Ürdün Nehri'nin batısı ile Lübnan ve Suriye'de bazı alanları içeren bölge. Tahmini olarak 6000 mil karelik bir alanı kapsamaktadır. Kenan'ın yerleşimcileri çeşitli semitik kabileler olan Amoritler, Kenanlılar ve Yebusiler ile birlikte Hint Avrupa ırkı istilacıları olan Hititler ve Filistiler'den oluşmaktaydı. İsrailoğulları bu toprakların sınırına geldiklerinde Hz. Mûsâ öncelikle burayı 12 kâşife tetkik ettirmiştir. Kral Yeşu döneminde onun komutası altında Ürdün Nehri'ni geçerek Yeriho'yu fethetmişlerdir. Ayrıca Givonim kavmini de ele geçirmişlerdir. Kenan topraklarındaki diğer krallar Kudüs Kralı'nın liderliğinde Givon'u kuşatmak için birleşmişlerdir. Yeşu önderliğindeki İsrailoğulları böylece onların arazisine ve Kenan topraklarına girmişlerdir. Daha sonra ise başta Filistiler olmak üzere Amalekler, Amonitler, Yevusiler ve diğer kavimlerle yüzyıllarca mücadele etmişlerdir. Hz. Dâvûd zamanında Yevusilerin elinde bulunan Kudüs fethedilmiştir. İsrailoğulları en az 31 Kenanlı krallığı mağlup ettikten sonra bölgede egemenlik kurmuşlardır. Fakat asırlar boyunca Kenanlıların putperest inançlarına karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İbranice'de "Eretz İsrail" olarak isimlendirilen bu bölge İkinci Tapınak Döneminden itibaren "arz-ı mev'ûd" şeklinde adlandırılmıştır. Yusuf Besalel, "Kanaan", *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 319; Abdurrahman Küçük, "Arz-ı Mev'ûd", *DİA*, III, 442.

³⁸ Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi: Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*, İstanbul 2016, s. 25-26; Rabi Benjamin Blech, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2004, s. 53; Salime Leyla Gürkan, "İbrânîler", *DİA*, EK-I², 625-626. İbrani isminin kökeni hakkında detaylı bilgi için bkz. Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, İstanbul 2016, s. 5-14.

³⁹ İsrail ismi ilk kez II. Ramses'in oğlu Mineptap (MÖ 1232-1224) aracılığı ile diktirilen "İsrail Anıtı" kitabesinde geçmektedir. Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 178.

⁴⁰ Hz. Yakub, şafak vaktine kadar adam şeklinde bir melek ile güreşmiş ve yenilmediği anlaşılınca kendisine artık "Yisrael" denileceği bildirmiştir. İsmail Tokalak, *Yahudiliğin Kökenleri ve Küresel Gücü*, İstanbul 2014, s. 58; Yusuf Besalel, "Yisrael", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 790.

⁴¹ Ruven, Şimon, Levi, Yehuda, Yisakar, Zevulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer, Yosef, Benyamin. Yusuf Besalel, "Yaakov", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 757.

⁴² Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 178; Adam, "Yahudilik", s. 61; Yusuf Besalel, *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*, İstanbul 2021, s. 607.

⁴³ Adam, "Yahudilik", s. 61; Ömer Faruk Harman, "İsrâil", *DİA*, XXIII, 193-195.

almışlardır. Bu isim Hz. Yakub'un dördüncü oğlu olan "Yuda" veya "Yahuda" isminden türemiş ve aynı zamanda 12 kabileden biri olan Yahuda kabilesini nitelemiştir.⁴⁴ Yahudi, İsrail ve İbrani terimleri belli bir soya bağlılığı ifade ederken özellikle Musevi tabiri dinî nitelik taşıyarak Hz. Mûsâ'nın dinine mensup kişi anlamına gelmektedir.⁴⁵ Genellikle İslâm dünyasında kullanılan bu tabir Batı'da "Moisme", "Moism" şekliyle nadiren kullanılır. Batı dillerinde Yahudilik teriminin modern karşılığı olarak kullanılan "Judaism" kelimesinin kaynağı esas olarak eski Yunanca "Ioudaismos" ve Latince "Ioudaismus" isimleridir. Yunanca ve Latince olan bu isimler "Yahuda" ismini ifade etmektedir.⁴⁶

Yahudi kelimesi Arami dilinde "Yehuday", İbranice'de "Yehudi", Arapça'da "Yehud" şeklinde yer almıştır. Kelime *Eski Ahid*'te Yahuda soyundan ve bölgesinden olan mânâsına gelmekle birlikte aynı zamanda Yahuda kabilesinden olmasına bakılmaksızın Yahuda bölgesinde ikâmet edenler ile Bâbil sürgünü ardından tüm İsrailoğulları kabilelerinden geriye kalanları tanımlamak için kullanılmıştır.⁴⁷

Kur'an-ı Kerim'de Yahudi toplumunu betimlemek için "kitap verilenler", "kitabı olanlar" ifadeleri kullanılırken, özel isim olarak ilâveten "Yehûd", "Beni İsrail", "Hâdû" kelimeleri yer almaktadır. Kendilerinden en çok bahsedilen topluluk olarak *Kur'an*'da yer edinmekte; bunun sebebi olarak ise çoğunlukla Hz. Muhammed ile aynı şehirde beraber yaşamaları ve Müslümanlarla yoğun ilişki içerisinde olmaları gösterilmektedir.⁴⁸ Yahudiler ayrıca ilgili ayetlerde hem olumlu hem de olumsuz söylemler ile tanımlanmışlardır. Bir yandan geçmişte Allah'ın onlara nimetler sunduğu ve alemlere üstün kıldığı belirtilirken diğer yandan bazı ufak istisnalar hariç Rablerine verdikleri sözde durmadıklarına, günahları dolayısıyla lanetlendiklerine dikkat çekilmektedir.⁴⁹ *Yeni Ahid*'te ise "Yahudi" kelimesi ile Ferisiler, Sadukiler, Esseniler, Zealotlar gibi Yahudi grupları (mezhepleri) ve Yahuda bölgesinde ikâmet edenler, mabet yöneticileri, dinî otoriteler, Hz. İsa'ya zulmedip ona inananları sinagoglardan uzaklaştıran kimseler, Hz. İsa'yı sapkın inanışlı olmakla suçlayan

⁴⁴ Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi: Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*, s. 24; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 177; İnce, *Yahudilik Tarihi: Yahudilik, Yahudilik Mezhepleri, İsrailoğulları, Hz. Süleyman ve Kabala'nın Sırrı*, s. 31; Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'in-Avraam'ın Çocukları*, s. 21.

⁴⁵ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 110; Gürkan, "Yahudilik", s. 188.

⁴⁶ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 24-26.

⁴⁷ Salime Leyla Gürkan, "Yahudi", *DİA*, XLIII, 182.

⁴⁸ Necmettin Gökkır, "Kur'an Dilinde Ehl-i Kitab Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır, Ankara 2010, s. 7-8.

⁴⁹ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *DİA*, XLIII, 221.

şahıslar ifade edilmiştir. Karakter özellikleri açısından kibirli, güvenilmez, inatçı, söz dinlemeyip isyan eden bir halk oldukları ve parayı çok sevdikleri yönünde olumsuz ifadeler yer alırken inanç açısından Tanrı'nın gönderdiklerine iman etmemeleri, riyakâr ve münâfık olmaları, içlerinde Tanrı sevgisinin yer almadığı şeklinde daha pek çok eleştiri ve suçlamalar bulunmaktadır.⁵⁰

Yahudi ve Yahudilik terimleri, Yahudi olan kişinin sahip olduğu din anlamında kullanılsa da din mi yoksa kökenden mi geldiği yönünde hâlâ fikir birliği sağlanamamış; ancak dinî etnik ve dinî kültürel bir olgu olduğu yönünde ortak kanıya varılmıştır. Yahudi dinî yasaları Alaha'ya⁵¹ göre bir kişinin Yahudi kabul edilmesi için Yahudi anneden doğması veya sonradan Yahudiliğe kabul edilmesi için birtakım dinsel uygulamaları yerine getirmesi gerekmektedir. Tüm yönleriyle Yahudilik dinî etnik bir sistem olarak tanımlandığı gibi belirli bir yaşayış tarzını da içinde barındırarak İsrail toplumunun dinî, kültürel, tarihi, siyasî deneyimlerinin tümünün toplamına eşittir.⁵²

Göçebelik, Hâkimler ve Krallar Dönemi

İsrailoğulları atalarının hayatını yansıtan başlıca kaynak olan *Tevrat*'a göre ilk İbrani atası ve göçebe bir Arami şeklinde nitelendirilen Hz. İbrâhim, Ur⁵³ kentinde dünyaya gelmiş, daha sonra buradan ayrılarak Harran'a yerleşmiştir. Göçebe yaşam düzeninde koyun yetiştiriciliği ile geçinen bölge topluluğunun başında bulunan Hz. İbrâhim, Tanrı'nın vahyi doğrultusunda kendisine ve nesline vaad edilen Kenan topraklarına göç etmiştir.⁵⁴ Burada kendisi, oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakub ile göçebe hayat

⁵⁰ Ömer Faruk Araz, “Yeni Ahit’te ve Kur’an-ı Kerim’deki Yahudilere Yöneltilen Eleştirilerin Analizi”, *İHYA*, VII/2 (2021), s. 796-799; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 259-260.

⁵¹ Alaha, Yahudi dinî hukuku. Yahudi dinine mensup kişilerin kendi aralarındaki ilişkiler ve Tanrı ile ilişkilerini düzenleyen ritüel uygulamalarını dinsel gereklilikler yönünden ele alan, din âlimleri ve din adamları tarafından üretilen dinî metinlerin bir dalını ifade eder. Alaha, insan yaşamının neredeyse tüm yönlerini ele alır. Bu doğumdan ölüme kadar olan her aşamayı evlilik, tarım, ticaret, mutluluk, üzüntü, ahlak ve teoloji gibi konuları içerir. Bu terim, İbranice’deki “alah” (yürümek) kelimesinden türetilmiştir. Çünkü Alaha Yahudiler için yaşam yolunu gösteren rehber olarak kabul edilir. Bu anlam *Tora*’da (Çıkış, 18:20) ifade edilen bir prensibe dayandırılır. Alaha aynı zamanda Yahudi geleneğinin dinsel olarak yasalaşmış halini temsil eder. Yusuf Besalel, “Alaha”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, I, 51.

⁵² Adam, “Yahudilik” s. 60; Gürkan, “Yahudilik”, s. 188; Yusuf Besalel, “Yahudi Dinine Geçmek”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 760.

⁵³ MÖ 3. bin yılda Mezopotamya’da kurulmuş olan Sümer şehir devleti. “Ur”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, XIX, 557.

⁵⁴ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul 2017, s. 18; George E. Mendenhall, *Antik İsrail’in İnancı ve Tarihi: Kitâb-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*, çev. Mia Pelin Özdoğru, İstanbul 2016, s. 29; İnce, *a.g.e.*, s. 84; S. D. Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu*

tarzı sürmüşlerdir. Yönetimleri altında bulunan İsrail aşiretleri ise kuraklığın yaşandığı dönemlerde güneye Nil Deltası'na inmişlerdir. Nihayetinde Hz. İbrâhim'in ailesi Hebron'a⁵⁵ yerleşmiş ve o burada bir aile mezarı yaptırmıştır. Hz. İbrâhim'in ölümünün ardından oğlu Hz. İshak, ondan sonra ise Hz. Yakub yönetimi devralmış ve bir müddet sonra Kenan'da meydana gelen büyük kuraklık, onların Mısır'a göç ederek burada mesken tutmalarına etki etmiştir. Mısır'a yerleşen İsrailoğulları'nın bölgeye kolay bir şekilde gelmelerini sağlayan etken Hz. Yakub'un oğlu Hz. Yusuf'un Mısır yönetiminde yüksek bir makama erişmesi ve bakanlık görevine getirilmesi idi.⁵⁶ Mısır'da bulundukları süre boyunca nüfusları artarak zenginleşip yüksek mevkilere yerleşen İsrailoğulları, Hiksos yönetimi altında adeta Mısır vatandaşları gibi rahat yaşantı sürmüşlerdir. Ancak MÖ 1570 yılında Hiksos Hanedanlığının yıkılması ve Firavunların Mısır'da yönetimi ele geçirmesi sonucunda uğradıkları muameleler dolayısıyla köle durumuna düşmüşlerdir. Mısır'da 430 sene kadar kalan İsrailoğulları, Hz. Mûsâ önderliğinde esaretten kurtularak zorlu yolculuklar ardından Sina Dağı'na⁵⁷ ulaşmışlardır.⁵⁸ Burada Tanrı ve İsrailoğulları arasında "Sina Ahdi"⁵⁹ olarak

İlişkileri, İstanbul 2004, s. 54; Johnson, *a.g.e.*, s. 19; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 30-31; Ömer Faruk Harman, "İbrâhim", *DİA*, XXI, 267; *Dinler Tarihi Ansiklopedisi: İlkel Dinler, Çoktanrı Dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm*, I, 361.

⁵⁵ Hz. İbrâhim, Hz. İshak ve Hz. Yakub'un mezarlarının bulunması dolayısıyla kutsal sayılan Kudüs'ün 32 km. güneybatısında yer alan şehir. Mustafa L. Bilge, "Halil", *DİA*, XV, 305.

⁵⁶ Moshe Seville Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşalayim 1981, s. 3-4; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 31-32.

⁵⁷ İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıktıktan üç ay sonra yerleştikleri dağın ismi. İslâm, Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde Hz. Mûsâ'nın *Tevrat*'ı aldığı yer olarak kabul edilmektedir. Sina isminin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Sina adının Bâbil ay tanrısı Sin'den türediği görüşü en fazla kabul edilendir. Diğer bir görüş dağın bulunduğu bölgenin Mısır sınırındaki Sin/Sun isimli kasabadan alındığı veya İbranice "yanan çalılık" anlamına gelen "seneh" kelimesinden türediği şeklindedir. Sina ve Horeb'in iki farklı dağ olduğu veya aynı sırada bulunan iki tepe olduğu, ilkinin bölgeyi ikincisinin tepeyi tanımladığına dair görüşler de mevcuttur. Ayrıca bu iki ismin tek bir dağ için kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Mustafa Sinanoğlu, "Sinâ", *DİA*, XXXVII, 221; Yusuf Besalel, "Sinay Dağı", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 608.

⁵⁸ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 190; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, s. 25; Bayraktar, *a.g.e.*, s. 27-28; İnce, *a.g.e.*, s. 10-11. İsrailoğulları'nın Hz. Mûsâ önderliğinde Mısır'dan çıkışları ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, s. 5-9.

⁵⁹ Ahid sözcüğü ile *Ahd-i Atik*'te Allah ile İsrailoğulları arasında gerçekleşen anlaşma ifade edilmektedir. Hz. Nûh ile ona iman edenlerin kurtuluşu ve tufanın bir daha olmaması için yapılan ahid gökkuşağıyla simgelenmiştir. Hz. İbrâhim ve onun soyundan gelenlerle yapılan ahid sünnet olmanın alâmeti olarak kabul edildiği bir anlaşmayı içerir. Buna göre Kenan diyarı onlara miras olarak verilecektir. Sina'da yapılan ve Hz. Mûsâ'nın Allah ile İsrailoğulları arasında aracı olduğu ahde göre ise İsrailoğulları, Allah'ın sözünü dinleyip ahde sadık kaldıkları takdirde tüm kavimlerden daha üstün "Allah'ın kâhinler melekûtu ve mukaddes milleti" olacaklardır. Ahdin şartı olarak onların On Emir'e uymaları istenmiştir. Ahdin sembolü Sebt (Cumartesi) günü ve ona saygı göstermektir. Ahid daha sonraki nesille Moab Vadisi'nde yenilenmiştir. Levililer ve Hz. Dâvûd ile yapılan ahde göre de onun soyuna ebedî taht vaad edilmiştir. Ancak Yahudiler çoğu zaman Allah ile kurdukları bu ahde riayet etmemişler ve bundan dolayı cezalandırılmışlardır. Tanrı, günah işleyip verdikleri sözleri tutmayarak

adlandırılan bir anlaşma gerçekleşmiş ve bu kapsamda Tanrı tarafından Hz. Mûsâ'ya İsrailoğulları'nın uyması gereken kuralları kapsayan *Tevrat* verilmiştir. Hz. Mûsâ Tanrı'dan ahid sözlerinin yazılı olduğu On Emir⁶⁰ levhalarını almak üzere Sina Dağı'na çıkmış ve burada kırk gün geçirmiştir. Bu esnada altından buzağı heykeline tapan İsrailoğulları daha sonra vaad edilmiş topraklara gitmek amacıyla çıktıkları yolculuk sırasında sık sık isyan edip Hz. Mûsâ'ya zorluk çıkarmışlardır. Bu durum Tanrı tarafından cezalandırılarak 40 sene boyunca çölde sıkıntı içinde dolaşmalarına neden olmuştur.⁶¹

Hz. Mûsâ döneminde Arz-ı Mev'ud'a giremeyen Yahudiler, Yeşu önderliğinde bunu gerçekleştirmişlerdir. Hz. Mûsâ'dan sonra lider olan Yeşu döneminde Kenan topraklarının büyük çoğunluğu fethedilerek 12 İsrail kabilesi arasında toprak paylaşımı gerçekleştirilmiştir.⁶² Yeşu'nun ölümünün ardından Kenan kabilelerinin tahakkümü altında ve bölünmüş durumunda olan Yahudi toplumu, düşmanlarına karşı başarı sağlayamayacaklarını anlayarak halkın ileri gelenleri tarafından seçilen yargıç⁶³ isimli liderin yönetimini benimsemiştir. Hâkimler Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Yahudiler yerleşik hayata geçerek çadırlardan küçük köylere yerleşmiş ve tarım ile zanâat öğrenmişlerdir.

MÖ XII. yüzyıldan MÖ XI. yüzyıla kadar süren Hâkimler Döneminde kabilelerin savaş dönemlerinde uğradıkları zararların etkisinden dolayı bu sefer de ulusal düzeyde

ahdi bozan İsrailoğullarını önceleri himaye etmemiş fakat sonrasında onlara merhamet etmiştir. Böylelikle onlarla yeni bir ahid yapmıştır. Buna göre Tanrı kendi hükümlerini Yahudi toplumunun içine yerleştirecek, bu hükümleri onların kalplerine yazacak ve kendisi onlara "Allah" onlar da ona "kavim" olacaktı. Bu şekilde günahlarının bağışlanması mümkün olacaktı. Abdurrahman Küçük, "Ahid", *DİA*, I, 533.

⁶⁰ İbranice "aseret ha-dibberot", Latince "decalogus", Grekçe "dekalogos" şeklindedir. Batı dillerine "decalogue", Arapça'ya "el-evâmîrü'l-aşere" olarak geçmiştir. İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışlarının ardından Sina Dağı'nda Tanrı tarafından Hz. Mûsâ'ya öncesinde sözlü şekilde ardından iki taş levha üzerinde yazılı olarak verilen bir dizi dinî ve ahlaki yaptırımlardır. On Emir, tek bir tablet üzerinde değil her biri beş emir ihtiva eden iki tablet halinde verilmiştir. Kanunların ilk beş tanesi insanın Tanrı ile ilişkisini, ikinci beş tanesi ise insanlar arasındaki ilişkiyi belirleyen kanun sınıfını temsil etmektedir. Blech, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, s. 85; Erdoğan, *Yahudilik Tarihi*, s. 20; Ömer Faruk Harman, "On Emir", *DİA*, XXXIII, 347.

⁶¹ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 112; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 188-189; Blech, *a.g.e.*, s. 86; Adam, "Yahudilik", s. 69-70; Gürkan, "Yahudilik", s. 189. Tanrı'nın İsrailoğulları ile anlaşması ve On Emir ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul 2000, s. 89-109.

⁶² İnce, *a.g.e.*, s. 11; Blech, *a.g.e.*, s. 91; Arçın, *a.g.e.*, s. 29.

⁶³ "Şoftim" denilen hâkimler, esasında aşiret liderleridir. Bunalım dönemlerinde tüm aşiretlerin başına geçip bunalım sonlanana kadar bu görevde kalırlardı. Genellikle aşiretlerin geleneksel liderleri ile yaşlılar tarafından seçilerek savaş vb. gibi güncel meselelerle görevlendirilmişlerdir. Sharon, *a.g.e.*, s. 11-13.

bir lidere ihtiyaç duyulmuştur. Böylece MÖ 1020 senesinde yargıç Samuel tarafından seçilen Saul, kral olarak tayin edilmiştir.⁶⁴ İsrailoğulları arasında birliği sağlamaya çalışan Kral Saul, Filistinlilerle savaşmıştır. Bu mücadelelere Hz. Dâvûd da katılmış ve Yahudilerin zafer kazanmasına yardımcı olmuştur. Saul'un ölümünden sonra büyük başarılar elde eden Hz. Dâvûd krallığın başına geçerek güneydeki Yahuda kabilesini kuzeydeki İsrail kabilesiyle birleştirmek için birtakım savaflara girişmiştir. Akabinde kabileleri tek çatı altında birleştiren Kral Dâvûd, Kudüs'ü⁶⁵ fethederek İsrail Krallığı'nın başkenti yapmış ve kurduğu orduyla ülkenin sınırlarını güneyde Mısır'dan kuzeyde Toroslar'a kadar genişletmiştir. Ticaret yollarının bu krallığın hâkimiyetine girmesiyle birlikte Fenike kenti Tyre⁶⁶ ile ilişkiler kurulmuş, Tyre Kralı Hiram Kudüs'ün başkent olmasının ardından Hz. Dâvûd ile ticarete başlamıştır. Aynı zamanda Hz. Dâvûd karşısında tutunamayan Moab Kralı vergi vermek koşuluyla tahtında kalmaya devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde şehrin güvenliği için Kudüs'ün etrafı surlar ile çevrelenmiş, kentin kazandığı ulusal ve siyasal prestiji Hz. Mûsâ'nın öğretisiyle birleştirmek maksadıyla içerisinde On Emir'in bulunduğu ahid sandığı⁶⁷ buraya nakledilmiştir. Kral Dâvûd, Tanrı'nın ismini yükseltmek için ihtişamlı bir tapınak inşa etmeyi tasarlasa da sonrasında dönemin dinsel liderlerinden biri olan nebi⁶⁸ Natan'ın sözüne riayet ederek bu görevi varisine bırakmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 38-39; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 114; Adam, "Yahudilik", s. 71.

⁶⁵ Hz. Dâvûd, Kudüs'ü bir yeraltı su yolundan soktuğu fedailerin baskınıyla almış ve öncesinde kentin adını "Dâvûd'un Şehri" koymuş, sonrasında buraya "Yeruşalayim" denilmiştir. Örs, *Musa ve Yahudilik*, s. 180.

⁶⁶ Bugün Lübnan topraklarında bulunan Tyre (Sur) şehri Fenikeliler tarafından kurulmuş olup ilk yerleşim izleri MÖ 2750 yılına kadar uzanmaktadır. Aydın Usta, "Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri", *Belleten*, LXXIII/297 (2019), s. 440.

⁶⁷ İbranice "aron ha-kodeş" denilen bu sandığın şekli ve ölçüleri Kitab-ı Mukaddese göre Tanrı tarafından bildirilmiştir. Emredilen şekilde yapılan sandığın içerisinde On Emir'in yazılı olduğu levhalar bulunmaktadır. Hz. Dâvûd döneminde sandık sarayda korunmuş, Hz. Süleyman ise mabedin "kudsü'l-akdes" bölmesine yerleştirmiştir. Bâbil kralı Buhtunnasr'ın mabedi yıkılmasının ardından sandık kaybolmuş ve akabinde ne olduğu bilinmemiştir. Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *DİA*, I, 535.

⁶⁸ Nebiler veya İbranice karşılığı ile Neviim, Kuzey Krallığı'nın yıkılmasından önce ortaya çıkmış dinsel liderlerdi. İlk defa Hz. İbrâhim için kullanılan bu sıfat "çağırılan" mânâsına gelmektedir. Nebilik kurumu Tanrı'nın, isteklerini belirli kişilere duyurduğu varsayımına dayanarak bu istekleri ulusa bildiren kişidir. Bu anlamda Nebi, ulusu karşısında Tanrı'nın "sözcüsü" konumundadır. Zaman içerisinde kralın danışmanları ve İsrail'in dinsel düşünürleri ve filozofları olmuşlardır. Yalnızca dinsel veya ahlaki değil siyasî meselelerde de fikirlerini beyan etmişler, kral ile saray çevrelerini etkilemeye çalışmışlardır. Bu müessese Yahuda devletinin yıkılmasından 100 sene kadar sonra ortadan kalkmıştır. Sharon, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁹ Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 140-141; Sharon, *a.g.e.*, s. 15-18; İnce, *a.g.e.*, s. 12; Johnson, *a.g.e.*, s. 73-74; Arçın, *a.g.e.*, s. 40-41; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, s. 19-20.

Hız. Dâvûd döneminde inşa edilemeyen Kudûs Tapınağı⁷⁰, Hız. Süleyman dönemiyle birlikte inşa edilerek tamamlanmış ve böylece Yahudi tarihinde I. Mabet Dönemi olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Yahudilerin mühim merkezi olan bu tapınağın altın kaplamalı duvarları ve sütunları, Hız. Süleyman krallığının büyüklüğünü açıklar nitelikteydi. Coğrafi konumu sayesinde uluslararası ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan ülke bu dönemde ekonomik açıdan gelişmiş, Akdeniz ve Kızıldeniz'e açılan limanlar sayesinde ticaretin merkezi haline gelmiştir. Hız. Süleyman, bölgedeki gücünü korumak amacıyla komşu devletlerle yaptığı anlaşmaları siyasal evliliklerle perçinleyerek sınırlarda sükûneti temin etmiştir. Ayrıca Kudûs ve çevresi imar edilerek birçok saray ve köşk ile süslenmiştir. Fetihten daha çok babasının elde ettiği kazanımları siyasal, ekonomik, idari ve diplomatik yöntemlerle kuvvetlendirmeye yönelik Kral Süleyman, mevcut topraklarda merkezi-monarşik idareyi güçlendirmiştir. Fakat krallığının son dönemlerine doğru ülke içinde başlayan huzursuzluk, onun ölümünün ardından başa geçen oğlu Rehoboam döneminde şiddetlenerek İsrail Krallığı'nın ikiye bölünmesine yol açmıştır.⁷¹

İsrail ve Yahuda Krallıkları

MÖ 930'da kuzeyde İsrail ve güneyde Yahuda Krallığı şeklinde ikiye bölünmüş durumda olan krallıklardan İsrail Krallığı, merkezi Samiriye⁷² şehri olmak üzere on kabileden oluşmaktaydı. Bünyamin ve Yahuda isimli iki kabileden oluşan güneydeki Yahuda Krallığı'nın ise merkezi Kudûs şehriydi ve yönetiminde Hız. Dâvûd soyundan gelen tek bir hanedan bulunmaktaydı. Buna karşılık kuzeydeki İsrail Krallığı'nın yönetiminde çeşitli hanedanlar rol almıştır. Yaklaşık iki yüzyıl varlığını sürdüren İsrail Krallığı çoğunlukla hanedanlar arası anlaşmazlıklar yaşayarak MÖ 722'de Asurluların istilâsına uğramış ve akabinde on kabilenin tümü sürgün edilmiştir. Asurlular aynı zamanda bölgede kontrol sağlamak amacıyla bir grup insanı buraya yerleştirmişlerdir. Yaklaşık 350 sene devam eden Yahuda Krallığı ise Asur İmparatorluğu'na son veren Bâbilliler tarafından MÖ 598 yılında ele geçirilmiş ve kralın hazinesi gasp edilerek

⁷⁰ İbranice "bet-amikdaş" denilmektedir. Kudûs Tapınağı'nın tarihçesiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, I, 109-116.

⁷¹ Sharon, *a.g.e.*, s. 15-21; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 114-115; Arçın, *a.g.e.*, s. 40-42; Firestone, *a.g.e.*, s. 34-35; V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce, I, Ankara 1987³, s. 167-168.

⁷² İsrail'de Ebal ve Gerizim Dağları arasında bulunan Şekem şehrinin kuzeybatısında yer alan dağlık bir bölge. "Samiriye", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, XVII, 261.

Kudüs şehri tahrip olunmuştur. İlk istilânın ardından MÖ 586'da Bâbil Kralı II. Nebukadnezzar,⁷³ Kudüs'ü işgal ederek bağımsızlığın simgesi olan Süleyman Mabedi'ni yıktırmış ve böylece I. Mabet Dönemi sona ermiştir. Şehirde bırakılan bir grup çiftçi dışında tüm Yahudi halkı Bâbil'e sürgüne yollanmıştır. Böylece Yahuda bölgesi artık Bâbil'in bir eyaleti olmuş ve Bâbillilerin eliyle çeşitli kabileler buraya yerleşmiştir. Yahudilerin büyük çoğunluğunun sürgün edilmesi onların tarihinde "Bâbil Sürgünü" şeklinde yer bulmuştur. Bu dönem diasporanın yani Yahudi yayılmacılığının başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁷⁴

Pers, Yunan ve Roma Yönetimi Altında Yahudiler

Yaklaşık 70 yıl boyunca Bâbil esareti altında yaşayan Yahudiler, Pers Kralı Kyros'un Bâbil Krallığı'na son vermesiyle birlikte bu durumdan kurtulmuşlardır. Bâbil Krallığı'nın yıkılmasından sonra Pers yönetimi altına giren Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine müsâade edilmiş ve böylece Mezopotamya ve Mısır'da kalmaya devam eden Yahudiler dışında büyük çoğunluk Kudüs'e geri dönmüştür.⁷⁵ Pers yönetimi altında Kyros'un yaptığı iyiliklere karşılık Yahudiler, ona bağlılıkla hizmet etmiştir.⁷⁶ Özellikle II. Dara döneminde refah ve hürriyet içinde özerk yönetime kavuşan Yahudiler, Bâbilliler tarafından yıkılmış olan Süleyman Mabedi'ni MÖ 515 yılında yeniden inşa etmişlerdir. Mabet hizmetlerinden sorumlu resmi din görevlisi olan kohenlerin⁷⁷ Yahudi toplumu üzerindeki etkisi de bu dönemde artmıştır.

⁷³ Buhtunnasr olarak da telaffuz edilen II. Nebukadnezzar, MÖ 605-562 yılları arasında yaşamış olup Keldani İmparatorluğu'nun (Yeni Bâbil) kurucusu Kral Nabopolassar'ın oğludur. Aynı zamanda imparatorluk tahtında en uzun kalan kraldır. 43 yıl krallık yapan II. Nebukadnezzar, MÖ 605'te ilk savaşını Mısır ile yapmıştır. Mısır ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Suriye ve Hatti bölgelerini de alarak Filistin'e varmıştır. Mısır'a yaptığı fetih hareketlerinin başarısız olmasının ardından Kudüs üzerine yürüyerek burayı işgal etmiştir. Ardından fetih girişimlerine devam ederek Tyre ve Ammoni krallıklarını ülkesine katmış ve MÖ 562'de ölmüştür. Yahudi tarihi ve literatüründe önemli bir yeri bulunan II. Nebukadnezzar, eylemleri dolayısıyla *Tanah*'ın çeşitli kitaplarında yer edinmiştir. Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 (2006), s. 425-426.

⁷⁴ Adam, "Yahudilik", s. 72; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 20; Tolga Uslubaş-Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*, İstanbul 2007, s. 28; Sharon, *a.g.e.*, s. 32; Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi; Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, s. 172.

⁷⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kolay, Ankara 2003, s. 30; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.* s. 117; Erdoğan, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁷⁶ Lewis, *Ortadoğu*, s. 31.

⁷⁷ Kâhin-Kohen, Yahudilerin dinî reisine ve fıkıhçılarına verilen isim. Deyim olarak; Hz. Hârûn'un soyundan gelen ve tapınakta Tanrı ile insan arasında aracılık yapan, kurban kesen ve halk için dua eden din adamı anlamlarına gelmektedir. Kohenlerin başlangıçta gaipten haber verme, büyücülük, falcılık gibi hizmetleri olmuş ancak sonradan bu, yasalar kitabında yasaklanmıştır. Mabet'in 70 senesinde tekrar yıkılmasıyla birlikte klasik anlamda Kohenlik tarihe karışmıştır. Bayraktar, *a.g.e.*, s. 149.

Yahuda bölgesindeki Pers egemenliği, MÖ 535'ten 331 yılına kadar devam etmiştir. MÖ 332 senesinde Makedonya Kralı Büyük İskender'in Pers İmparatorluğunu yenilgiye uğratması ve Fırat'tan Mısır'a kadar olan toprakları hâkimiyetine almasıyla birlikte Yahudiler de Makedonya-Yunan egemenliği altına girmiş bulunuyorlardı. Büyük İskender yeni kültürleri sentezlemeye ehemmiyet veren bir lider olarak tapınağı yıkmamış ve İsrail'i barışçıl bir şekilde Makedon (Hellen) İmparatorluğu'na kabul etmiştir. Makedon idaresi, Yahudilerin ibadetlerine müdahale etmeksizin haklarını korumuştur.

Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümünün ardından imparatorluk toprakları hanedanlar arasında paylaştırıldığında Yahudilerin yaşadığı bölgeler Mısır merkezli Ptolemaios Hanedanlığı'nın egemenliği⁷⁸ altına girmiştir. Yahudilerin, Makedon yönetimi altında demokrat düzende yaşamaları bir bakıma farklılaşmalarına yol açmıştır. Bunda Hellen kültürünün⁷⁹ etkisi de büyük olmuş ve bazı Yahudiler yeni hâkimlerinin diline göre isimler almışlardır.⁸⁰ Ürdün'e yakın bir bölgede Tobia isimli bir lider tarafından yaptırılan kale süslemelerindeki aslan heykelleri, Kudüs'te yaşayan Tobia ailesinin Hellen kültürüne olan eğilimini yansıtmaktaydı.⁸¹

Bu dönemde Yahudilerin rahat bir şekilde sürdürdükleri yaşam Selevkos Hanedanlığı'nın (MÖ 200-164) egemenliği altında değişim göstermiştir. MÖ 201 yılında, Selevkos Kralı III. Antiokhus'un Yahuda bölgesini istilâ etmesi ile Suriye ve Fenike gibi Ptolemaios Hanedanlığı'nın elinde bulunan bölgeler zamanla Selevkos

⁷⁸ İskenderiye'nin kurulmasından kısa bir süre sonra önemli bir Yahudi nüfus buraya yerleşmiştir. Özellikle Ptolemaios döneminin sonuna doğru bu nüfus, kentin bir semtini tamamıyla kapsayacak derecede çoğalmıştır. Her ne kadar Makedonyalı yurttaşlar ile benzer haklara sahip değillerse de bir dereceye kadar özerk bir topluluk, özellikle dinsel özgürlüğü güvence altına alınan bir *politeuma* (vatandaş) konumundaydılar. I. Ptolemaios'un resmiyle Aramice harflerle yazılmış "Yahudiye" ibaresi bulunan paranın bastırılmış olması Yahudilere bir tür özerklik tanındığının göstergesidir. Philippe Borgeaud, *Dinler Tarihinde Başlangıçlar*, çev. Adnan Kâhiloğulları, Ankara 2008, s. 99.

⁷⁹ Hem Yahuda bölgesinde hem de Diaspora'da bulunan Yahudiler, çevrelerindeki Hellen kültürünü benimsemiştir. Örneğin, Ezeiel ismindeki bir Yahudi yazar dramlara ilgi göstermiş, başka yazarlar ise Hellen ideallerine bakarak tarihi raporlar kaleme almıştır. Ayrıca, Eski Ahit kanonuna kabul edilen daha sonraki dönemlere ait bazı metinler de Hellen düşüncesinin etkisine tanıklık etmektedir. MÖ II. yüzyılın ikinci yarısında yazılan ve Eski Ahit Kanonu'na dâhil edilmeyen Aristeas'ın mektubu, Helenizm ve Yahudilik arasındaki sentezin başka bir örneğini sunmaktadır. Aristeas, *Septuagint*'in (yetmiş) nasıl oluşturulduğunu anlatmakta ve II. Ptolemaios'un hem İbrani hem de Hellen literatürünü iyi derecede bilen Yahudi bilginlerin onuruna cömert yemekler eşliğinde yedi günlük bir sempozyum düzenlediğinden bahsetmektedir. Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul 2011, s. 37-38.

⁸⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 20-21; Tokalak, *Yahudiliğin Kökenleri ve Küresel Gücü*, s. 66; İnce, *a.g.e.*, s. 13; Adam, "Yahudilik", s. 73.

⁸¹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 55-56.

Hanedanlığı'nın yönetimine geçmiştir. Bu dönem genellikle Yahudi karşıtlığı ve hoşgörüsüzlüğünün yanında yoğun Helenleştirme politikaları ile geçmiştir. III. Antiokhus'un geleneksel Yahudi yaşam tarzını sürdürme özgürlüğünü tanınmasının aksine IV. Antiokhus döneminde büyük karışıklıklar meydana gelmiştir. Adı geçen hükümdar, Yahudiler arasında başlayan geleneksel Yahudilikle uyumlu Yunan etkisinin miktarı hakkındaki uyuşmazlıklara müdahale ederek en yüksek rahipliği üstlenen Kudüs'teki aşırı Hellen yanlısı Yahudi grup⁸² lehine kararlar almıştır.⁸³ Ayrıca MÖ 167'de Yahudilere, tapınakta Tanrı Zeus'a kurban sunmalarını emretmiş ve Sebt⁸⁴ ile sünnet gibi Yahudi ritüellerinin uygulanmasını yasaklamıştır. Bu durum karşısında kohen soyundan gelen Makabi ailesinin⁸⁵ öncülüğünde isyan başlamıştır. Söz konusu isyan pek çok kez tekrarlanarak sonunda asilerin Kudüs'ü geri alması ve tapınağı putlardan arındırması ile sonuçlanmıştır. Ayaklanma sonrasında Makabi soyundan gelenlerin oluşturduğu yarı bağımsız statüdeki Haşmonayim Hanedanlığı zaman zaman Selevkoslar ile mücadele ederek Yahuda bölgesinde varlığını sürdürmüştür.⁸⁶ Romalıların zayıflamış durumda olan Selevkos Krallığı'na son vermesinden sonra Haşmonayim yönetimindeki iktidar mücadelesinin yoğun şekilde yaşandığı Yahuda bölgesi, MÖ 63 senesinde Romalı kumandan Pompei önderliğinde fethedilmiştir. Roma hâkimiyeti altına giren Yahuda, Haşmonayimler'in ardından ilk

⁸² IV. Antiokhus döneminde Kudüs'te dinî lider olan III. Onias ile rahip Simeon arasında bir mali yetki münakaşası gerçekleşmiştir. Bu durumun kral'a intikal ettirilmesi üzerine onun bakanı mabette bulunan hazinelere el koymaya çalışmış fakat başarılı olmamıştır. Bu esnada III. Onias gösterilen tepki sonucunda MÖ 175'te devrilmiş ve yerine kardeşi Jason geçmiştir. Jason, Kudüs'ü Polis kentine dönüştürmüş; reformlar yaparak klasik Hellen eğitim, kültür ve spor kurumlarını kurmuş, cimnaziumlar ve anfityatrolar inşa ettirmiştir. Bu reformları onaylayanlara "Helenist", karşı çıkanlara "Hasideanlar" denilmiştir. Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 56.

⁸³ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 56; Thomas R. Martin, *Eski Yunan*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara 2012, s. 366.

⁸⁴ Şabat, haftanın yedinci günü yani dinlenme günü. Yahudiliğin temel öğretilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Cuma akşamı güneşin batışından 18 dakika önce başlayan ve Cumartesi akşamı üç küçük yıldızın gözükmesine kadar olan süreçtir. Tanrı'nın dünyayı 6 günde yaratıp 7. günde dinlenmesini hatırlamak ve o günü kutsamak maksadını taşımaktadır. Şabat'ın temel karakteristiği iş yapmaktan kaçınmaktır. Ateş yakmak, paraya dokunmak, arabaya binmek gibi birçok eylem bu gün için yasaktır. On Emir'in dördüncü emri, Şabat günü iş yapılmayacağı ile ilgilidir. Bu günde dindar Yahudiler gün boyu dinlenir, *Tevrat* okur ve sinagoga giderek dua ederler. Erdoğan, *a.g.e.* s. 65; Yusuf Besalel, "Şabat", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 652.

⁸⁵ Başkâhin Matatiya ve onun beş oğludur. Matatiya ve oğulları Yahudi karşıtı Selevkos uygulamalarına isyan ederek kralın adamlarını öldürmüşlerdir. Ardından günümüzde Ramallah'ta bulunan Gofna Dağları'na çıkmışlar ve Selevkos makamlarına karşı gerilla taktikleri uygulamışlardır. Matatiya'nın ölümünün ardından liderlik Makabi lakaplı oğlu Yuda'ya geçmiştir. Bundan sonra Yuda Makabi, Şepelah'ta Selevkos birliklerini yenilgiye uğratarak Kudüs'e girmiş ve burayı ele geçirmiştir. Tapınağın putlardan arındırılması ve yeniden Yahudilere açılması günümüzde Hanuka Bayramı olarak kutlanmaktadır. Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 55.

⁸⁶ Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 41-42.

olarak Herod Hanedanı'nın yönetiminde bağımsız bir Yahudi Krallığı statüsüne sahip olmuştur. Fakat Herod Hanedanlığı'nın zamanla zayıflaması nedeniyle bölge doğrudan Roma yönetimi altına girerek Yahudiye Eyaleti adıyla yeniden isimlendirilmiştir.⁸⁷

Roma yönetimi, başlarda Yahudilere ılımlı bir yaklaşım sergilemiş olsa da zaman içerisinde dengeler değişerek anlaşmazlıklar oluşmaya başlamıştır. Yeni hâkimlerin özellikle dinî yaşayış alanında baskıcı politikalarına karşı Yahudiler, bu durumu sonlandırmak amacıyla isyan (MS 66) başlatmışlardır. İsyanın giderek şiddetlenmesi üzerine Neron büyük bir ordu ile kumandan Vespasianus'u bölgeye göndermiştir. Neron'un ölümü nedeniyle bastırılmayan isyan imparatorluğun başına geçen Vespasianus'un oğlu Titus'a verdiği talimatla bastırılmıştır. İki yıllık bir kuşatmanın ardından MS 70 senesinde Titus yönetimindeki Roma ordusunun Kudüs'e girmesiyle çok sayıda Yahudi öldürülmüştür. Ayrıca halkın büyük çoğunluğu sürgün edilmiştir. Kudüs Tapınağının da büyük bir kısmı yıkılmış ve bazı anlatılara göre tapınağın kutsal eşyalarının bir kısmı yağmalanmıştır. Yahudi halkının büyük çoğunluğunun sürgüne gönderilmesi ve yıkılan mabetten geriye sadece Batı duvarının⁸⁸ kalması Yahudi dünyası için büyük bir yıkım olmuştur.⁸⁹ Pers yönetimi zamanında tekrar inşa edilmiş olan tapınağın Romalılar tarafından yıkılmasıyla II. Mabet Dönemi sona ermiştir.⁹⁰

Kudüs kuşatmasında şehri savunan kuvvetlerin başında bulunan liderlerden Yohanan ile Şimon ben Giora, Romalıların eline düşmek yerine direnmeye devam etme kararı alarak şehirden ayrılmışlar ve beş ay daha mücadele etmişlerdir. Bu sürecin ardından geride kalan askerî birlikler ve sivil halk, Lut Gölü kıyısında yer alan Massada Tepesi'ne⁹¹ sığınmışlardır. Burada çeşitli yaş gruplarından oluşan aralarında kadın ve

⁸⁷ İnce, *a.g.e.*, s.14.

⁸⁸ İbranice "ha-Kotel ha-Ma'aravi" denilen bu duvar, Hristiyanlığın etkisiyle Batı literatüründe "Ağlama Duvarı" olarak isimlendirilmiştir. MS I. yüzyıldan itibaren Yahudiler bu duvara saygı duyup önünde ibadet etmişlerdir. Kudüs ile beraber mabedin yıkılışını ve Romalılar tarafından esir edilip başka ülkelere sürgüne gönderilmelerini anmak, hatıralarını tazelemek, mabede tekrar kavuşup Yahudi hâkimiyetini kurmak hayaliyle dua ve gözyaşıyla yaslarını devam ettirmişlerdir. Hikmet Tanyu, "Ağlama Duvarı", *DİA*, I, 474.

⁸⁹ İnce, *a.g.e.*, s. 15; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 21; Lewis, *a.g.e.*, s. 34-35; Brenner, *a.g.e.*, s. 51. Romalıların Kudüs'ü ele geçirişi hakkında detaylı bilgi için bkz: Alfred John Church, *Kudüs'ün Yıkılışı Yahudi-Roma Savaşları*, çev. Elif Bulanalp, İstanbul 2018, s. 105-114.

⁹⁰ Adam, "Yahudilik", s. 75.

⁹¹ Yahudi çölünün doğu kenarında Ölü Deniz'in batı kıyılarına yakın, En Gedi'nin güneyinde bulunan kayalık bir platoda yer almaktadır. Massada ismi Flavius Josephus'un yazılarında Yunanca transkripsiyonuyla geçmektedir. Bu isim Aramice ve İbranice "kale" ve "muhafaza" anlamlarına gelen "mezad" kelimesinde türemiştir. Guy D. Stiebel, "Masada", *Encyclopaedia Judaica*, XIII, 593.

çocukların da bulunduğu topluluk, iki yıl boyunca Roma lejyonlarına karşı kararlılıkla direnmişlerdir. Ancak MS 70 senesinde Kudüs'teki dehşetin tekrar yaşanmaması adına bir araya gelerek topluca intihar etmeye karar vermişlerdir. Neticede Romalılar, Massada Tepesi'ne vardıklarında 980 cesetle karşılaşmışlardır. Massada'dan sağ kurtulan iki kadın ve beş çocuk daha sonra bu olayı ülkeye duyurarak halkın haberdar olmasını sağlamışlardır.⁹²

Diğer taraftan Yahuda topraklarında kalan halk MS 132'de Şimon Bar Kohba⁹³ önderliğinde tekrar isyan etse de bu isyan tamamen bastırılmış ve bundan sonra halkın ibadetlerini uygulamaları bütünüyle yasaklanmıştır. Söz konusu tarihten sonra Yahudiler isyan etmekten kaçınmışlar ve uzlaşma yolunu seçmişlerdir.⁹⁴

Tapınağın tekrar yıkılması ve Yahudilerin bulundukları bölgeden sürgün edilmeleri, Büyük Diaspora Döneminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte Yahudiler dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Yahuda bölgesi ise farklı devletler ve uygarlıkların egemenliği altına girmiştir.⁹⁵

⁹² Sharon, *a.g.e.*, s. 76; Eva Groepler, *Anti Semitizm Antikçağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999, s. 13-14; "Masada", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, s. 1296.

⁹³ Hadrianus, 120 senesinde Hellenistik felsefeyi benimsemiş ve bu yaşam tarzını Roma İmparatorluğu'nun geneline yaymıştır. Antik Yunan felsefesinin etkisi altında Doğu'ya özgü birçok gelenek ve ritüeli değiştirerek sünneti yasaklamıştır. Bu karar Yahudiler arasında büyük bir öfkeye ve tepkiye sebep olmuştur. Yahudi halkı Roma'ya karşı savaş hazırlıklarına başlayarak kentlerin çevresindeki surları onarmış ve çok sayıda silah depo etmiştir. Hadrianus'un 128-132 yılları arasında Ortadoğu'ya yaptığı bir geziden dönüşü esnasında isyan patlamıştır. Yahudiler Şimon Bar Kohba'nın liderliğinde bir araya gelerek büyük bir saldırıyla isyanı başlatmışlardır. Bar Kohba, kısa sürede Yahuda'nın tamamını, Kudüs'ü ve İsrail ülkesinin diğer bölgelerini Romalıların elinden kurtarmış ve daha sonra Roma donanmasıyla deniz savaşına girmiştir. Hadrianus, isyanı bastırması için en yetenekli kumandanlarından Julius Severus'u görevlendirmiştir. 134 senesinde Romalıların karşı saldırısı başlamış ve Julius Severus, Yahudi kuvvetlerle meydan savaşını yapmadan kademeli şekilde ilerleyerek isyanı kontrol altına alabilmiştir. Romalılar, büyük kayıplar vererek yaklaşık bin civarında Yahudi yerleşim merkezine girmişlerdir. Bu savaşta yüzbinlerce kişi ölmüştür. İmparator, İsrail ülkesinin Yahudi kimliğini silmek amacıyla daha önce Kudüs'e verdiği "Aelia Capitolina" ismini kente geri vermiştir. İsrail ülkesinin tamamına da "Colonia Aelia Capitolina" adı verilmiştir. Sharon, *a.g.e.*, s. 85-86; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 325.

⁹⁴ Adam, "Yahudilik", s. 75.

⁹⁵ Tokalak, *a.g.e.*, s. 22; Sharon, *a.g.e.*, s. 76.

I. BÖLÜM

HAÇLI SEFERLERİ ÖNCESİNDE AVRUPA'DA VE ORTADOĞU'DA YAHUDİLER

1. AVRUPA'DA YAHUDİLER

1.1. Almanya'da Yahudiler

Alman topraklarındaki Yahudilerin antik çağına dâir var olan kaynaklar arasında ilk temel kanıtları efsaneler⁹⁶ oluşturmaktadır. Ancak Yahudilerin Almanya'daki varlığına ilişkin en önemli olay MS 70 senesinde Roma lejyonlarının Kudüs şehrini tahrip ederek buradaki yerel nüfusu dağıtmış olmasıdır. Bu dağılım, Ren Nehri'nde yeni bir Roma kolonisinin kurulmasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Bahse konu tarihten yirmi sene öncesinde (MS 50) Roma lejyonlarının gazileri tarafından kurulmuş olan Colonia Agrippinensis⁹⁷ (Köln), Alman topraklarında bir Roma şehri⁹⁸ olarak ortaya çıkmıştır. Koloni, Ren Nehri çevresindeki Romalılar için idari merkez olarak işlev görmüş ve hızla gelişen ticaret merkezinin yanı sıra tarımsal bir yerleşim haline gelmiştir. Roma'nın Yahudiye'yi fethinden sonraki dağılım sürecinde Yahudilerin çoğu Doğu'ya, Mezopotamya'nın içlerine ve İran, Suriye, Arabistan gibi komşu bölgelere dağılmıştır. Bazıları ise İtalya'da uzun süreden beri gelişmekte olan kolonilere katılmış ve ardından Roma lejyonları ile beraber Rheinland'a taşınmışlardır. Yeni koloni olan Köln o zamanlar Yahudi sürgünler için önemli bir konaklama mekânı olmuştur. III. yüzyılda bazı Yahudiler, önemli şarap üreticileri

⁹⁶ Gotlar ve Romalı lejyonerler tarafından esir alınan ve Kudüs'ten Ren kıyılarına getirilen güzel Yahudi bakirelerin efsaneleri Alman topraklarındaki Yahudilerin antik çağına dâir ilk kaynaklardır. Ayrıca Hz. İsa'nın yargılandığı esnada Trier'de bulunan bir haham konseyinin Kudüs'ten gelen bir soruşturmayla sert önlemlere karşı tavsiyede bulunarak yanıt verdiği hikâyesi de bulunmaktadır. Ruth Gay, *The Jews of Germany*, New Haven and London 1992, s. 3.

⁹⁷ Almanlar daha sonra buraya Köln ismini vermişlerdir.

⁹⁸ Koloni bu dönemde Aşağı Ren eyaletinin en üst sivil ve askerî makamlarının ikametgâhı statüsündeki geçici bir yerleşim yeri şeklinde ortaya çıkmıştır. Gay, *The Jews of Germany*, s. 4.

olurken diğerleri tüccar, zanaatkâr veya doktor gibi mesleklerde yer edinmişlerdir.⁹⁹ MS I. ve II. yüzyıllarda Ren Nehri üzerindeki ilk topluluklar hakkında yeterli bilgi bulunmasa da IV. yüzyılın başlarında Köln’de oldukça büyük bir Yahudi cemaatinin var olduğu bilinmektedir. 321 yılında Konstantinus tarafından çıkarılan bir fermanla Köln’de bulunan Yahudilerden açıkça Roma vatandaşı olarak bahsedilmiş ve Curia’ya¹⁰⁰ atanabilecekleri izninin verildiği açıklanmıştır. Bu, Yahudilerin Almanya’daki varlığına dâir en eski yazılı kanıtı oluşturmuştur. Fermana göre Curia’nın resmi üyelerinden mali yükler dolayısıyla alınacak olan vergi gelirlerini Roma’ya iletmeleri istenmekteydi. Ancak bu durum 1 Aralık 331 tarihinde çıkarılan başka bir imparatorluk kararnâmesi ile Yahudi cemaati lehine değişerek hahamlar, sinagog babaları¹⁰¹ ve sinagog görevlileri herhangi bir kişisel ödemeden muaf tutulmuşlardır.¹⁰²

İmparator’un çıkarmış olduğu yönetmeliklere dayanılarak Köln’de hahamlar ve ihtiyarlardan oluşan organize bir Yahudi cemaatinin varlığı kanıtlanmıştır. Bununla birlikte aynı dönemde onların Rheinland’da başka bir yere yerleştirilmiş olabileceği de tahmin edilmektedir. Hatta Roma garnizonlarında Yahudi askerlerin olduğu bile öne sürülmüştür. Barbar istilâları döneminde bu toplulukların sürekliliğini koruyup koruyamadığı bilinmemektedir. İstilâlardan sonra Alman İmparatorluğu topraklarındaki Yahudi yerleşimlerinin belgesel kanıtları, Charlemagne dönemine kadar yeniden ortaya çıkmamıştır.

VIII. ve IX. yüzyıllarda Karolenj kraliyet ailesi, ticareti geliştirmek amacıyla Yahudilere kendi topraklarına yerleşme teşvikinde bulunarak Yahudi yanlısı bir

⁹⁹ Gay, *a.g.e.*, s. 3-4; A. Kober, “Cöln”, *Germania Judaica*, I, 69.

¹⁰⁰ Antik Roma’daki curia başlangıçta vatandaşlık gruplarından birini ifade etmekteydi. Daha sonra sayıları 30’a ulaşmış ve ardından her Roma vatandaşının bu gruplardan birine dâhil olduğu varsayılmıştır. Başlangıçta daha geniş yetkilere sahip olmalarına rağmen cumhuriyetin sonuna doğru yalnızca imperium ile sulh hâkimlerinin seçimlerini onaylamak, rahiplerin göreve getirilmesine ve vasiyetnâmelerin hazırlanmasına tanık olmak, belirli evlat edinme işlemlerini gerçekleştirmek gibi birkaç amaç için bir araya gelmişlerdir. Daha geniş anlamda bu terim kamusal, resmi veya dinî konuların tartışıldığı ve karara bağlandığı bir meclis, konsey veya mahkemeyi belirtmek için kullanılmaktadır. Robert E. A. Palmer, “The Archaic Community of the Romans”, Cambridge 1970, s. 29-31.

¹⁰¹ Pater Synagogue, Roma’daki Yahudi katakomplarının yazıtlarında sıkça görülen bir unvan olup genellikle “Parnas” ile eşdeğer olarak kabul edilmektedir. Bu unvan, sinagogda hizmet veren ve topluma katkı sağlayanların rolünü ve önemini ifade etmektedir. Schulim Ochser, “Pater Synagogae”, *The Jewish Encyclopedia*, IX, 558.

¹⁰² Nachum Tim Gidal, *Jews in Germany: From Roman Times to the Weimar Republic*, Köln 1998, s. 24-25; Guido Kisch, *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, New York 1970, s. 3; Alexander Carlebach, “Cologne”, *Encyclopaedia Judaica*, V, 59.

politika benimsemiştir. Bu dönemde başlıca ticaret merkezlerinde yeni Yahudi toplulukları belirmeye başlamıştır. Charlemagne döneminde Aachen merkezli toptancı bir tüccar olan ve ismen ilk Alman Yahudisi olarak tanınan Isaac, imparator tarafından Bağdat halifesi Hârûn er-Reşîd'e gönderilen iki elçiye eşlik etmesi için seçilmiştir. Bu elçiliğin amaçlarından biri Hristiyan hacıların Kudüs'teki kutsal yerlere güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlamaktır. Isaac'ın Yakın Doğu'da deneyimli bir gezgin olması nedeniyle bu görev için rehber ve tercüman olarak gönderildiği tahmin edilmektedir. 801 senesindeki dönüş yolculuğunda Charlemagne'nin iki elçisinin ölmesi nedeniyle Hârûn er-Reşîd'in armağanlarını iletme görevi Isaac'a kalmıştır. Halife tarafından imparatora gönderilen hediyeler arasında fildişi satranç taşları, altın ve gümüş kaplar, işlemeli elbiseler, dâhiyane saatler ve Abulabaz isimli beyaz bir fil bulunmaktaydı.

IX. yüzyılın sonunda Yahudiler, ticarete katkıları ve genel olarak ekonomiyi geliştirmedeki yararlılıkları sayesinde Augsburg, Regensburg ve Salzburg piskoposları tarafından kendi bölgelerine yerleşmeye davet edilmişlerdir. Bu durum sonraki yüzyıllarda birçok kez tekrarlanmıştır. Karolenj döneminde Yahudiler, doğudan mal ithalatçısı olarak önemli işlevleri yerine getirmişlerdi. Aachen'li Isaac zorlu ve tehlikeli seferler nedeniyle yıllarca ailelerinden ayrı kalmak zorunda olan girişimci tüccarlar arasında yalnızca öne çıkanlardan biriydi. Bu tüccarlar özellikle Konstantinopolis, Bağdat, Şam, Hindistan ve Çin gibi levanten ticaret merkezlerine girerek Batı Avrupa ile Doğu arasındaki ticaretin önemli bir rolünü üstlenmişlerdir. Yakın Doğu'dan köleler, kürkler, brokarlar ve kılıçlar, Çin'den otlar, baharatlar ve diğer doğu spesiyaliteleri getirmişlerdir.

X. yüzyılda piskoposlar ve kilise liderleri dünyevi güçlerini artırdıkça Yahudiler ve diğer tüccarlar da onların şehirleri yöneten fermanlarında anılmışlardır. Bu şehirler arasında Ren Nehri kıyısındaki eski Roma yerleşim yerlerinde yer alan Köln, Mainz, Speyer ve Worms gibi önemli Yahudi merkezleri bulunmaktaydı. İnsanların ve malların hareket ettiği ana arter olması dolayısıyla Ren Nehri'nin yukarısında ve aşağısında yeni Yahudi yerleşim yerleri kurulmaya devam etmiştir. Büyük Yahudi merkezleri Frankfurt am Main ve Tuna Nehri üzerindeki Regensburg'da da bulunmuştur.¹⁰³

¹⁰³ Gay, *a.g.e.*, s. 5-6; Kisch, *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, s. 3; H. G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi*, çev. Ziya İshan, İstanbul 1962², s. 170; "Germany", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth- Geoffrey Wigoder, 745; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 76; Marcus Brann, "Aachen", *Germania Judaica*, I, 7.

Ren Nehri kıyısındaki önemli Yahudi merkezleri arasında bulunan Mainz, Köln şehri gibi Almanya'daki en eski Yahudi topluluklarının bulunduğu şehirdi. Yahudilerin Roma döneminde şehre tüccar olarak geldikleri ve hatta burada bir yerleşim yeri kurmuş olabilecekleri tahmin edilmektedir. İlk Ortaçağ topluluğunun tarihi belirsiz olmasına rağmen 906'da Mainz'deki kilise konseyinin bir Yahudiyi kötü niyetle öldüren bir adamın diğer katiller gibi hatasını telafi etmesi gerektiğini ilan etmesi, o sırada şehirde bazı Yahudilerin bulunduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Yahudilerin burada varlığına dâir diğer kanıt ise Lucca'da bulunan Kalonymos ailesinin¹⁰⁴ 917'de Mainz'e taşınmasıdır. Fakat tarih tamamen güvenilir değildir. Burada bir Yahudi cemaatinin varlığına dâir kesin kanıtlar X. yüzyılın ortalarından itibaren netlik kazanmıştır. Başpiskopos Frederick, (937-954) Yahudileri zorla din değiştirmek veya sürgün etmek tehdidinde bulunmuştur. 1012'de bir rahip Yahudiliğe geçtikten sonra ise II. Heinrich tarafından sınır dışı edilmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra geri dönmelerine izin verilmiş ve Ren ile Main Nehirleri üzerinde bir ticaret merkezi olan şehrin ticaretinde aktif rol oynamaya devam etmişlerdir. Bununla birlikte 1084'te birçok Yahudi, mahallelerinin de zarar gördüğü bir yangına neden olmakla suçlanmıştır. Söz konusu ayrımcılığın ortaya çıkardığı korku nedeniyle Mainz şehrini terk etmişlerdir.¹⁰⁵ Bunun üzerine Speyer piskoposu Ruediger, Mainz Yahudilerine davet belgesi yollayarak kendisine ait bir bölgeyi Yahudi yerleşimi için tahsis etmiştir. Speyer köyünü kasaba statüsüne yükselten piskopos Ruediger, bölgeye gelen Yahudiler için şu ifadeleri kullanmıştır;

“Ben, Ruediger,... Speyer köyünü kasabaya dönüştürdüğümde, tüm Yahudileri bir araya toplayarak kasabamızın onurunu daha da artırabileceğime inandım... ve kalabalığın coşkun ruh halinden rahatsız olmamaları için etraflarına bir duvar ördüm.”

Piskopos kilise arazisinden mezarlık olarak kullanılmak üzere bir arsa tahsis etmesinin yanı sıra, 13 Eylül 1084 tarihli ayrıcalıkla, onlara sınırsız ticaret özgürlüğü ve önemli

¹⁰⁴ IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar özellikle Ren Nehri yakınlarındaki şehirlerde gelişen Almanya'nın en seçkin Yahudi ailelerinden biri. Ailenin üyeleri arasında çok sayıda haham, vaiz, şair, öğretmen, yazar ve ilahiyatçı bulunmaktaydı. Kalonymos adı Talmudik literatürde geçmesine rağmen ailenin kökenleri VIII. yüzyıl İtalya'sına kadar uzanmaktadır. Joseph Dan, “Kalonymus”, *Encyclopaedia Judaica*, XI, 747.

¹⁰⁵ Bernard Dov Sucher Weinryb-Larissa Daemmig, “Mainz”, *Encyclopaedia Judaica*, XIII, 403; “Mainz”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth- Geoffrey Wigoder, s. 1270.

ölçüde özerklik sağlamıştır. Ayrıca archisynagogos¹⁰⁶ olarak adlandırılan Yahudi piskoposuna kendi aralarındaki davalarda Yahudi kanunlarına göre karar verme yetkisi verilmiştir. Yahudiler, şehre girerken veya çıkarken herhangi bir gümrük vergisi ya da geçiş ücreti ödemek zorunda değillerdi. Bundan başka Hristiyan hizmetçilerle çalışma hakları da vardı. Piskopos Ruediger tarafından verilen ayrıcalık, 19 Şubat 1090'da IV. Heinrich tarafından onaylanmış ve saygın Kalonymos ailesinin bir üyesinin de dâhil olduğu üç kişilik delegasyonu kabul etmesiyle daha da ağırlık kazanmıştır. İmparator, piskopos Ruediger tarafından garanti edilen ayrıcalıkları yenilemenin yanı sıra Yahudilere, imparatorluğunda ticaret özgürlüğünü ve korumasını garanti etmiştir.¹⁰⁷ Yahudilerin mülkiyet haklarına dokunulması kesin bir biçimde yasaklanarak bu yasağa uymayanlar en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Yine onların evlerine dokunulmaması ve emperyal yerleşim için kullanılmaması, aynı şekilde atlarının imparatorluk veya piskoposluk hizmeti için talep edilmemesi, manevi alanda zorla vaftiz edilmemeleri; bir Yahudi vaftiz olmak istediğini ifade ettiğinde bile vaftizin tamamen gönüllü olduğundan emin olmak için üç günlük bir moratoryum¹⁰⁸ kararı verilmesi yenilenen ayrıcalıklar arasındaydı. Dinî hukukun Yahudi yaşamına müdahalesine karşı bir dizi güvence de sağlanmıştır. Yahudilerin bayramlar ve Pazar günleri dışında işlerini Hristiyanlara yaptırmalarına izin verilmiştir. Kilise hukukunun yerleşik bir özelliği olan Hristiyan köleleri satın almaları yasak olsa da, pagan kölelere sahip olmalarına müsaade edilmiştir. Pagan kölelerin vaftiz yoluyla Yahudi sahiplerinden uzaklaştırılması yasaklanmıştır. Kendi cemaatleri içinde ortaya çıkacak

¹⁰⁶ Archisynagogos, klasik dönemde kullanılan bir unvan olup sinagog başı olarak hizmet veren ve Yahudi topluluğunun lideri olarak kabul edilen kişiyi ifade etmektedir. Bu unvan özellikle Roma İmparatorluğu dönemi Yahudi yazıtlarında ve diğer kaynaklarda geçmektedir. Archisynagogos'un görevleri çeşitli olup sinagoga ibadetlerin ve sinagogun fiziksel yönetimiyle ilgili işlerin düzenlenmesi ile genel toplum işlerinin denetlenmesi gibi sorumlulukları içermekteydi. Yüksek saygı gören bu kişilerin kızlarından biriyle evlenmek büyük bir onur olarak kabul ediliyordu. Archisynagogos unvanı taşıyan kişiler Erez İsrail, Suriye, Anadolu ve Roma gibi farklı bölgelerde tanınmışlardır. Özellikle Erez İsrail dışında kutsal topraklarda bulunan Yahudilere yardım fonları ve bağışlar toplamışlardır. Bu unvan onur ifadesi olarak da kullanılmış hatta kadınlara ve çocuklara dahi verilmiştir. 331 yılında Roma kanunu archisynagogos unvanı taşıyan kişileri fiziksel kölelikten muaf tutmuş, 397 yılında ise başka bir kanun onları bazı devlet vergilerinden muaf tutarak Hristiyan rahiplerle eşit hukuki bir konuma getirmiştir. Uriel Rappaport, "Archisynagogos", *Encyclopaedia Judaica*, II, 398.

¹⁰⁷ Gidal, *a.g.e.*, s. 30-31; Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People: From Bible Times To Our Own Day Throughout The World*, New York 1984, s. 119; B. Mordechai Ansbacher-Larissa Daemmig, "Speyer", *Encyclopaedia Judaica*, XIX, 100; Robert Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom*, New York 2006, s. 172.

¹⁰⁸ Bir faaliyetin veya bir hukukun ertelenmesi veya askıya alınmasıdır. Bu terim hukuki bağlamda yasal itirazın gerçekleştirilmesine izin vermek için bir yasanın geçici olarak askıya alınması anlamına gelmektedir. "Moratorium", *The New International Encyclopaedia*, ed. Daniel Coit Gilman-Harry Thurston Peck-Frank Moore Colby, XIII, 788.

davalarda yine Yahudi mahkemelerine yargı yetkisi verilerek kendi mahkemeleri dışında yalnızca piskopos mahkemesine başvurma hakkı tanınmıştır.¹⁰⁹

Yahudi yerleşimi açısından önem arz eden bir diğer şehir olan Worms şehrine Yahudiler, X. yüzyılın sonunda yerleşmişlerdir. 1076-1077 yılında burada Avrupa'nın en eskisi olan iyi korunmuş bir Yahudi mezarlığı bulunmaktaydı. XI. yüzyılın sonunda Worms'ta bulunan Yahudi tüccarlar büyük önem arz etmekteydi. Öyle ki, IV. Henry tarafından 1074 tarihli bir imtiyaz belgesinde Worms'un diğer sakinlerinden önce Yahudilerden bahsedilmiştir. İmparator, 1090 civarında Worms Yahudilerine, Speyer Yahudilerine verilen imtiyaz belgesi ile birçok açıdan benzer ayrıcalıklar içeren bir berat vermiştir. Speyer Yahudilerine verilmiş olan ayrıcalık gibi Worms Yahudilerine de imparatorluk içinde kısıtlama olmaksızın seyahat etme (Köln panayırlarını ziyaret etmişlerdir) ve gümrük vergisi ödemedi ticaret yapma özgürlüğü verilmiştir. Yahudilerin para değiştirici¹¹⁰ olarak görev yapma yetkileri vardı. Hristiyan işçileri, sütanneleri ve hizmetçileri işe alabiliyorlardı. Yine Yahudilere taşınabilir ve taşınmaz mülk sahibi olma hakkı tanınmıştı. Ayrıca çocuklarının zorla Hristiyanlığa dönüştürülmesi yasaklanmış ve din değiştiren bir Yahudi, babasının mal varlığındaki payını kaybetmiştir. Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaki davalarda her tarafın kendi kanunlarına göre yargılanma şartı vardı; bir Yahudi aleyhine hüküm verilmeden önce hem Hristiyan hem Yahudi tanıkların olması gerekli görülmüştür. Yahudiler

¹⁰⁹ Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom*, s. 174.

¹¹⁰ Roma yakın doğusunda para birimi sistemlerinin ve standartlarının yaygınlaştığı dönemde para bozdurma işlemi oldukça yaygındı. Filistin ve Mısır gibi bölgelerde her bölgenin kendi "kraliyet bankası" bulunuyordu. Ayrıca her köyün kendi sarrafı vardı. İkinci Tapınak Döneminde birçok Yahudi yabancı paraları yanlarında getirerek Kenan'a ve Kudüs'e gelmişlerdir. Bu yabancı paralar ve sıradan mevduatlar tapınak hazinesinde güvenli bir şekilde saklanmak üzere genellikle tapınak yetkililerine teslim edilmiştir. Böylece Kudüs bir tür merkezi borsa ve takas merkezi haline gelmiş; tapınak mahzenleri, içinde her tür madeni paranın temsil edildiği "kasa" olarak hizmet etmiştir. Para değiştirme işi yabancı madeni paraları yerel para birimine dönüştüren ve bunun tersini yapan *shulhani* (borsa bankeri) adı verilen kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Küçük bozuk paraların sağlanması, *shulhani* tarafından yapılan başka bir görevdi. Bu tür işlemlerin her ikisi için de o, haham literatüründe *kolbon* olarak adlandırılan küçük bir ücret almıştır. *Shulhani*, aynı zamanda bankacı olarak da görev yapmış ve Yahudi kanunlarına aykırı olmasına rağmen yatırım için depozito olarak para almış, ayrıca sabit bir oranda faiz ödemiştir. Kudüs'teki *shulhaniler* Tapınak'ın dış avlusunda masalarını kurarak özellikle yabancı ülkelerden gelen ibadetçilere hizmet sunarlardı. Tapınak duvarlarının etrafında yapılan kazılarda para değiştiriciler tarafından kullanıldığı tahmin edilen dükkânlar veya tezgahlar keşfedilmiştir. Mişna'ya göre her yıl Adar Ay'ının 15. gününde eyaletlerde veya Kudüs'te, yasal yıllık yarım şekelin toplanması için masalar kurulurdu. Adar Ay'ının 25. gününde ise masalar Tapınak'ta kurulurdu. Yahudi banker *shulhani*'nin işlemleri *Kutsal Kitap*'ta belirtilen faiz alma yasağına uygun olarak yapılması gerektiği şekilde tanımlanmıştır. Onun işinin diğer bir özelliği ise kendisine yatırılan meblağları talep edildiğinde ödeme yeteneğine sahip olmasıdır. Daniel Sperber, "Money Changers", *Encyclopaedia Judaica*, XIV, 435-436.

arasındaki davalarda ise yargılamalar Yahudi hukukuna göre yapılacaktı ve sadece kralın yargı yetkisine tabi tutulmuşlardı. Onlara kapsamlı bir özerklik verilerek yalnızca kralın onayına tabi olma halinde kendi liderlerini seçebilmişlerdir.

Bu dönemde bir dizi seçkin bilgin Worms'ta faaliyet gösteriyordu. Worms'un bilgeleri arasında; R. Gershom b. Judah'ın öğrencisi ve önde gelen bir halahi otorite olan Judah b. Baruch; ilahiyatçı Meir b. Isaac; Rashi'nin Worms'ta kaldığı süre boyunca öğretmenleri olan Jacob b. Yakar ve Isaac b. Eleazar; R. Jacob b. Yakar'ın ölümünden sonra yeşivanın¹¹¹ başına geçen Romalı Kalonymus b. Shabbetai; ve Worms tüzüğünün ele alındığı *Episcopus Judaeorum*'u (*Yahudilerin Piskoposu*) yazan bir halahi otorite ve ilahi uzmanı olan Solomon b. Samson bulunmaktaydı. Mainz âlimleri yalnızca Talmud çalışmasıyla uğraşırken Worms âlimleri aynı zamanda *Tevrat* ve Midraş¹¹² hakkında yorum yapıp piyyutim¹¹³ bestelemişlerdir.¹¹⁴

Yahudi toplumunda o dönemin öne çıkan özelliklerinden biri bilginlerin cemaat içinde en saygın üyeler olarak kabul edilmesi idi. Ayrıca varlıklı ailelerin, bilginler ve yerel meclis üyelerinin yetiştirilmesine yönelik destek olunmasıydı. Talmud okulları ise X. ve XI. yüzyıllarda Ren Nehri kıyısındaki daha büyük topluluklarda kurulmuştu. Fransa'daki benzer merkezlerle işbirliği sayesinde Ren Talmud okulları kısa sürede İspanya, Kuzey Afrika, Filistin ve Bâbil'deki asırlık kurumlarla eşit bir statüye ulaşmış ve çok geçmeden onları önem açısından gölgede bırakmıştır. Bu okulların tümü sürekli bir öğretmen değişimi ve uzman görüşleri ile birbirine bağlanmıştır.¹¹⁵ Bu öğretmenlerden biri olan Troyeslu Solomon ben Isaac çalışmalarını ilerletmek amacıyla XI. yüzyılın ortalarında Rheinland'a gitmiştir. Bu noktada Rheinland

¹¹¹ Talmud ve haham literatürünün incelenmesine adanmış geleneksel Yahudi okulu. Talmudik ve Gaonik dönemde Filistin ve Bâbil'de gelişen daha sonra Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve başka yerlerde kurulan akademilerin doğrudan devamıdır. "Yeshivah", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, s. 1992-1993.

¹¹² Tefsir, açıklama anlamına gelen "daraş" kelimesinden türemiştir. Âlimler tarafından *Tevrat*'taki kaidelerin tefsirlerini ve bunların atasözleri ile desteklenmesini kapsamaktadır. Yusuf Besalel, "Midraşim", *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 405.

¹¹³ İlahiler mânasına gelen Piyutlar, duaların içinde söylenen kutsal şarkılardır. İçlerinde şükran, takdir ve yakarış barındırılır. Talmud tamamlandıktan sonra dinsel edebiyata eklenmişlerdir. Genellikle Yahudi bayramları için yazılmış olan piyutlar, dua kitaplarına dâhil edilmiştir. Piyut kelimesi Yunanca "şair" manasına gelen kelimeden türetilmiştir. Yusuf Besalel, "Piyutim", *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 509.

¹¹⁴ Zvi Avneri, "Worms", *Encyclopaedia Judaica*, XXI, 226; "Worms", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, s. 1975.

¹¹⁵ Gidal, *a.g.e.*, s. 32.

akademilerinin o dönemde Yahudi öğreniminde öncü bir rol oynadığını açıkça fark etmiştir.

Kuzey Avrupa’da “Diaspora’nın Işığı” unvanıyla onurlandırılan ve Fransa ile Ren-Alman çevresindeki Yahudi topluluğunun dinî önderi olan Mainzli haham Gershom ben Yahuda, çağdaşları ve sonraki nesiller tarafından saygın bir otorite olarak kabul edilmiştir. Onun Yahudi hukukuyla ilgili önemli sorulara verdiği yanıtlar, sonraki halahi çevreleri için büyük bir ağırlık taşımıştır. Alman Yahudileri arasında ve zaman içinde Batı’daki tüm Yahudi toplulukları arasında geniş çapta kabul gören bir dizi önemli toplumsal tüzüğün arkasındaki otorite olarak görülen Gershom ben Yahuda Worms’da bir hahamlar konseyi toplayarak bazı kuralları onaylamıştır. Bu kurallardan en bilineni birden fazla kadınla evlenmeye yasal olarak son verilmesidir. Söz konusu kural sonraki bin yıl boyunca Yahudi aile yaşamının temel dayanağı olmuştur. Gershom ben Yahuda, XI. yüzyılda Alman Yahudiliğinin haham araştırmalarında öne çıkarak sonraki Yahudi düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹¹⁶

1.2. Fransa’da Yahudiler

Bugün Fransa olarak bilinen topraklara yerleşen ilk Yahudilerin en erken yerleşimine dâir yazılı kaynaklar günümüze ulaşmamıştır. Onların daha yakın soyundan gelenlerin varlığını kanıtlayan tek şey birkaç dağınık yazıt ile Latin kanunlarında ve kroniklerinde bulunan rastlantısal atıflardır. Lyon’dan kuzeye, batıya ve doğuya doğru olan Galya bölgeleri için IV. yüzyılda sadece Köln’deki Yahudi cemaatine, V. yüzyılda genel olarak Yahudi sakinlerine ve VI. yüzyılda Orléans, Bourges, Clermont-Ferrand ve Paris’teki Yahudilere atıfta bulunmaktadır. Yahudilerle ilgili kararnâmeler ise V. ve VII. yüzyıllar arasında Vannes, Epaone, Orléans, Mâcon, Paris ve Reims’te toplanan kilise konseylerinin kayıtlarında yer almaktadır. IX. yüzyıla kadar onların dinî, siyasî ve sosyal yaşamlarına dâir neredeyse hiçbir iz bulunmamaktadır. Lyon başpiskoposları Agobard ve Amulo Lyon’un eski Galya başkenti ve çevresindeki Yahudiler hakkında mektuplar kaleme almışlardır. Ancak ardıl krallıklara ait Yahudilere dâir kaynaklar sonraki yüzyılda bile son derece sınırlı kalmıştır.¹¹⁷

¹¹⁶ Chazan, *a.g.e.*, s. 175; Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe*, çev. Belkıs Dışbudak, İstanbul 2006, s. 192; Philip Ginsbury-Raphael Cutler, *The Phases of Jewish History*, New York 2005, s. 160.

¹¹⁷ Norman Golb, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, New York 1998, s. 1; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 258.

Galya'daki ilk Yahudi yerleşimlerinin kökeni hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. İspanya'da olduğu gibi Yahudi kolonilerinin Provence kıyılarına yerleştiği düşünülse de buna dâir bir ize rastlanılmamıştır. Köln'de Yahudi cemaatinin varlığı dolayısıyla onların Akdeniz'in güneyi, Rhône Vadisi ve ardından Ren Nehri rotasını takip ettikleri tahmin edilmektedir.¹¹⁸ MS 6 senesinde Augustus tarafından Yahudiye'den Vienne'ye sürülen Yahuda etnarkı¹¹⁹ Archelaus, Fransa'da bulunan ilk Yahudi olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde Celile ve Perea'nın tetrarkhı olan küçük kardeşi Herod Antipas, Caligula tarafından MS 39 yılında Lyon'a sürgün edilmiştir.¹²⁰

II. Theodosius ve III. Valentinianus 9 Temmuz 425'te Galya valisi Amatus'a hitaben gönderdikleri bir fermenda Yahudilerin ve putperestlerin hukuki işlemler yapmasını ve kamu görevlerinde bulunmasını yasaklamışlardır. Bu şekilde Hristiyanların Yahudilere tabi olmaları ve inançlarını değiştirmeye teşvik edilmeleri önlenmiştir.

449 yılında Arles başpiskoposu Hilary'nin cenaze töreninde Yahudiler ve Hristiyanlar kalabalıklar içinde bir araya gelerek ağlamış, Yahudiler İbranice mezmurlar söylemiştir.¹²¹ Efsane olarak kabul edilen bir hikâye ise Kudüs'ün fethinden sonra Romalıların üç gemiyi Yahudi tutsaklarla doldurduğunu ve bu gemilerin Bordeaux, Arles ve Lyon'a ulaştığını belirtmektedir. Rhône Vadisi'nde, Avignon'un güneyinde ve Orgon'da I. yüzyıla ait kalıntılar, ayrıca Salignac-de-Pons ve Cognac bölgesinde III. yüzyıla tarihlenen kalıntılar bu efsanenin gerçek bir temele dayandığını kanıtlar niteliktedir. Kalıntılar arasında yağ lambaları, mühürler ve mezar yazıtları bulunmaktaydı. Özellikle Salignac'dan elde edilen yağ lambası üzerinde menorah tasviri bulunan saf Filistin tarzında bir lambadır. Roma döneminde bu bölgelerde Yahudilerin varlığına dâir somut kanıtlar sunan bu keşifler Kudüs'ün fethinden sonra Yahudi esirlerin Bordeaux, Arles ve Lyon'a ulaşmasına dâir efsanenin gerçekliğine inanılabilirlik kazandırmaktadır.¹²²

¹¹⁸ Annie Perchenet, *Histoire Des Juifs de France*, Paris 1988, s. 19-20.

¹¹⁹ Genel olarak ortak bir etnik grup veya bir krallık üzerindeki siyasi liderliği ifade eden bir terimdir. Sözcük Yunanca “ἔθνος” (ethnos) “kabile-ulus” ve “ἄρχων” (archon) “lider-yönetici” sözcüklerinden türetilmiştir. Strong's Concordance, “etnarşi” tanımını bir bölgenin valisi olarak vermiştir. James Strong, *Interlinear Greek-English New Testament: Numerically Coded to Strong's Exhaustive Concordance*, Michigan 1981, s. 16-33.

¹²⁰ Kirsten A. Fudeman, “France”, *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, ed. Judith R. Baskin, New York 2011, s. 187; Bernhard Blumenkranz, “France”, *Encyclopaedia Judaica*, VII, 147.

¹²¹ İsrail Lévi, “France”, *The Jewish Encyclopedia*, V, 442.

¹²² Perchenet, *Histoire Des Juifs de France*, s.20; Blumenkranz, “France”, s. 147.

VI. yüzyılda Yahudiler, Marsilya, Arles, Uzés, Narbonne, Clermont-Ferrand, Orléans, Paris ve Bordeaux şehirlerinde bulunmaktaydılar. Büyük ticaret yolları üzerinde konumlanmış, Roma İmparatorluğu'nun merkezi idare noktaları olan bu şehirlerde yaşayan Yahudiler sinagoglara sahipti. Theodosius yasası¹²³ ile uyumlu olarak ve İmparator Konstantinus'un 331 tarihli fermanına göre Roma İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Yahudiler dinî amaçlarla örgütlenmişlerdi. Bu şehirlerde onların hahamları, başsinagogları, sinagog babaları ve diğer sinagog görevlileri bulunmaktaydı. Genellikle tüccarlık ve köle ticareti gibi mesleklerle uğraşan Yahudiler aynı zamanda vergi tahsildarlığı, denizcilik ve hekimlik görevlerinde de bulunmuşlardır. Hristiyanlığın Galya'da yayılmasına kadar Caracalla'nın belirlediği eşitlik temelinde oluşturulan statü ile Roma yasaları altında yaşamışlardır. Galya'da Hristiyanlığın yayılmasından sonra Yahudiler, genellikle bölgedeki Hristiyan sakinlerle dostça ilişkiler kurmuşlardır. Hristiyan rahipler Yahudi bayramlarına katılmış ve bazen Yahudiler ile Hristiyanlar arasında evlilikler gerçekleşmiştir.¹²⁴

Belirli bölgelerde sayıları fazla olan Yahudilerin Hristiyanlar üzerinde çekim oluşturması nedeniyle din değiştirmeler gerçekleşmiş, Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaki etkileşim kilise babalarını endişelendirmiştir. Bu sorunu hafifletmek amacıyla kilise sinodlarında Yahudilere dâir birtakım yasalar çıkarılmıştır. Ortak temalar arasında, Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki evlilik ilişkilerinin yasaklanması bulunmaktaydı. Örneğin, 533-538 Orléans Konsilleri ile 535 Clermont Konsili'nde bu konu ele alınmıştır. Ayrıca rahiplerin veya Hristiyan lâiklerin Yahudilerin düzenlediği ziyafetlere katılmasının yasaklanması da bu temalardan biriydi. 461 ve 469 Vannes Konsili ile 538 Orléans Konsili'nde bu yasak dile getirilmiştir. Bir diğer önemli tema Hristiyan kölelerin, Yahudi efendilerinden korunmak için kiliselere sığınmaları durumunda alınması gereken önlemlerin belirlenmesiydi. Bu konu da 538-541 Orléans Konsili'nde ele alınmıştır.¹²⁵

Konsiller, kanunların geçerliliğini sağlamak için dünyevi otoritenin onayını da almayı gerekli görerek bu amacını aralıksız bir şekilde sürdürmüştür. Genel olarak Merovenj

¹²³ Tüm emirlerin genel kanununa göre Yahudilerin mahkemeye çağrılmasına izin veriyoruz. Önceki gözlemlerinin rahatlığı için onlara bir şeyler bırakılabileceği doğrudur. İki veya üç kalıcı imtiyazın hiçbir aday gösterilmeden kullanılmasına izin veriyoruz. (16.8.3. 11 Aralık 321). Sapkınlara, baş sinagoglara, sinagog babalarına ve sinagoglara hizmet eden diğer kişilere her türlü bedensel hizmetten uzak olmalarını emrediyoruz. (16.8.4. 1 Aralık 331). (Cod. Theod., 16:8, 3-4).

¹²⁴ Lévi, "France", s. 442. Ayrıca bkz. Perchenet, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹²⁵ Perchenet, *a.g.e.*, s. 28-29; Fudeman, "France", s. 187-188.

Kralları, konseyin otoritesini kabul etmişlerdir. Fanatik bir kral olan I. Childebert, III. Orléans Konsili'nin Kutsal Hafta¹²⁶ boyunca Yahudilerin toplum içinde bulunmasına ilişkin kararını onaylayarak Uzés piskoposu Ferreol'u, Yahudilerle çok dostane ilişkileri olduğu gerekçesiyle sürgüne göndermiştir. Benzer şekilde I. Chilpéric, 582 yılında Yahudileri vaftiz etmeye zorlamıştır.¹²⁷ Bu durum Tours piskoposu Gregory'nin *Liber Historiae Francorum* isimli kroniğinde detaylıca anlatılmıştır. Clermont-Ferrand piskoposu Avitus, bölgede bulunan Yahudilere vaftiz olmaları gerektiğini bildirmiş ve bu çağrıya uyan bir Yahudi Paskalya'da¹²⁸ vaftiz olmak istemiştir. Vaftiz olduktan sonra diğer vaftiz olanlarla birlikte geçit törenine katıldığı sırada halk şehir kapısından içeri girmekteyken içlerinde bulunan başka bir Yahudi, yeni vaftiz olan kişinin başının üzerine bozulmuş yağ dökmüştür. Bunun üzerine halk öfkelenerek saldırganı taşlamak istemiş ancak piskopos buna izin vermemiştir. Piskopos katedralden kiliseye doğru geçit töreninde ilerlerken onu takip eden kalabalık, Yahudilerin sinagoguna hücum ederek yapıyı temellerinden yıkmıştır.¹²⁹

Kronikte aktarılan başka bir bilgiye göre; I. Chilpéric, birçok Yahudi'yi vaftiz ettirmiş ancak Priscus isimli bir Yahudi hiçbir şekilde ikna olmayıp vaftiz olmayı şiddetle reddetmiştir. Kral, Priscus'un bu hareketinden dolayı öfkelenerek onu hapse attırmıştır. Bunun üzerine Priscus, krala hediyeler sunarak oğlunun Marsilya'da bir

¹²⁶ Hristiyanlıkta ayın yılının en kutsal haftasıdır. Tüm Hristiyan gelenekleri için bu değişken bir ibadettir. Doğu Hristiyanlığında Büyük Hafta olarak adlandırılmakta olup Büyük Perhiz ve Lazarus Cumartesisinin ardından gelen haftadır. Palmiye Pazarı akşamı başlayıp Büyük Cumartesi akşamı sona ermektedir. Batı Hristiyanlığında Kutsal Hafta, Palmiye Pazarından başlayıp Kutsal Cumartesi günü sona eren Lent'in altıncı ve son haftasıdır. Amy Hackney Blackwell, *Lent, Yom Kippur and Other Atonement Days*, New York 2009, s. 15-16; J. Gordon Melton, *Religious Celebrations: An Encyclopedia of Holidays, Festivals, Solemn Observances, and Spiritual Commemorations*, II, Santa Barbara 2011, s. 527; Sotirios A. Vlavianos, "Great Week", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, I, 281; William D. Crump, *Encyclopedia of Easter Celebrations Worldwide*, North Carolina 2021, s. 128; *Dictionary of Christianity*, ed. J. C. Cooper, London 1996, s. 124; Ebenezer Cobham Brewer, *The Historic Notebook: With an Appendix of Battles*, Philadelphia 1891, s. 669.

¹²⁷ Lévi, "France", s. 443.

¹²⁸ Paskalya sözcüğü İbranice "geçiş" mânâsına gelen "pesah" kelimesinden gelmektedir. Grekçe ve Latince karşılığı "pascha" olan kelime Batı dillerine de geçmiştir. "Pesah" Yahudi kavminin Hz. Mûsâ önderliğinde Mısır'dan kaçışını anmak adına bahar döneminde (15-21 Nisan) bir hafta boyunca kutlanan Yahudi Bayramıdır. Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla beraber "pascha", Hz. İsa'nın insanlığın günahları için kendini feda edip çarmıhta öldüğü ve ardından yeniden dirildiği inancıyla özdeşleştirilmiş ve bu anma kutlaması için kullanılmaya başlanmıştır. İngilizce karşılığı "easter" olan kelimenin Anglo-Saksonlar'ın baharda adına çeşitli şenlikler düzenledikleri aydınlık ve bahar tanrıçası Esther'den geldiği ve sonrasında Hz. İsa'nın diriliş kutlamaları için kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Mehmet Katar, "Paskalya", *DİA*, XXXIV, 181.

¹²⁹ Gregory of Tours, *Historiae Francorum*, ed. James T. Shotwell, İng. çev. Ernest Brehaut, *History of the Franks*, New York 1916, s. 113.

Yahudi kadınla evleneceğini belirtmiş ve bu sürede cezasını ertelemeyi başarmıştır. O sırada Priscus ile vaftiz olmuş bir Yahudi olan Phatyr arasında büyük bir kavga çıkmıştır. Priscus, Şabat günü dua etmek üzere sinagoga giderken karşısına çıkan Phatyr tarafından boğazı kesilerek öldürülmüştür. Burgonya'ya kaçan Phatyr, Priscus'un akrabaları tarafından bulunup infaz edilmiştir.¹³⁰

VII. yüzyılda Merovenj yönetimi altında hâlâ bir tehdit olarak kabul edilecek kadar Yahudi nüfusu olduğu bilinmektedir. 629 yılında I. Dagobert tüm Yahudilerin vaftiz olmasını veya sınır dışı edilmesini emreden bir kararnâme çıkarmıştır.¹³¹ Adémar de Chabannes'in kaleme aldığı *Aquitanicum et Francicum Kroniği*'ne göre; kral bunu Heraclius'un kendisine hediyeler göndererek krallığında bulunan tüm Yahudilerin vaftiz olmasını talep etmesi üzerine yerine getirmiştir.¹³²

I. Dagobert'in sürgün fermanından itibaren bir süre boyunca Yahudilerle ilgili kayıtlara rastlanmamaktadır. Bu dönemde Yahudiler, Fransa'nın güneyinde Nimes, Auch, Narbonne gibi topluluklara tekabül eden ve İspanya'nın Vizigot kralları tarafından yönetilen Septimania bölgesinde yaşamışlardır. Septimania'daki Yahudilere yakın olan Hristiyanlar, onların geleneklerini benimsemeye başlamışlar: açıkça Yahudiliğe geçmeden Cumartesi gününe saygı gösterme ve sinagoglara gitme gibi bazı gelenekleri benimsemişlerdir. Bu dönemde (688), Fransa Yahudileri ile ilgili bilinen en eski yazıt Narbonne'de bulunmuştur. Kitabede Yahudi Paragorus ve babası Sapaudus'un adlarından önce Yahudilerin belirli bir ilgiden yararlanabildiğini kanıtlayan *dominus* unvanı bulunmaktadır. Aynı zamanda 1869 yılında Auch'ta bulunan ve VIII. yüzyılın başına tarihlenen başka bir Latince yazıtın üzerinde İbanice "barış" kelimesi ile Yahudi kült nesnelerinin figürleri yer almaktadır.¹³³

737 yılında Charles Martel, Arapların elinde kalan Narbonne'yi ele geçirmek istediğinde şehrin Yahudi halkına başvurmuş ve onlardan destek almıştır. *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam Kroniği*'nde aktarılanlara göre şehir ele geçirildikten sonra kral genel konseyi toplayarak şehri kont için bir bölüm, başpiskopos için başka bir bölüm ve Yahudiler için üçüncü bir bölüm olacak şekilde

¹³⁰ Gregory of Tours, *Historiae Francorum*, s. 155.

¹³¹ Emily Taitz, *The Jews of Medieval France*, London 1994, s. 24; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, İstanbul 2013, s. 75.

¹³² Adémar de Chabannes, *Chronicon Aquitanicum et Francicum*, ed. Alphonse Picard, *Chronique*, Paris 1897, s. 45.

¹³³ Perchenet, *a.g.e.*, s. 23-24.

böldüğünü, şu sözlerle ifade etmiştir: “*Aymeric, şehrin üçte birini başpiskoposa, diğer üçte birini Yahudilere verdim; geriye kalan üçte biri sizindir.*” Kral ayrıca Yahudilere kendi isteklerine göre “Yahudi kral” atama hakkı tanımıştır.¹³⁴

Karolenj döneminde Charlemagne yönetimi altında Yahudilerin sayısı artmaya başlamıştır. Charlemagne, Hristiyanların Yahudilerle birlikte Şabat’ı kutlamalarını ve Pazar günleri çalışmalarını kınayan bir emirnâme çıkarmış olsa da geleneksel Yahudi ayrıcalıklarını onaylamıştır. Yahudiler kendi yasalarına ve geleneklerine göre kendi kendilerini yönetme ayrıcalığına sahiptiler ancak bunun karşılığında bir ücret ödemişlerdir. Ayrıca köle sahibi olma ve köleleri yurt dışından ithal etme hakkına sahip olmuşlardır. Fakat ilkesel olarak kölelerini başka ülkelerde satmalarına müsaade edilmemiştir. Kilise yetkililerinin muhalefetine rağmen özgür Hristiyanları çalıştırmalarına izin verilmiştir. Mahkemelerde tanıklıkları kabul edilerek davacı ve sanığın normalde ettiği yeminden farklı olarak teslis veya *İncil*’e başvurmayı gereksiz kılan “*more judaico*” yemini etmişlerdir. Bu yemin Yahudileri belirli durumlar dışında tamamen Hristiyan dinî unsurlarına dayalı yargılama testlerinden, örneğin ateş, kaynar su ve kırbaçlama gibi testlerden koruma avantajı sağlamıştır. Charlemagne daha sonra Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki davalar için alternatif bir yargılama yöntemini de onaylamıştır. Yahudiler, Hristiyanlar aleyhine dava açabilmişlerdir. Ancak bir Hristiyanın üç tanık sunması gerektiğinde Yahudi davacının iki, bazen üç kat daha fazla tanık sunması gerekmiştir. Üstelik Yahudiler, Hristiyanlardan daha yüksek vergilere tabi tutulmuşlardır.¹³⁵

Bu dönemde Yahudi tüccarlar, kral ve diğer önde gelen soylular için tedarikçi rolü üstlenmiş, yiyecek maddeleri, para ve lüks malları Charlemagne’in sarayı ile piskoposların ve sıradan yöneticilerin daha küçük saraylarına getirmişlerdir.¹³⁶ Radanit adıyla anılan bu tüccarlar, İbn-i Hurdâzbih’e göre; Arapça, Farsça, Rumca, Frenkçe, Romence ve Slav dillerini konuşmaktaydılar. Doğu ve Batı arasında karayolu ve denizyoluyla yolculuk yaparak Batı’dan köle, esir, ipek kumaş, işlenmiş deri, yaban eşeği, kürk ve kılıç getirmişlerdir. Frank İmparatoru’nun ülkesine geldikleri vakit burada alışveriş yapmışlar, ticaret malları satın alarak deniz yoluyla Antakya’ya

¹³⁴ Guglielmo da Padova, *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. Friedrich Eduard Schneegans, Halle 1898, s. 188.

¹³⁵ Esther Benbassa, *The Jews of France*, New Jersey 2001, s. 9; Taitz, *The Jews of Medieval France*, s. 26.

¹³⁶ Taitz, *a.g.e.*, s. 27.

taşımışlardır. Antakya'da karaya çıktıktan sonra Fırat kıyılarından Bağdat'a varmışlardır. Daha sonra Dicle'den Übüle'ye ulaşmışlar ve buradan Amman, Sind, Hind ve Çin'e doğru ilerlemişlerdir.¹³⁷

Charlemagne'in oğlu ve halefi olan I. Louis (Dindar Louis), babasının politikalarını izleyerek sadece birkaç kısıtlama ile Yahudi ticaretini teşvik etmeye devam etmiştir. I. Louis tarafından onaylanan ilk Yahudi yasaları, Charlemagne döneminde çıkarılmıştır. Bunlar *Capitula de Iudaesis* adıyla bilinmekte ve kiliseden altın, gümüş veya diğer herhangi bir eşyayı kabul etmemelerini, Hristiyan bir kişiyi kredi güvencesi olarak almamalarını, kendi paralarını basmamalarını veya şarap ve tahıl satmamalarını şart koşmaktaydı. 825 yılı civarında Dindar Louis, Lyonlu David ve Joseph ile Narbonneli Abraham'a hayatlarının korunacağını, vergilerden muaf tutulacaklarını, dinlerini uygulayabileceklerini ve kendi içlerindeki yargı meselelerini garanti etmişti. Yine bu yargı konusunda rabbinik mahkemelerin kurulacağı taahhüdünde bulunan imtiyazlar vermiştir. Ancak Karolenj İmparatorluğu'nda Yahudilere uygulanan olumlu muamelelerden rahatsız olan Lyon başpiskoposu Aziz Agobard 822 ile 828 yılları arasında beş mektup kaleme alarak bu konudaki muhalefetini dile getirmiştir.¹³⁸

Agobard, saray rahiplerine, I. Louis'e ve Narbonne başpiskoposu Nibridus'a yazdığı mektuplarda kralın davranışlarını eleştirmiştir. Ona göre Yahudiler, Hristiyan toplumunu yozlaştırmaktaydı. Onlar genç Hristiyanları kaçırıp uzak İspanya'da satıyor, ayrıca satın aldıkları Hristiyan kadınlara karşı birçok kötülük işliyorlardı. Agobard'a göre bu suçlar devam etmemeliydi. İmparator, kilisenin kanunlarına uymaya başlayarak Yahudileri kontrol altına almalıydı. Yahudiler eylemleri dolayısıyla en çok nefreti hak edenler olup şeytanın soyundan gelen kişilerdi. Çünkü onlar yasayı ihlal ediyor, peygamberleri inkâr ediyor, kiliseye zulmediyor ve Tanrı'nın oğlunu aşağılıyorlardı.¹³⁹ Böylece Agobard, Lyon ve çevresindeki çok sayıda Yahudi çocuğu hedef alarak Hristiyanlığa dönüştürme konusunda aktif rol almıştır. Buna karşın imparatorluk mahkemesi Yahudi nüfusunun dinî hak ve özgürlüklerine saygı göstermenin önemini kabul ederek Agobard'a müdahale etmiş ve zorla vaftiz olmalarını engelleyerek Yahudi toplumunu koruma altına almıştır.¹⁴⁰

¹³⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Türk. çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2008, s. 130.

¹³⁸ Brenner, *a.g.e.*, s. 89; Taitz, *a.g.e.*, s. 28.

¹³⁹ Kenneth R. Stow, *Alienated Minority*, London 1992, s. 33-34.

¹⁴⁰ Fudeman, "France", s. 188; Blumenkranz, "France", s. 148-149.

Agobard'ın ölümünden sonra 841 senesinde Lyon başpiskoposu olan Amulo, aynı temaları daha da şiddetli bir şekilde ele alarak çalışmasını sürdürmüştür. Amulo'nun önerisiyle yapılan Meaux (845) ve Paris Kilise Konsilleri (846), Yahudileri kamu görevlerinden dışlayıp Hristiyanların onlarla temas kurmasını ve Paskalya sırasında toplum içine çıkmalarını yasaklayan bir dizi düzenlemeyi kabul etmiştir. Amulo daha sonra 846 yılında “*Liber Contra Iudaeos*” (Yahudilere Karşı) başlıklı bir mektup kaleme alarak Charles the Bald'ı yapılan ayrımcılığın haklı olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Yahudilere karşı teolojik saldırı işlevinde olan bu mektup Yahudilere ve Yahudilikle ilgili argümanlara karşı Hristiyan teolojisini savunmak amacıyla yazılmıştı. Amulo, onların Hz. İsa'ya ve Hristiyanlara hakaret ettiklerini, Hristiyan hizmetkârlar çalıştırdıklarını ve Hristiyan prensiplerini çiğneyerek onları Yahudi yasalarına uymaya zorladıklarını iddia etmiştir. Başka bir suçlama ise Yahudi vergi tahsildarlarının cahil Hristiyanları dinlerinden vazgeçmeleri karşılığında vergilerini azaltma vaadiyle ikna ettikleriydi. Ancak Charles the Bald, konsey tarafından kabul edilen anti-Yahudi kanunları onaylamayı reddettiği için Amulo'nun çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁴¹

Sonraki yüzyıllarda Paris, Rouen ve Troyes gibi şehir merkezleri, en büyük kuzey Fransız Yahudi topluluklarına, pek çok küçük kasaba ve köy de bunların daha küçük cemaatlerine ve Yahudi ailelere ev sahipliği yapmıştır. Birçok Yahudi buralarda refah içinde yaşarken daha sonra hepsi şiddet olaylarına maruz kalmıştır.¹⁴² İlk ciddi kriz 992 yılında Le Mans şehrinde meydana gelmiştir. Yahudilikten dönen Shok b. Esther adlı bir kişi Le Mans Yahudileri ile daha önce yaşadığı çatışmalardan sonra mumdan yapılmış bir heykeli sinagog sandığının içine yerleştirerek Maine kontu III. Hugh'un huzurunda ortaya çıkarmış ve Yahudilerin kontu yok etme umuduyla düzenli olarak heykele zarar verdiğini iddia etmiştir. Yahudilerin ısrarlı inkârlarına rağmen III. Hugh, onların kendilerini suçlayanlarla düelloda yargılanmalarını emretmiştir. Nasıl olduğu bilinmese de Yahudi topluluğuna zarar verilmeden olay sona ermiştir.¹⁴³

¹⁴¹ Bernhard Blumenkranz, “Amulo”, *Encyclopedia Judaica*, II, 124; Benbassa, *The Jews of France*, s. 10; David Harrison Harton, *Anti-Jewish Polemics in Carolingian Gaul: The Campaigns of Agobard and Amulo Against the Jews of Lyons*, Western Michigan University Ortaçağ Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kalamazoo 1995, s. 41.

¹⁴² Fudeman, “France”, s. 188.

¹⁴³ Abraham Berliner, *Ozar Tov*, s. 49-52'den naklen. Robert Chazan, *Medieval Jewry in Northern France; A Political and Social History*, London 1973, s. 12.

Hem kapsam hem de sonuçlar açısından çok daha ciddi olan ikinci büyük olay ise 1007 ile 1012 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1007 yılında Kuzey Avrupa’da bulunan Yahudilere, Hristiyanlığa geçmek, sürgün ve bazen de ölüm seçenekleri sunan bir dizi ferman yayınlanmıştır.¹⁴⁴ II. Robert’in hükümdarlığı döneminde gerçekleşmeye başlayan bu olaylarda kral ilk önce danışmanlarına başvurmuş, onlar ise Yahudiliği tamamen ülke dışına çıkarmasını tavsiye etmişlerdir. Kral sarayında toplanmış olan bazı Yahudilere hitap ederek dinlerini değiştirmelerini teklif etmişse de onlar bu teklifi reddetmişlerdir. Bunun üzerine Yahudilerin büyük çoğunluğu öldürülmüş, malları ele geçirilmiştir. Vaftiz olmayı reddedenlerin bir kısmı da kendilerini öldürmüş, yaşlı olanlar ise ciddi işkencelere maruz bırakılmıştır. Bunların içerisinde bilge ve anlayışlı bir kişi olarak ün kazanan R. Senior isimli yaşlı Yahudi de vaftiz olmayı reddettiği için kılıçla öldürülerek cesedi ezilmiştir.¹⁴⁵

Bu dönemde Rouen’de yaşayan Jacob bar Jequthiel isimli bir Yahudi, Normandiya dükü II. Richard’a muhalefet ederek İsrail’e karşı yetkisinin olmadığını, inançlarını değiştirme veya herhangi bir zarar verme konusunda zorlamanın ancak Roma Papası’nın onaylaması durumunda olabileceğini ifade etmiştir. Kendisinin Roma’ya gitmesine izin verilmesini ve zulmedenlerin Papa’nın kararına saygı göstermelerini önermiştir. II. Richard ise Jacob’u yakalatarak eşi Hannah ve Jequthiel, Isaac, Joseph ve Judah isimli dört oğlu ile birlikte hapis haneye attırmıştır. Dük, daha sonrasında onu öldürmeye karar vermiş, ancak kılıcını çekerken yanlışlıkla kendini kesmiş, bu fırsatı değerlendiren Jacob Yahudilere zulmedenlerin her zaman kötü bir sonla karşılaşacağını haykırmıştır. II. Richard, Jacob’un infazı için zamanın uygun olmadığına karar vererek çocuklarından birinin geride rehin olarak kalması şartıyla, Papa’ya başvurması için Roma’ya gitmesine izin vermiştir. Yargının kontrolünde olan Judah, dükalığın gözetimine bırakılırken, ailesinin geri kalanı ve dört hizmetçisi ile birlikte on iki atlı bir kabileyle Roma’ya gitmiştir. Roma’da Papa’nın huzuruna çıkan Jacob, onun önünde eğilmeden durduğunda Papa büyük şaşkınlıkla kim olduğunu sormuştur. Akabinde Jacob ile konuşmayı kabul eden Papa, bir mühür, elçi ve kişisel yasak göndererek II. Robert’in kararını yürürlükten kaldırmasını istemiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Chazan, *Medieval Jewry in Northern France; A Political and Social History*, s. 12.

¹⁴⁵ A. Habermann, *Sefer Gezerot Ashkenaz Wesarefat*, Jerusalem 1945, s. 19’den naklen. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France; A Political and Social History*, s. 14.

¹⁴⁶ Berliner, *Ozar Tov*, 47-48’den naklen; Habermann, *Sefer Gezerot Ashkenaz Wesarefat*, s. 20-21’den naklen. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France; A Political and Social History*, s. 14.

Benzer bir durum 1063 yılında yaşanmıştır. Bu yılda, Müslümanlarla savaşmak üzere yola çıkan “İspanyol Haçlılar”, Güney Fransa'daki Yahudilere karşı zulümde bulunmaya başlamıştır. Ancak, bölgedeki prensler ve piskoposlar bu duruma karşı çıkmışlar ve Papa II. Alexander, onları erdemli duruşlarından dolayı tebrik etmiştir.¹⁴⁷

1.3. İngiltere’de Yahudiler

Yahudiler, Britanya adalarının varlığından geç haberdar olmuşlardı. Ortaçağ İngilteresinde Yahudi yerleşimi Avrupa’da en sonunculardan biriydi. Yahudilerin ilk olarak 1066 yılında William the Conqueror tarafından Normandiya'dan getirildiğine dair yaygın görüşe karşın onların söz konusu tarihten önce buradaki varlıklarını destekleyen birtakım görüşler de bulunmaktadır.¹⁴⁸

Gerçekte Yahudilerin, Yahudiye’den sürgün edilmesinin ardından İngiltere’ye nasıl ve hangi rota ile geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Roma İmparatorluğu toprakları üzerine dağılmış durumda olmaları dolayısıyla o sıralarda aynı gücün egemenliğindeki İngiltere’ye de benzer bir şekilde geçmiş oldukları düşünülmektedir. Ancak Britonlar ve Saksonlar arasındaki mücadeleler ve sonrasında Saksonlar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Heptarchy ismi verilen Sakson krallıklarının kurulduğu döneme kadar Yahudilerin İngiltere’de pek dikkate alınmadığı bir süreç yaşanmıştır. Ancak Hristiyanlık tanıtıldığında ve keşişler ile rahipler üst düzey kilise otoritesini elde ettiklerinde, İngiltere’de Yahudilere yönelik bazı kısıtlamalar ve yasaklamalar başlamıştır. York başpiskoposu Egbert tarafından 740 yılında ve Croyland Manastırı rahipleri tarafından 833 yılında, Hristiyanların Yahudi bayramlarında görünmelerini yasaklayan kararnâmeler yayınlanmıştır. Bu kararnâmelerden, Yahudilerin hem kalabalık hem de etkili bir topluluk haline geldikleri, bayramlarının ve törenlerinin de halk tarafından ilgiyle karşılandığı anlaşılmaktadır.

1016 yılında Danimarkalı Cnut, adadaki hâkimiyeti ele geçirdiğinde Yahudiler Saksonlarla birlikte ona hizmet etmişlerdir. Ancak 1020’de kralın isteği dışında herhangi bir sebep olmaksızın sürgün edilmişlerdir.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Blumenkranz, “France”, s. 149.

¹⁴⁸ Cecil Roth, “England”, *Encyclopaedia Judaica*, VI, 410; Elizabeth Pearl, *Anglia Judaica or A History of the Jews in England*, London 1990, s. 3.

¹⁴⁹ Robert Chambers, *History of the Jews in England*, Toronto 1846, s. 1-2.

Ekim 1066'da Hastings Muharebesinde II. Harold'a karşı kazandığı zaferin ardından İngiltere kralı olan I. William'ın Yahudileri topraklarına davet ettiği hatta gelmelerini emrettiği düşünülmektedir.¹⁵⁰ Fransızca konuşan Norman yönetici sınıfının bir parçası olarak İngiltere'ye getirilen Yahudilerin öncelikli görevi, feodal vergilerini ödeyemeyen ve maddi ya da manevi bir takım sıfatlar taşıyan lordlara borç vermek olmuştur.¹⁵¹

I. William'ın oğulları, babalarının Yahudilere karşı gösterdiği hoşgörölü politikayı sürdürmüşlerdir. II. William döneminde Londra ve Oxford'a yerleşen Yahudiler oldukça zengin ve sayıca kalabalık bir topluluk haline gelmişlerdir. Oxford'da kurdukları Lombard Hall, Moses Hall ve Jacob Hall isimli üç yurt Yahudi sahiplerine atfen adlandırılmıştır. Benzer şekilde, Oxford'daki St. Martin, St. Edward ve St. Aldgate mahalleleri, yoğun Yahudi nüfusuna sahip yerler olduğu için "Eski ve Yeni Yahudi Mahallesi" olarak anılmaya başlamıştır. Hatta bir mahallede hahamlar, sadece kendi cemaatlerine ders vermekle kalmayıp aynı zamanda üniversiteden birkaç Hristiyan öğrenciye genel İbranice konuları ve dilini öğretmişlerdir. Ancak Yahudilere yerel mezarlık izni verilmemiş, bu yüzden ölümlerini ülkenin dört bir yanından taşıyarak yalnızca kendilerine tahsis edilen özel bölgeye gömmek zorunda kalmışlardır. Bu alan Londra'nın hemen dışında, St. Giles Cripplegate bölgesinde geniş bir arazi üzerinde yer almaktaydı. "Yahudilerin Bahçesi"¹⁵² olarak adlandırılan söz konusu yer onların İngiltere'den sürölmesinden sonra konutlara dönüştürölümüştür.¹⁵³

1.4. İtalya'da Yahudiler

İtalya'da Yahudiler Makabiler döneminden itibaren günümüze kadar 21 asır boyunca aralıksız olarak yaşamışlardır. Yahudilerin İtalya tarihindeki ilk kesin izi MÖ 161'de Simon Makabi'nin Suriyelilere karşı Romalılarla ittifakını güçlendirmek için Roma'ya gönderdiği elçilik göreviyle ortaya çıkmıştır. Bu elçiler zaten orada yerleşik olan dindaşları tarafından içtenlikle karşılanmışlardır. Bu elçiliği 15 yıl sonra Simon Makabi'nin kardeşi Jonathan tarafından gönderilen başka elçiler takip etmiş, 139 yılında Simeon ve 133 yılında I. Hyrcanus tarafından da elçilik heyetleri Roma'ya

¹⁵⁰ Richard Huscroft, *Expulsion: England's Jewish Solution*, Gloucestershire 2006, s. 23; Cecil Roth, *A History of the Jews in England*, Great Britain 1941, s. 5.

¹⁵¹ İsrail Shakak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul 2002, s. 105.

¹⁵² Günümüzde Jewen Caddesi olarak bilinmektedir.

¹⁵³ Chambers, *History of the Jews in England*, s. 2; Pearl, *Anglia Judaica or A History of the Jews in England*, s. 8-9; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 262.

gönderilmiştir. Claudius döneminde Roma’da sayıca fazla olan Yahudilerin bir kısmı, 139 senesinde bir Hristiyanın Roma nüfusu arasında dinî propaganda yaptıkları iddiasını yayması üzerine şehirden kovulmuşlardır. Bu olayın ardından yine de Roma’da örgütlenmiş bir Yahudi topluluğu kalmış ve *ἀρχοντες* (*archontes*) veya *γερονσιάρχαι* (*gerousiarchoi*) olarak adlandırılan liderler tarafından yönetilmişlerdir. Onların ruhani liderleri ise *αρχισυνάγωγος* (*arşisunagogos*) olarak bilinmekteydi.¹⁵⁴

Yahudilerin, Roma dünyasında birleştirici bir etken olduğunu düşünen Julius Caesar dinî görevlerini yerine getirebilmeleri için onlara bazı muafiyetler tanımıştır. Bu muafiyetler daha sonra çoğu Roma İmparatoru tarafından da onaylanmıştır. Augustus döneminde başkentteki Yahudi nüfusu artmış, onun halefi olan Tiberius ise İtalya yarımadasında Yahudiliği yasaklamıştır. MS 19’da Tiberius’un danışmanı Sejanus, Roma soylularından bir kadını dolandırmaya çalıştıkları gerekçesiyle 4.000 Yahudi genci haydutlukla mücadele etmeleri için Sardinya’ya sürgüne göndermiştir. Ancak bu gençlerin büyük bir kısmı sürgünde hayatını kaybetmiştir. Aynı dönemde Güney İtalya ile Sicilya ve Sardinya gibi bölgelerde daha küçük ve önemsiz Yahudi toplulukları bulunmaktaydı. Yahudiler Roma’dan İtalya’nın diğer bölgelerine yayılmışlardı. Fakat bu bölgelere gelenlerin çoğu bir şekilde başka ülkelerden göç edenlerdi. Böylece Afrika’dan Sicilya’ya yaklaşık 1.500 aile Palermo ve Messina’ya da yaklaşık 200 aile gelmişti. Yahudiler ayrıca Toscana’ya İspanya’dan, Lombardiya, Piedmont ve Cenova bölgesine ise Orta İtalya’dan gelmişlerdi. Ancak Yahudi nüfusu hiçbir zaman çok kalabalık olmamış; sadece Milano, Torino ve Cenova gibi şehirlerde önemli topluluklar var olmuştur. Hatta bu bölgelerden zaman zaman sürgün edilmişler ve bir süre sonra tekrar kabul görmüşlerdir. Venedik Cumhuriyeti’nin Doğu’da önemli kolonilere sahip olduğu dönemlerde, birçok Yahudi Doğu’dan Venedik’e, Ancona’ya ve Pesaro’ya da gitmişlerdir. Ferrara ile birlikte bu şehirlerden de zaman zaman sürülmüşler ve başka yerlerde olduğu gibi yeniden kabul edilmişlerdir. Venedik topraklarında neredeyse her köyde Yahudiler bulunmaktaydı. Yine Padua, Verona, Mantua ve Modena’da da büyük ve köklü Yahudi toplulukları yer almaktaydı.¹⁵⁵

MS 70 yılında Roma’nın Yahudiye’yi işgali sonucunda birçok Yahudi esir İtalya’ya getirilmiştir. Sadece Roma’ya 1.500 ve Apulia bölgesine 5.000 kişi yerleştirilmiştir.

¹⁵⁴ Vittore Castiglioni, “Italy”, *The Jewish Encyclopedia*, VII, 1; Attilio Milano, “Italy”, *Encyclopaedia Judaica*, X, 795.

¹⁵⁵ Castiglioni, “Italy”, s. 1; Jacques Attali, *Yahudiler, Dünya ve Para*, çev. Berna Günen, İstanbul 2014³, s. 71.

Vespasianus döneminde Yahudilerin geleneksel olarak tapınağa gönderdikleri gönüllü şekel¹⁵⁶ ödemesi yasaklanmış ve yerine *Fiscus Judaicus*¹⁵⁷ adı altında bir Yahudi haracı getirilerek bu ödemenin kamu hazinesine yapılması emredilmiştir. Domitianus döneminde bu verginin tahsili sert bir şekilde uygulanmış, ancak Nerva tarafından hafifletilmiştir.

II. yüzyılın sonundan IV. yüzyılın başına kadar Diaspora'daki Yahudi toplulukları, yoğun bir şekilde dinlerini yayma faaliyeti yürütse de Romalıların muhalefetiyle karşılaşmamışlardır. Fakat 204 yılında Septimius Severus, Yahudiliğe dönüşümü yasaklayan bir kararnâme çıkarmıştır.

İtalya'daki Yahudilerin genellikle küçük burjuva ve hatta köle kökenli olmaları, sık sık Roma politikasına karşı çıkmakla suçlanmaları, ekonomik ve sosyal hayatta öne çıkılmalarını engellemiştir. İmparatorluğun ilk yüzyılında İtalya'da yaklaşık 50.000 Yahudi bulunduğu tahmin edilmekte olup bu nüfusun yarısından fazlasının Roma veya

¹⁵⁶ Erez İsrail'de basılan madeni para. Yahudi para birimidir. Şekel öncesinde altın ve gümüş ödeme aracı olarak kullanılan birimdi. Bâbil ve Fenikelilere ait iki farklı şekel ağırlık standardı bulunmaktaydı. Bâbil şekeli ağır 22.0-23.0 gr; hafif 11.0-11.5 gr; Fenike şekeli ağır 14.5-15.3 gr; hafif 7.3-7.7 gr idi. Birinci Tapınak Döneminde kullanılan şekel ağırlığı hafif Bâbil sistemine bağlıydı. MÖ IV. yüzyılda Fenikeliler'e ait gümüş sikke türleri, örneğin; Sidon çift şekeli ve Tyrian statiri Erez İsrail'de dolaşıyordu. Sidon çift şekeli ortalama ağırlığı 26.43 gram olan Fenikelilerin ağır ağırlık sistemine bağlıydı. Ancak biraz daha hafifti. Ortalama ağırlığı 12.9 gram olan iki Tyrian statiri, Sidon çift şekelini yaklaşık olarak temsil etmekteydi. MÖ 285-246 yıllarında II. Ptolemaios, bu sikkeleri yeniden düzenleyerek tetradrahmi ağırlığını Attika standardından (17.46 gr) Fenikelilerin standardına (14.30 gr) indirmiştir. Böylece Fenikelilerin şekel geleneği canlı kalmış ve daha sonra Tyre şehri tarafından benimsenmiştir. Tyre MÖ 126'dan MS 56'ya kadar şekel basmıştır. Bunların ortalama ağırlığı ise 14.2 gramdır. Bu sikkeler saf gümüş olup bilginler tarafından Tapınak vergisi ödemesi için önerilmiştir. Yahudi Savaşı (MS 66-70) sırasında on yıldan fazla süre basılmayan Tyrian şekellerinin azlığı nedeniyle Yahudi otoriteleri kendi gümüş şekellerini basmışlardır. Bu yeni şekellerin üstünde *Shekel Yisrael*, *Hazi ha-Shekel* (yarım şekel) ve *Reva ha-Shekel* (çeyrek şekel) yazıları bulunmaktaydı. Bu yeni gümüş şekeller Yahudi Savaşı'nın hareketli döneminde bir tür para birimi olarak kullanılmıştır. Arie Kindler, "Shekel", *Encyclopaedia Judaica*, XVIII, 439.

¹⁵⁷ Vespasianus tarafından Kudüs Tapınağı'nın yıkılmasından sonra Yahudilerden alınan özel verginin ödendiği bir Roma İmparatorluğu fonudur. Bu ek vergi "iki drahmi" olarak adlandırılan bir nüfus vergisiydi ve resmi olarak Jupiter Capitolinus'a ödeniyordu. Tapınak ayakta dururken tüm dünya Yahudileri tarafından ödenen yarı şekelin yerini almıştır. Söz konusu vergi Mısır'da MS 71-72 yılından itibaren uygulanmış ve belgelerde "Yahudi vergisi" şeklinde anılmıştır. Mısır'da yarı şekelden bile muaf olmalarına rağmen kadınlar ve üç yaşındaki çocuklar dahi bu vergiye tabi tutulmuşlardır. Vergi, mali yükün yanı sıra Yahudiler için aşağılayıcı bir unsur taşıyordu. Domitian döneminde ise vergi toplama yöntemleri güçlendirilmiş ve Roma yetkilileri vergiden kimin sorumlu olduğunu daha etkin bir şekilde belirlemeye başlamışlardır. Böylelikle doğuştan Yahudi olanlara, Yahudi olduğunu gizleyenlere ve Yahudiliği benimseyenlere yönelik uygulanmıştır. Domitian'ın 96 yılında öldürülmesinin ardından atmosfer daha olumlu bir hale gelmiş ve Nerva dönemindeki sikkelerde *fisci Judaici calumnia sublata* (Yahudi Fonu iftirası ortadan kaldırıldı) ifadesi yer almıştır. Ancak vergi toplanmaya devam etmiştir. Uygulamanın ne zaman sonlandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı kişiler verginin kaldırılmasında Julian'ın etkili bir rol oynadığını iddia etmektedir. Menahem Stern, "Fiscus Judaicus", *Encyclopaedia Judaica*, VII, 57.

çevresinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Başkentte çeşitli mesleklerle uğraşan Yahudiler, proleter bölgelerinde yaşamışlardır. Bu topluluğun arasında ressam, aktörler ve şairlerin bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁸

313 yılında I. Konstantinus'un yayınladığı Milano Fermanı ile birlikte Yahudilere yönelik ağır yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Bir Yahudinin Hristiyanlığa dönmesi durumunda Yahudilikten Hristiyanlığa dönen kişiye öfke gösteren herhangi bir Yahudi, yakılma cezasıyla karşı karşıya kalmıştır. 339 yılında II. Konstantinus daha da ileri giderek Yahudiliğe dönüşü suç saymıştır. Ayrıca, kölelerin sünnet edilmesini yasaklayarak sünnet edilen kölenin zararından sorumlu olan kişi suç işlediği gerekçesiyle ölümle cezalandırılmıştır. I. Theodosius yeni sinagogların inşasını yasaklamış, mevcut olanların ise dinî amaçlar için kullanılması durumunda yıkılmasına izin vermiştir. Onun halefi Honorius, 398 yılında mevcut yasaların Yahudilere ve sapkınlara karşı katı bir şekilde uygulanması gerektiğini teyit etmiştir.¹⁵⁹

İtalyan Yahudileri, özellikle Hristiyanlığın Aryan biçimini benimseyen ve Edictum Theodorici aracılığıyla bazı Yahudi haklarını yeniden onaylayan Ostrogotlar'ın hâkimiyeti döneminde önceki saldırganlık eylemlerine maruz kalmamışlardır.¹⁶⁰ Ostrogot Kralı Theodoric, İtalyan Yahudilerine kendi yasalarına göre kesin koruma ve ibadet özgürlüğü tanıyarak bu politikayı Genova ve Milano'nun Yahudilerine bildirmiştir.¹⁶¹ Onun yönetimi altında Roma ve Ravenna sinagoglarını yakan Hristiyanlar verdikleri zararın karşılığını ödeyerek cezalandırılmıştır. Yahudilere pek sıcak bakmadığı bilinen Justinianus'un orduları 536'da Napoli'ye saldırdığında Yahudiler şehrin savunmasında yer almışlardır. 554 yılında son Ostrogot Kralı'nın yenilgisi, Justinianus'un *Corpus Iuris Civilis*¹⁶² kanunun İtalya'ya girmesine yol açsa da Justinianus yasaları tarafından getirilen yasal kısıtlamalar, İtalya'daki günlük

¹⁵⁸ Milano, "Italy", s. 795-796.

¹⁵⁹ Sandra Tozzini, "Legal Discrimination Against Italian Jews: From the Romans to the Unification of Italy", *The Most Ancient of Minorities: The Jews of Italy*, ed. Stanislao G. Pugliese, London 2002, s. 15.

¹⁶⁰ Leonard V. Rutgers, "Department of Late Antique Studies", *The Cambridge History of Judaism*, IV, ed. Steven T. Katz, Cambridge 2008, s. 506.

¹⁶¹ Rutgers, "Department of Late Antique Studies", s. 1022.

¹⁶² I. Justinianus'un emriyle 529-534 yılları arasında hazırlatılan Roma hukuku konusunda en geniş ve detaylı bilgi sunan hukuk külliyatıdır. *Corpus Iuris Civilis* ismi ilk defa 1583'te Dionysius Godofredus tarafından kullanılmıştır. W. Kunkel, *An Introduction to Roman Legal and Constitutional History*, Oxford 1966, s.157.

Yahudi yaşamını doğrudan etkilememiştir. 568 yılında İtalya'yı istilâ eden Lombardlar da dâhil diğer savaşçı grupların müteakip istilâları, Justinianus yasasının olumsuz yan etkilerini sınırlamada etkili olmuştur.¹⁶³

VI. yüzyılın sonlarında Papa I. Gregory'nin yükselişiyle birlikte kilise, Yahudiliğe daha hoşgörülü bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Adı geçen Papa, Yahudilere karşı babacan bir tutum sergilediklerini belirten *Sicut Judeis* adlı bir mektup yayınlamış ve onların Papalık koruması altında olduklarını, yasalarla garanti edilen haklarını gönül rahatlığıyla kullanmaları gerektiğini vurgulamıştır. Ancak politikadaki bu değişimin temel nedeni insanî hedefler değil, hoşgörü aracılığıyla dönüşüm elde etme amacıydı.¹⁶⁴

Sicilya ve İtalya'daki Norman yönetimi döneminde genel olarak hoşgörülü politika sayesinde Yahudiler oldukça sakin ve üretken bir yaşam sürmüşlerdir. Birçok Yahudi terzi, dokumacı, boyacı, demirci, marangoz, kuyumcu ve madeni para basımcısı olarak çalışmış; hatta bazı bölgelerde kendi esnaf loncalarını bile oluşturmuşlardır. Bu loncaların kuruluşundaki ana neden Hristiyan loncalarından sistemli bir şekilde dışlanmış olmalarıydı. Ancak zamanla, seçtikleri meslekleri icra etme özgürlükleri ciddi şekilde kısıtlanmıştır.¹⁶⁵

İtalya'nın güney bölgelerinde yaşayan Yahudi topluluklarıyla ilgili döneme ait dikkate değer bilgiler sunan *Megillat Ahima'az Kroniği*'ne göre; Bizans İmparatoru I. Basileius,¹⁶⁶ Yahudileri kendi inançlarını kabul etmeye zorlamak amacıyla imparatorluktaki illere haberci ve süvari göndermişti. İmparator'un görevlileri, ülkeyi dolaşarak Otranto Limanına kadar ilerlemiş; oradan da Apulia bölgesine geçip sonunda Oria şehrine ulaşarak imparatorun resmi mühürle damgalanmış mektubunu R. Shephatiah'a teslim etmişlerdi. İmparator bu mektupta R. Shephatiah'a şu sözlerle hitap etmiştir:

¹⁶³ Rutgers, "Department of Late Antique Studies", s. 506-507.

¹⁶⁴ Tozzini, "Legal Discrimination against Italian Jews: From the Romans to the Unification of Italy", s. 16; Cecil Roth, "Gregory", *Encyclopaedia Judaica*, VIII, 86-87.

¹⁶⁵ Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People: From Bible Times To Our Own Day Throughout The World*, s. 99.

¹⁶⁶ I. Basileius, Yahudileri din değiştirmeye teşvik edici tedbirler getirerek yaşam boyu ödülleri, mevkiler ve vergi muafiyetleri vaad edince onun döneminde birçok Yahudi inançtan çok yalnızca çıkar sebebiyle Hristiyanlığı benimsemiş gibi görünmüştür. Naim A. Güler, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, İstanbul 2012, s. 13.

“Ben, İmparator Basileius, beni ziyarete gelmen için sana mesaj gönderiyorum. Bana gel, reddetme, çünkü senin bilgeliğini ve geniş bilgini duydum. Seni görmeyi çok istiyorum; canım ve başımdaki taç üzerine yemin ederim ki gelişin huzur içinde olacak ve seni evine sağ salım göndereceğim. Seni, kendi akrabam gibi onurla karşılayacağım ve benden istediğin her şeyi minnettar bir şefkatle yerine getireceğim.”

R. Shephatiah, imparatorun çağrısı üzerine Konstantinopolis’e doğru yola çıkmış ve şehre vardıktan sonra onunla bir takım tartışmalı konulara girmiştir. Derin bilgeliği ve sağlam argümanları sayesinde muhatabını etkilemeyi başaran R. Shephatiah, imparatorun isteği üzerine kötü bir ruh tarafından rahatsız edilen kızını bu sıkıntıdan kurtarmıştır. Ancak I. Basileius, R. Shephatiah’ı büyük ödül vadetmek suretiyle kendi inancını kabul etmeye zorlamıştır. R. Shephatiah ikna olmayınca imparator, hediyesi ve hayır duası için onu imparatoriçeye yönlendirmiştir. O da R. Shephatiah’a kızı veya oğlu olup olmadığını sormuş; bir oğlu ve iki kızı olduğunu söyleyen R. Shephatiah’a, kızlarına vermesi için belindeki altın kuşağı ve kulağındaki küpeleri hediye etmiştir. Daha sonra I. Basileius, R. Shephatiah’a bir dilek dilemesini önermiş, eğer isterse mektubunda vaad ettiği gibi kendisine hazinelerinden vereceğini; istememesi halinde şehirler ve kasabalar miras bırakacağını söylemiştir. R. Shephatiah ise imparatorun sadece kendi halkını inançlarından vazgeçmeye zorlamamasını istemiş, dileğini böyle yerine getirmek istemiyorsa şehirde zulüm olmasına izin vermemesini söylemiştir. İmparator, onun bu talebine olumlu yanıt vererek Oria şehirde hiçbir zulüm yapılmamasını emreden bir ferman çıkarmıştır. Akabinde onu barış ve onur içinde evine göndermiştir. Her şeye rağmen I. Basileius, daha sonra elçilerini bölgeye göndermeye devam etmiştir. Onlara, Yahudileri zorla dinlerinden çıkmaya ve kendi inançlarını kabul etmeye teşvik etmeleri için emir vermiştir.¹⁶⁷

Ortaçağ’daki Roma Yahudi cemaati, İtalya’daki diğer Yahudi yerleşimlerine kıyasla dönem boyunca kesintisiz olarak varlığını sürdüren tek topluluk olmuştur. Kimi zaman zorluklarla karşılaşmalarına rağmen maddi kazançlar elde etmiş ve kültürel üretkenlikte bulunmuşlardır. Bu istikrarın temelinde Roma’daki Yahudilerin derin ve zengin bir tarihe sahip olmaları yatmaktaydı. Daha önemli olan ise Papalığın ve uzun süreli hoşgörülü politikaların bu topluluğa yönelik yaklaşımıydı. Roma’daki Yahudi cemaatinin kültürel üretkenliğinde öne çıkan isimlerden biri Nathan ben Yehiel (1035-

¹⁶⁷ Ahimaaz ben Paltiel, *Megillat Ahimaaz*, İng. çev. Marcus Salzman, *The Chronicle of Ahimaaz*, New York 1924, s. 69-73.

1106) idi. XI. yüzyılda İberya'da öncü düşünürlerin ve Kuzey Avrupa'nın ilk entelektüellerinin yaşadığı dönemde Roma'da yetişmiştir. Babasının yönettiği Talmudik akademide eğitim görmüş ve sonunda bu akademinin yönetimini ele almıştır. Nathan, Talmud ve midraşlarda yer alan terimlerin ayrıntılı açıklamalarını içeren bir sözlük derlemesi oluşturmuştur. Bu kitap, rabbinik edebiyatın klasikleri arasında değer kazanmıştır. Ayrıca geniş çapta kopyalanmış, düzenli olarak alıntılanmış ve tekrar tekrar basılmıştır.¹⁶⁸

Güney İtalya'da öne çıkan düşünürlerden bir diğeri Shabbethai Donnolo (913-982) idi. Kendisi bir hekim, bilim adamı, dil bilimci, talmudist ve mistik düşünür olarak tanınmıştır. Oria şehrinde doğmuş olan Shabbethai Donnolo, Yunanca ve Latin el yazmaları hakkında geniş bilgi birikimine sahipti. Kaleme aldığı *Sefer Hakhmoni* (*Şifalar Kitabı*) hem İtalyanca hem de İbranice dili için yenilikçi bir eserdir. Donnolo'nun *Sefer Yezirah* (*Yaratılış Kitabı*) üzerine yaptığı yorum da önemlidir. Bu yorum Batı Hristiyan dünyasında mistik düşünceye ilgi gösteren Yahudilerin erken bir göstergesini oluşturmaktadır.¹⁶⁹

1.5. İspanya'da Yahudiler

Çeşitli efsanelere göre Yahudiler İspanya'ya *Tevrat* döneminden itibaren ulaşmışlardır. Öyle ki Hz. Süleyman'ın generali Adoniram'ın mezar taşı Murviedro'da¹⁷⁰ bulunmuştur. MS ilk yüzyılda *Eski Ahit* kitaplarından *Obadiah*'da¹⁷¹ geçen “Sefarad” terimi Yahudi öğretmenler tarafından “Ispamia” yani İspanya ile aynı olarak kabul edilmiştir. Bir diğer efsaneye göre MÖ 586 yılında Bâbilliler tarafından topraklarından çıkarılan ve daha sonra MS 70'te Titus tarafından tekrar sürgüne gönderilen Kudüs'ün soylu ailelerinden bazıları İspanya kıyı bölgelerine yerleşmiştir.¹⁷² Ancak daha muhtemel olarak ilk Yahudi grupların Roma döneminde

¹⁶⁸ Robert Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom (1000-1500)*, New York 2006, s. 123.

¹⁶⁹ Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom (1000-1500)*, s. 117-118.

¹⁷⁰ Valencia'da Akdeniz kıyısına yakın bir şehir. Roma şehri Saguntum'un kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. İbranice olan mezar taşının üzerinde şu ifade yer almaktadır: “Kral Süleyman'ın veziri Adoniram, vergi taksidini toplamak üzere geldi ve öldü.” Haim Beinart-Yom Tov Assis, “Murviedro”, *Encyclopaedia Judaica*, XIV, 619.

¹⁷¹ *Tanah*'ın kitaplarından biri olan *Obadiah* Edom üzerine yapılan yargılama ve İsrail'in yeniden kuruluşunun kehanetlerini içeren bir kitaptır. Tek bir konuyu ele alan metin yirmi bir bölümden oluşmaktadır. M. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in its Context*, New York 2009, s. 315.

¹⁷² Jane S. Gerber, *The Jews of Spain; A History of the Sephardic Experience*, New York 1992, s. 2; Simon R. Schwarzfuchs, “Spain”, *Encyclopaedia Judaica*, XIX, 67; Haim Beinart, “The Jews in Spain”,

bu bölgede iskân edildiği ve toplulukların hızla büyüdüğü tahmin edilmektedir. Bununla birlikte İspanya'daki Yahudi cemaatlerinin temelini, büyük ölçüde Titus ve Hadrian dönemlerinde köle olarak getirilen Yahudilerden oluştuğu da iddia edilmektedir.¹⁷³ Bu bölgede Yahudi cemaatlerinin oluşmasına dâir ilk kesin ve somut bilgi, Adra'da bulunan ve III. yüzyıla tarihlenen Yahudi bir kıza ait mezar taşı ile IV. yüzyılda Hristiyanların Yahudilere karşı bazı tedbirler almış olduklarını gösteren belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

İspanya'da, Roma hâkimiyetinin devam ettiği dönemde Yahudiler Malaga, Sevilla, Cordoba, Almería, Lebrija, Saragossa, Asturias, Carmona, Cuenca, Ávila gibi yerleşim merkezlerinde bulunmaktaydılar. Ancak IV. yüzyılda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmî dinî olarak kabul edilmesiyle birlikte imparatorluk genelindeki diğer Yahudiler gibi İspanya'da bulunan Yahudiler de ikinci sınıf vatandaş statüsüne düşmüşlerdi.¹⁷⁵

Roma İmparatorluğu'nun otoritesinin zayıflamasının sonrasında İspanya, V. yüzyılın ikinci yarısında Vizigotların egemenliğine girmiştir. İlk Vizigot Kralları Arius mezhebine¹⁷⁶ mensup idiler. Bu periyotta İspanya Yahudileri nispeten iyi bir dönem

The Jewish World: History and Culture of the Jewish People, ed. Harry N. Abrams, New York 1986, s. 161.

¹⁷³ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Ankara 2000, s. 42; Schwarzfuchs, "Spain", s. 67; Haim Beinart, "The Jews in Spain", s. 161.

¹⁷⁴ Moshe Sevilla Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul 1992, s. 20; Meyer Kayserling, "Spain", *The Jewish Encyclopedia*, XI, 484.

¹⁷⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüslü Müslümanları*, Ankara 2021, s. 42.

¹⁷⁶ İskenderiye'de iki teolog olan Athanasius ve Arius arasında başlayan bir tartışma Hristiyan kilisesinin tamamına yayılarak ilk Ekümenik Konsil'in İznik'te toplanmasına sebep olmuştur. Athanasius ve Arius, Tanrı kelâmının bedenlenmesi ve insan olarak İsa'da var olması konusunda anlaşmış olsalar da kelâmın doğasını farklı şekillerde anlamışlardır. Athanasius'a göre İsa'da bedenlenen Tanrı sözü ezeli, yaratılmamış ve başlangıçtan beri Tanrı ile var olan bir varlıktı. Arius'a göre ise Tanrı kelâmı evren yaratılmadan önce Tanrı tarafından var edilmiş ancak zaman içinde yaratılmıştır. Ona göre İsa'da ezeli ve yaratılmamış olan kelâm değil yaratılmış bir varlık bedenlenmiştir. İskenderiye piskoposu, bu tartışmaya sonlandırmak amacıyla dinî bir konsey toplamış fakat Arius görüşlerinden vazgeçmemiştir. Bunun sonucunda Arius aforoz edilerek ruhanilikten atılmış, Mısır'ı terk edip Filistin ve Bithynia'ya gitmiştir. Bu ülkelerde Kaisareia'lı Eusebios ve İzmit'li Eusebios ile buluşarak vaizleri ile birçok taraftar kazanmıştır. Tartışma kısa zamanda alevlenerek tüm Doğu Hristiyan dünyasını etkisi altına almıştır. Bunun üzerine I. Konstantinus, 325 senesinde İznik'te genel bir konsil toplamıştır. Yaklaşık 200-220 Hristiyan liderin katıldığı bu konsilde Arius'un görüşü reddedilmiş ve Athanasius'un ileri sürdüğü görüş onaylanmıştır. Ayrıca konsil imanin temel noktalarını ve Tanrı kelâmının yaratılmamış olduğunu belirten ifadeyi içeren bir credo oluşturmuştur. Sonuç olarak Arius ve onun görüşlerini benimseyen Hristiyanlar İznik Konsili'nin kararına uymuşlardır. Böylece Ariuscuların kilise içinde bir grup olarak varlıkları sönmüştür. Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul 2012, s. 99-100; "Ariusçuluk", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, II, 97.

geçirmişlerdir.¹⁷⁷ Ancak 589 yılında Vizigot Kralı I. Reccared'in Katolik mezhebini kabul etmesiyle birlikte İspanya Yahudileri için zor dönemler başlamıştır. Yeni kral Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkilerin düzenlemesi amacıyla toplanan III. Toledo Konsili'nde Yahudilerin Hristiyanlarla evlenmesi, Hristiyan kölelere sahip olması ve kamu görevinde bulunmalarını yasaklayan kararları onaylamıştır. 616 yılında Reccared'in halefi olan Sisebut, tüm Yahudilerin Hristiyan inancını kabul etmelerini emreden bir ferman yayınlamıştır. Bu nedenle binlerce Yahudi İspanya'yı terk etmiş, bazıları ise vaftiz olmuştur.¹⁷⁸

Sonraki dönemlerde, Swintila, Chindaswint gibi Vizigot Kralları Yahudilere karşı daha olumlu bir tavır takınmaya çalışılsa da bu yaklaşımlar genellikle kısa süreli olmuş ve kralların etkisi sınırlı kalmıştır. Son Vizigot Krallarından Egica, Yahudilere karşı fazlasıyla sert yasalar çıkarmıştır. Onların Hristiyanlığı kabul etmelerini teşvik etmek amacıyla finansal güçlerini azaltan yasaları yürürlüğe koymuştur. Ayrıca vaftiz olanları da normalde ödedikleri özel vergilerden muaf tutmuştur. Egica, Yahudilere krallık içinde veya dışında Hristiyanlarla ticaret yapmayı yasaklamıştır. Yine kölelerini, evlerini, arazilerini, bağlarını, zeytinliklerini ve her türlü taşınmaz mallarını kendisinin belirlemiş olduğu sabit, keyfi ve oldukça düşük olan fiyatlara kraliyet hazinesine satma şartı koymuştur. Buna ilâve olarak vergiler de ağırlaştırılmıştır.¹⁷⁹

711 yılında Târik b. Ziyad, Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Endülüs'e adım atmış ve Vizigotlar'ı mağlup ederek iki sene içinde yarımada Müslüman Hâkimiyetini tesis etmiştir.¹⁸⁰ Heinrich Graetz'in Endülüs tarihine dâir anonim bir kaynak olan *Ahbâr Mecmua* adlı eserden aktardığına göre Târik b. Ziyad tarafından fethedilen Cordoba şehrinin muhafızlık görevi Yahudilere verilmiştir. Benzer şekilde Granada, Elviria, Seville, Malaga gibi birçok Endülüs şehrinde Yahudilerin garnizonlar kurarak Müslümanlara yardımcı oldukları aktarılmaktadır.¹⁸¹ Toledo şehrinin fethi de Yahudilerin sağladığı destekle gerçekleşmiştir. Hristiyanlar kilisede ülkelerinin ve dinlerinin güvenliği için dua ettikleri sırada Yahudiler Müslümanlara şehrin kapılarını

¹⁷⁷ Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 43; "Spain", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, s. 1785-1786.

¹⁷⁸ Attali, *a.g.e.*, s. 100; Gerber, *The Jews of Spain; A History of the Sephardic Experience*, s. 11; Scott Bradbury, "The Jews of Spain", *The Cambridge History of Judaism*, IV, ed. Steven T. Katz, Cambridge 2008, s. 512-513; Schwarzfuchs, "Spain", s. 67-68.

¹⁷⁹ Bradbury, "The Jews of Spain", s. 515; Sharon, *Türkiye Yahudileri*, s. 20-21.

¹⁸⁰ Sharon, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸¹ *Ahbâr Mecmua*, İsp. çev. Emilio Lafuente Y. Alcantara, *Ajbar Machmuâ*, Madrid 1867, s. 25-29; Heinrich Graetz, *History of the Jews*, III, Philadelphia 1967, s. 109.

açmışlardır.¹⁸² Akabinde Vizigotlar'ın zorba yönetiminden kaçmış olan Yahudiler, şehirlere getirilerek savaş esnasında kaçan Hristiyanların terk ettiği evlere yerleştirilmiş ve ganimetlerden pay almışlardır.¹⁸³ Vizigot döneminin sonlarına doğru dinî hakları ellerinden alınarak köleleştirilen Yahudiler, İslâm fethi ile birlikte cemaat olarak kabul edilmiş ve dinlerini serbestçe yaşama hakkına sahip olmuşlardır.¹⁸⁴

Özellikle IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs'teki Yahudi topluluğunda ekonomik alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yahudi toprak ağaları, ipek böcekçiliği ve ipek üretimi gibi sektörlere yoğunlaşmışlardır. Ayrıca kuyumculuk ve süs eşyası imalatı gibi alanlarda da faaliyet gösteren Yahudiler X. yüzyılda ticarete üstün bir konuma gelerek özellikle köle ticaretini kontrol etmişlerdir. Ekonomi alanındaki bu gelişmelere paralel olarak dinî ve kültürel alanlarda da büyük bir yükseliş yaşanmıştır. Bu dönemde Endülüs'te *Tora*'nın incelenmesini amaçlayan ilk akademiler kurulmuştur. Aynı zamanda Endülüs Yahudileri bazı dinî problemlerine çözüm bulabilmek maksadıyla Bâbil'de bulunan Talmud Akademisi ile irtibata geçmişlerdir. Ünlü bilgin Natronai bar Habibai 775 yılında bu akademiden Endülüs'e gelerek Talmud üzerine dersler vermiştir. XI. yüzyılda ise Cordoba'daki Haham Akademisi büyük bir ün yapmıştır.¹⁸⁵

Bu dönem Yahudileri arasında dikkate değer isimler Hasdai b. Şaprut (915-970) ve Samuel b. Nagrela (993-1056) olmuştur. Hasdai b. Şaprut, III. Abdurrahman'ın sarayında doktor olarak görev yapmış ve zamanla gümrük müfettişi, maliye danışmanı, dışişleri danışmanlığı gibi önemli görevleri üstlenmiştir. Latince dilini bilmesi onun sarayda daha etkin bir rol oynamasına katkı sağlamıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin en parlak devirlerinde Cordoba'da yaşayan Hasdai b. Şaprut, 953 yılında Emeviler ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasında müzakereleri yönetmiş ve daha sonra Navarra Krallığı ile kurulan bazı irtibatları yürütmekle vazifelendirilmiştir. Aynı zamanda Yahudi entelektüellerine sağladığı destek sayesinde İspanya'da Yahudi kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bir İtalyan göçmeni olan Moşe ben Hanoh, Hasdai b. Şaprut'un desteğiyle Cordoba'da hahambaşı olduktan sonra şehir genel mânâda dünya Yahudiliğinin merkezi olmuştur.

¹⁸² Heinrich Graetz, *History of the Jews*, III, aynı yer.

¹⁸³ Sharon, *a.g.e.*, s. 21; Eroğlu, *a.g.e.*, s. 47-48; Eliyahu Ashtor, "Spain", *Encyclopaedia Judaica*, XIX, 68.

¹⁸⁴ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 48; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 217.

¹⁸⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 44-45.

Cordoba'nın Berberiler tarafından yıkılması üzerine Yahudiler, Granada, Saragossa ve Seville'de örgütlenmeye başlamışlardır. Kısa zamanda Cordoba'nın yerini alan Granada'da bulunan Yahudi cemaati, İsrail tarihinin en görkemli dönemlerinden birinin yaşanmasında önemli rol oynamıştır. Granada cemaatinin lideri ve aynı zamanda filozof, matematikçi, *Kur'an* ve Arapça uzmanı olan Samuel b. Nagrela 1055'te Granada emiri Habbus'un sarayında bakanlık, komutanlık ve dinsel incelemeler yazarlığı gibi görevleri üstlenmiştir. İbrani edebiyatına büyük katkılar sağlayan Nagrela savaş şiirleri kaleme almıştır.¹⁸⁶

Hasdai b. Şaprut'un yanı sıra Samuel b. Nagrela'nın da sağladığı destekle bu dönemde birçok Yahudi şair ve edip yetişmiştir. Nagrela'nın kendisinden sonra vezir olan oğlu Jozef'in sahip olduğu güç ve nüfuz Bâbil, Kudüs, Kuzey Afrika, Mısır ve Sicilya'da bulunan dindaşlarının maddi destekten istifade etmelerine olanak tanımıştır. İbn Sehl, Moşe b. Ezra, Salomon b. Gabirol, Yahuda ha-Levi, Yonâ b. Cenah gibi Yahudi şahsiyetler bu dönemde yetişmiş; din, dil, edebiyat sahalarındaki faaliyetleriyle dünya çapında ün kazanmışlardır.¹⁸⁷ Ancak kimi zaman Yahudi cemaat liderlerinin eriştiği yüksek mevkiler, kıskançlıklara ve düşmanlığa sebep olmuştur. Babasının makamını devralan Jozef bazı Müslümanların düşmanlığı nedeniyle 1066 yılında sarayda öldürülmüş ve fanatiklerden ilham alan Müslümanlar, daha sonra Granada Yahudilerine saldırmıştır. Hayatta kalanların çoğu özellikle Lucena olmak üzere diğer şehirlere taşınmıştır. Granada Olayı, Müslüman İspanya'da Yahudilere yönelik gerçekleşen ilk harekettir.¹⁸⁸

2. ORTADOĞU'DA YAHUDİLER

Yahudiler İslâm coğrafyasında bulunan gayrimüslim topluluklar arasında önemli bir yer tutmaktaydılar. Tarihsel kaynaklar Müslüman topluluklarında yaşayan Yahudilerin, Hristiyan dünyasındaki dindaşlarına kıyasla daha huzurlu bir hayat sürdüklerini doğrulamaktadır.¹⁸⁹ İslâm dünyasındaki Yahudiler birkaç istisna dışında

¹⁸⁶ Sharon, *a.g.e.*, 22-24; Özdemir, *a.g.e.*, s. 45; Chazan, *a.g.e.*, s. 92-93; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 75; Eroğlu, *a.g.e.*, s. 48-50; Jacques Attali, 1492, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1999, s. 42; "Hasdai İbn Şaprut", *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Geoffrey Wigoder-Cecil Roth, s. 463-464.

¹⁸⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 45; Avraham Holz, *The Holy City: Jews on Jerusalem*, Norton 1970, s. 111; Ausubel, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁸⁸ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 75; Ashtor, "Spain", s. 69; Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Özge Özdemir, İstanbul 2022, s. 71.

¹⁸⁹ Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, s. 95-97; Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağ'da Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2013, s. 14-15.

genellikle Hristiyan dünyasındaki gibi toplu sürgün, inanç değiştirme veya ölüm gibi zorlayıcı seçeneklerle karşı karşıya kalmamışlardır.¹⁹⁰ Müslüman yönetimi altında bulunan Yahudiler toplumsal hoşgörü ve idarecilerin sağladığı ayrıcalıklar sayesinde kendi cemaatlerinde özerk bir statüye sahip olmuşlardır.¹⁹¹

Yahudilerin Müslümanlarla ilk teması Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretiyle başlamaktadır. Bu süreçte Hz. Muhammed ile Medine'nin yerlisi olan Yahudi kabileleri arasında "Medine Vesikası" adı verilen bir anlaşma yapılmıştır. Buna göre Yahudilerin Müslümanlarla uyum içinde yaşamaları öngörüldüyse de belirtilen şartlara uymamaları ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Anlaşma hükümlerine uymayan Benî Nadîr, Benî Kaynukâ ve Benî Kurayza kabileleri sürgün edilmiş veya erkekleri öldürülerek malları ganimet olarak alınmıştır. Ayrıca kadınları ve çocukları esir alınarak cezalandırılmıştır. Hayber Yahudileri de istedikleri zaman göç etme veya topraklarının yarısını Müslümanlarla paylaşma koşuluyla kendi bölgelerinde kalma hakkına sahip olmuşlardır.¹⁹² Anlaşmaya uyan diğer Yahudilere müdahale edilmemiş ve bu gruplar Müslümanlarla bir arada yaşamaya devam etmişlerdir.¹⁹³

Dört Halife döneminde gerçekleşen fetihler sonucunda Suriye, Filistin, Kuzey Afrika, İran ve Irak'taki geniş Yahudi toplulukları İslâm egemenliğine girmiştir. Bu bölgelerde daha önce kilise tarafından dışlanmış olan Yahudiler İslâm hâkimiyeti ile birlikte özel statüye sahip olmuşlardır.¹⁹⁴ Kudüs'ün 638 yılında fethedilmesinin ardından Hz. Ömer, Romalılar tarafından şehirden sürülen Yahudilerin geri dönmesine müsaade etmiştir. Hristiyanların karşı çıkmasına rağmen Taberiye'den Kudüs'e yetmiş Yahudi ailesinin taşındığı bilinmektedir.¹⁹⁵ Hz. Ömer'in fethedilen bölgelere Yahudileri yerleştirme politikası sonraki fetihlerde takip edilen bir uygulama haline gelmiştir.¹⁹⁶

Emeviler döneminde Yahudiler Müslüman toplumla bütünleşme sağlamışlardır. Bu devirde dinî ve hukuki herhangi bir zorbalığa uğramayan Yahudiler, toplum

¹⁹⁰ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Ankara 1996, s. 17-18.

¹⁹¹ Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, s. 127; Sharon, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁹² Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İstanbul 2008, s. 87; Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s. 20-21; Eva Groepner, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999, s. 10.

¹⁹³ Cohen, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁹⁴ Goitein, *a.g.e.*, s. 91; Lewis, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁹⁵ Goitein, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁹⁶ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, İstanbul 2016, s. 71.

güvenliğini bozacak veya idarenin zararına neden olacak bir eylemde bulunmadıkları sürece özellikle ekonomik alan başta olmak üzere her sahadaki faaliyetlerini kolayca sürdürmüşlerdir.¹⁹⁷ Abdülmelik b. Mervân döneminde bir grup zımmî Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu bölgenin temizliğinden sorumlu tutulmuşlardı. Bu iş için istihdam edilenlerin çoğunluğunu Hristiyanlar oluşturmakla birlikte Yahudilerden istihdam edilenlerin sayısı başlangıçta on kişi olup daha sonra bu sayı yirmiye çıkarılmıştır. Hizmetlerinin karşılığı olarak cizyeden muaf olan bu Yahudiler, kervanların ayrılmasının ardından burayı temizleyip şadırvanların ve kandillerin bakımını üstlenmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar hizmet veren bu Yahudiler onun döneminde de bir müddet faaliyetlerine devam etmiş fakat daha sonra görevden alınmışlardır. Onların yerine “ahmâs” isimli görevliler getirilmiştir. Ayrıca Abdülmelik b. Mervân bazı Yahudi aileleri Mescid-i Aksâ'nın koruyuculuğuna tayin etmiştir. Yine onun döneminde Sümeyr isimli bir Yahudi para basımı konusunda görevlendirilmiştir. Abdülmelik tarafından bastırılan gümüş paralar ilk kez bu Yahudi tarafından gerçekleştirilmiş ve ona nispetle paralara *Sümeyriye* adı verilmişti.¹⁹⁸

Emevilerin ardından Avrupa'da ikâmet eden Yahudiler haricindeki büyük çoğunluk Abbâsî Devleti'nin idaresi altında yaşamıştır. Bu dönemde Yahudiler kırsal hayattan şehir yaşamına geçiş yapmışlar ve ticaret aracılığıyla refah seviyelerini yükselterek diğer toplumsal gruplarla etkileşimlerini artırmışlardır.¹⁹⁹ Cemaat içi meselelerde Müslüman yöneticiler Yahudi cemaatinin tercihlerine saygı göstermiş, kendi topluluklarında yeni oluşumlara müdahale etmemiş ve iç işlerine karışmamıştır.²⁰⁰ Hilafete tâbi bölgelerdeki Yahudiler kendilerine tanınan ayrıcalıklar sayesinde inançlarını özgürce yaşamanın yanı sıra sanat, meslek ve dinî eğitim alanlarında aktif rol oynamışlardır. Halife Mütevekkil-Alellâh dönemine kadar gayrimüslimlerin ata binneleri ve Abbâsîler gibi siyah giysiler giymelerinde herhangi bir sınırlama bulunmamaktaydı. Halife, 849 yılında gayrimüslimlerin giydikleri dürrâ'a ve kubâ üzerine taktıkları taylasanların bal renginde olmasını emretmiştir. Ayrıca onların beyaz elbiseler giymelerini yasaklamış, yalnızca renkli elbiseler giymelerini buyurmuştur. Giyim kurallarıyla ilgili benzer düzenlemeler sonraki dönemlerde halife

¹⁹⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 8.

¹⁹⁸ Nuh Arslantaş, *Abbasîler ve Fatımîler Döneminde Yahudiler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 155.

¹⁹⁹ Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 224.

²⁰⁰ Arslantaş, *Abbasîler ve Fatımîler Döneminde Yahudiler*, s. 60.

Muktedir-Billâh (908), halife Kâim-Biemrillâh (1037) ve muhtesip Ebû Mansûr es-Seyyârî (1056) tarafından yeniden uygulanmak istenmiştir. Gayrimüslimlerle ilgili en sert düzenleme ise halife Muktedî-Biemrillâh döneminde çıkarılmıştır. Vezir Ebû Şücâ her Yahudi erkeğin başlığına sarı bir nişan; boynuna zımmî olduğunu ve vergisini ödediğini gösteren bir gümüş takı takmasını; bundan başka bellerine bir kuşak, Yahudi kadınlarının ayakkabılarının birinin kırmızı diğerinin ise siyah olmasını; ayrıca Yahudi kadınların Müslüman kadınlardan ayırt edilebilmesi için göğüs tarafına veya ayakkabısının üzerine sarı bir şerit çekmesini zorunlu kılmıştır.²⁰¹

Abbâsî halifeliğinin IX. yüzyıl itibarıyla zayıflamaya başlamasıyla Yahudiliğin merkezi Irak'tan Fâtımîlerin yönetimindeki Kuzey Afrika ve Emevîler'in kontrolündeki Endülüs'e yönelmiştir.²⁰² Yahudiler Fâtımîler Devletinde halife Hâkim-Biemrillâh dönemi dışında sakin bir yaşam sürmüşler ve yöneticilerin cömert tutumları sayesinde sosyo-kültürel ve siyasî açıdan önemli bir ilerleme kaydetmişlerdir.²⁰³ Bu dönem Yahudilerin İslâm devletleri arasında güç ve etkinliklerini en aktif şekilde kullandıkları dönem olarak kabul edilmektedir. Yahudilerin Fâtımî sarayında ve bürokrasisindeki etkileri o dönemde yaşayan kimi Müslüman şairlerin şiirlerinde de görülmüştür.²⁰⁴ Fâtımî Devleti'nin istihdam ettiği en meşhur Yahudi kökenli bürokrat Fâtımîlerin Mısır'daki ilk veziri Yakub b. Killis'tir. Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından İbn Killis, mali işlerden sorumlu devlet görevlisi olarak hizmet etmiş ve halife Muiz-Lidînillâh'ın ölümüne kadar (975) bu görevde kalmıştır. Fâtımîler döneminde Mısır'da vezir tabiri ilk kez halife Azîz-Billâh'ın Yakub b. Killis'e “el-vezîrû'l-ecel” lakabını verdiği Nisan 979 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu unvanın resmileşmesi ancak Zâhir-Lî'zâzîdînillâh döneminde gerçekleşmiştir. İbn Killis vezirlik makamına getirilmesinin ardından evinde âlimler, fakihler, şairler ve kelâmcılar için ayrı meclisler düzenlemeye başlamış ve bunlara katılanlara belirli miktarlarda ödemeler yapmıştır. Yakub b. Killis ayrıca vezirliği sırasında devlet işlerinin daha sağlıklı yürütülmesi için çeşitli divanlar kurmuştur. Bu divanların çalışmalarını yakından takip etmek amacıyla binalarını kendi sarayına inşa ettirmiştir. Her divana kendi alanında uzman kâtipler atamış ve bunların kontrolü için

²⁰¹ Arslantaş, *a.g.t.*, s. 148-149.

²⁰² Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul 2012, s. 43.

²⁰³ Joshua Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1988, s. 2.

²⁰⁴ Cohen, *a.g.e.*, s. 116-117; Merlin Swartz, “İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahudilerin Durumu”, çev. Levent Öztürk, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), s. 472.

de birer müfettiş görevlendirmiştir. Bundan başka her biri nâzir isimli görevli tarafından idare edilen çeşitli malzeme depoları kurarak devlet işleri için gerekli lojistiği buralardan sağlamıştır.²⁰⁵

Bununla beraber Yahudilerin en parlak devrinin Endülüs Emevileri döneminde yaşandığı kabul görmektedir. Bu dönemde Yahudiler bilim, sanat ve kültürde büyük ilerlemeler kaydetmiştir.²⁰⁶ Hem Yahudi toplumunu hem de Avrupa'yı etkileyen Yahudi bilim adamları ve filozoflar bu devirde yetişmiştir. Yahudi bilim adamları tercüme faaliyetlerinde bulunmalarının yanı sıra birçok Arapça ve İbranice eser kaleme almışlardır. Sevilalı John ve Dalmaçyalı Hermann gibi Yahudi mütercimlerin de aralarında bulunduğu bir çeviri grubu Kettonlu Robert'in ismiyle yayınlanan ilk *Kur'ân* çevirisini gerçekleştirmiştir. Bu *Kur'ân* öncelikle Arapça'dan İbranice'ye ardından Kastilya İspanyolcası'na nihayetinde Latince'ye çevrilerek Batı'da dört asır boyunca kullanılmıştır. Ayrıca bu ekip birçok başka çeviri faaliyetinde de bulunmuştur. Bu tercüme Ortaçağ Avrupası'nın İslâm ile ilgili bilgilerinin temelini oluşturmuştur. Öte yandan Müslüman İspanya'da diğer gayrimüslim unsurlara kıyasla Yahudilerin daha özel bir konuma sahip oldukları bilinmektedir. Özellikle Endülüs saraylarında Yahudiler saray doktorluğu, vezirlik, danışmanlık gibi birçok önemli mevkiye getirilmişlerdir.²⁰⁷ Ancak Endülüs Yahudilerinin bu parlak devri İspanya'daki Müslüman egemenliğinin zayıflaması ve ülkenin tekrar Hristiyan kontrolüne geçmesiyle son bulmuştur.

Selçuklular 1071 yılında Kudüs'ü ele geçirmeleri sonucu Filistin'in büyük bir kısmını kontrol etmişlerdir. Suriye ve Filistin'de Selçuklu idaresi yeniden tesis edildiğinde bölge Yahudilerinin Fâtımîlere destek verdikleri görülmektedir. Fakat bölgedeki Selçuklu-Fatîmî çekişmesi Müslümanlar ile diğer gayrimüslim unsurları olumsuz etkilemiş ve bölgede istikrarsızlık yaratmıştır. Bu çatışmalar nedeniyle çevredeki Yahudilerin sayısının azaldığı yalnızca Kudüs'te üç bin Yahudinin kaldığı belirtilmektedir.²⁰⁸

²⁰⁵ Arslantaş, *a.g.t.*, s. 159-162; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 233-235.

²⁰⁶ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 74; Brenner, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰⁷ Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2009), s. 59-60.

²⁰⁸ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 70.

II. BÖLÜM

HAÇLI SEFERLERİNDE YAHUDİLER

2.1. Haç Kavramı

“Haç” kelimesi Türkçe’ye Ermenice kökenli bir kelime olarak geçmiştir. Batı dillerinde haç anlamına gelen kelimeler genellikle Latince “crux” kökünden türetilmiştir. İngilizce’de “cross”, Fransızca’da “croix”, Almanca’da “kreuz” gibi örnekler bu türevler arasında yer almaktadır. Grekçe’deki karşılığı “stavros” olan kelime, Türkçe’ye “istavroz” biçiminde girmiştir. Grekçe’de başlangıçta “direk, sivri uçlu kazık, sırık” anlamına gelen “stavros” kelimesi daha sonra haç anlamında kullanılmıştır. Kelimenin İbranice’deki karşılığı “talah”, Arapça’daki karşılığı “salîb”dir. Farsça’da ise dört çivi anlamına gelen “çehâr mîh” terimi bulunur ve Türkçe’ye “çarmih” olarak geçmiştir. Aynı zamanda bu terim bir idam şeklini de ifade etmektedir.

Avrupalılar için Haçlı Seferleri’nin temel motivasyonlarından biri İsa’nın kutsal haçını ele geçirme arzusu idi. Bu nedenle birçok kişi kutsal topraklara doğru yola çıkma isteklerini ifade etmek amacıyla giysilerine kırmızı haç çizmişlerdi. Bu eylem seferlere “Haçlı Seferleri” (expeditio crucis) adının verilmesine ve XII. yüzyıldan itibaren savaflara katılan grupların “haç ile işaretlenen” (crucesignati) olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Bugün Batı dillerinde “Haçlılar” anlamına gelen “Crusaders” ve “Croisaders” terimleri, bu ikinci kelimedenden türetilmiştir. İslâm kaynaklarında ise “Frenk” ve “Frenkler” ifadeleri kullanılırken “Haçlı” kelimesi nadiren kullanılmaktadır.²⁰⁹

²⁰⁹ Mahmut H. Şakiroğlu, “Haç”, *DİA*, XIV, 522-524; Ye Agibalova- G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer, İstanbul 2017, s. 97; Cecile Morrisson, *Haçlılar*, çev. Nermin Acar, Ankara 2005, s. 7; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbi*, İstanbul 2016, s. 15.

2.2. Haçlı Seferleri'nin Başlaması

Hilâl ve Haç, Doğu ile Batı mücadelesinin önemli bir merhalesini teşkil eden Haçlı Seferleri, Hristiyan Avrupa'nın Kudüs ve kutsal saydığı diğer bölgeleri Müslümanların baskısından kurtarma iddiası ile başlattığı, dinî nitelikten ziyade siyasî hedeflere sahip askerî bir seferdir.²¹⁰ Haçlı Seferleri fikrinin oluşumunda, temelde Ortaçağ Avrupa toplumunu etkileyen siyasî, sosyal ve ekonomik faktörler bulunmaktaydı. Batı toplumlarına göre bu hareketin merkezinde bulunan dinî tema, esasında sadece itici bir faktördür. Zira Haçlı Seferleri fikri ortaya atıldığında, Avrupa'da uzun süredir devam eden açlık, yoksulluk ve toprak yetersizliğinden kaynaklanan karmaşa ile birlikte ücretli askerlik anlayışı ve yayılma amacı güden savaştı bir hareket de başlamıştı. İslâm fetihleri sonucu Akdeniz ticaretinin Müslümanların kontrolüne geçmesi, Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal yapısını büyük ölçüde etkilemişti. Bu dönemde, Avrupa ekonomisi temel olarak toprak odaklıydı ve içe dönük feodal sistemle karakterize ediliyordu. Bunun sonucunda temel ihtiyaçların karşılanmasında bile Doğu'ya olan bağımlılık arttı. Nüfusun hızla artışı, tarım verimliliğinde yaşanan kuraklık, 1094 senesinde meydana gelen sel felaketi ve salgın hastalıklar gibi doğal afetler, ekonomik durumu daha fazla kötüleştirdi. 1090 yılında Sigebert de Gembloux, Avrupa'nın içinde bulunduğu durumu şu şekilde aktarmaktadır:

“O yıl, bir salgın yılı oldu, özellikle Batı Lotharingia'da pek çok insan içlerini yakan kutsal ateşin etkisiyle çürüyüp, kolları bacakları kömür gibi yanarken ya yoksulluk içinde ölüyor ya da çürüyen kol ve bacaklarından yoksun, çok daha büyük bir yoksulluk içinde yaşamaya çalışıyorlardı...”

Avrupa toplumunu en fazla etkileyen kurum olan kilise ise düzensizliğe karşı çözüm arayışında ve giderek büyüyen gücünü Doğu'ya egemen olma amacıyla kullanma isteği taşımaktaydı.²¹¹ Bu hareketin başlangıcına öncülük eden Kilise, Doğu'ya

²¹⁰ Abdülkerim Özaydın, “I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve İktisadî Şartların Rolü”, *USAD*, V/1 (2016), s. 5.

²¹¹ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 1; aynı mlf., “Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması”, *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri* (26-27 Mayıs 1997), İstanbul Üniversitesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s. 1-2; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008, s. 35-36; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2008², s. 89-90; Agibalova-Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, s. 97-98; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014, s. 29; Morrisson, *Haçlılar*, s. 10; Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2005, s. 10-16; Fernand

düzenlenecek seferi toplum üzerinde etkili bir şekilde tanıtarak dinî motivasyonu ön planda kullanmış, Haçlı Seferi'ne katılanlara günahlarının bağışlanacağı ve manevi ödüllerin verileceği vaadleriyle insanların katılımını teşvik etmiştir. Bu bağlamda hareketin ana itici gücünü, dinî unsurların ötesinde büyük ölçüde sosyal, ekonomik etkenler ve siyasî hedefler oluşturmuştur.²¹²

Karolenjiyen Hanedanı'nın, Charlemagne'nin 814 yılında ölümünün ardından dağılmasıyla artık Avrupa'da tek başına hükmedebilecek bir siyasî otorite kalmamıştı. 843 yılındaki Verdun Anlaşması ile Karolenj İmparatorluğu Charlemagne'nin üç oğlu arasında bölüştürülmüş, Almanya ve Fransa hâkimleri en büyük payı elde etmişlerdi. Bu parçalanma sonrasında Batı Avrupa hanedanlar, krallar, prensler, dükler, piskoposlar ve hatta şehirler arası hükmetme, üstünlük mücadelesinin yoğunlaştığı bir sahaya dönüşmüştü. Bu mücadeleye Papalık kurumu da dâhil olmuştu. Papaların söz konusu mücadeleye katılma nedeni, Avrupa'daki tüm güçleri itaat altına alarak Papalık makamını Hristiyan dünyasındaki en önemli yönetim organı²¹³ haline getirme

Braudel, *Akdeniz Mekân ve Tarih*, çev. Necati Erkurt, İstanbul 1990, s. 113; Sigebert de Gembloux, *Chronicon, Sigeberti Gemblacensis Coenobitae Chronicon*'den naklen. Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Ankara 2015, s. 265-266; H. A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul 1997, s. 16-17.

²¹² Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921, s. 29; *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum*, çev. Ergin Ayan, *Anonim Haçlı Tarihi*, İstanbul 2013, s. 50; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 41; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 84; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35 (1994), s. 66; Morrisson, *a.g.e.*, s. 23; Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, İstanbul 2014, s. 709; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 58; Agibalova-Donskoy, *a.g.e.*, s. 97.

²¹³ Batı'da Hristiyanlığın ortaya çıkıp yayılmaya başladığı ilk zamanlarda Papalık tam manasıyla bir otorite oluşturmuyordu. Bundan dolayı da siyasette aktif bir duruş sergilememişti. Bununla beraber Roma Kilisesi'nin düşünce dünyasında Tanrı'nın Hz. İsa'ya hem dinî hem de dünyevî güç verdiği kavrayışı daima önemli bir yer tutmuştu. Nitekim Batı Roma'nın yıkılması ardından ortaya çıkan siyasî boşluk ve kargaşa döneminde Papalık da kendisini bir politik aktör olarak konumlandırmaya başlamıştır. Kurumun bu dönemdeki gücü Avrupa'daki entelektüel nüfusun çoğunluğunun din adamları oluşundan kaynaklanıyordu. Bu güç ayrıca kilisenin vergiden muafiyeti ve artan bağışlarla güçlenen ekonomik yapısı ile Papalık'ın belki de en kritik silahı olarak görülen dinî otoritesinden kaynaklanmaktaydı. Aslında Papalık önceki dönemde Roma aristokrasisi tarafından baskı altına alınmıştı. Bu durum dolayısıyla da X. yüzyılda Alman Kralı I. Otto ve haleflerinden yardım talep etmişti. Bu durum üzerine İtalya seferlerine çıkan ve 962'den itibaren Kutsal Roma-Germen İmparatoru olan I. Otto, kurduğu "Devlet Kilisesi politikası" ile kilisenin etkinliğinin artmasına olanak sağlamakla kalmayıp kilisenin dokunulmazlığını artırmış ve çeşitli yüksek makamlara piskoposları atayarak kiliseyi tahtına da bağlamıştır. I. Otto'nun varisleri II. Otto ile III. Otto ve II. Heinrich, aynı politikayı benimseyerek Papa azli ve tayini dâhil kilise yönetimine de müdahale etmişlerdir. Ancak bu dönemde siyasî açıdan olmasa da finansal anlamda güç kazanan Papalık makamı kiliseyi dünyevî iktidarların baskısından kurtarmak amacıyla XI. yüzyılda özgürleşme çabalarına girişmiş ve daha sonra da üstünlük mücadelesini başlatmıştır. Aydın Usta, "Kudüs Haçlı Krallığı'nda Kilise-Devlet İlişkisi (1099-1187)", *Orta Çağ'da Din ve Devlet*, ed. Ayşe Atıcı Arayancan, İstanbul 2019, s. 114; Sayime Durmaz, "Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı", *SBED*, I/1 (2011), s. 95-96.

isteğiydi. Hedeflerini gerçekleştirebilmeleri için ellerinde silahlı bir güç olmasa da büyük bir propaganda ordusu olarak rahiplerden oluşan güce sahiptiler. Bu sayede özellikle halkı etkileyerek, Batı Hristiyan dünyasındaki tüm siyasî ve askerî güçleri kendi taraflarına çekmeye ve onları kontrol altına almaya çalışmışlardı.²¹⁴

Batı Avrupa’da Hristiyan dünyasındaki bu güç ve egemenlik mücadelesinden en çok etkilenen kesim halk olmuştur. Özellikle merkezi yönetimin denetiminden çıkmış olan silahlı ve savaşçı Frank ve Norman şövalyeleri giderek daha saldırgan bir tutum sergilemeye başlamışlardı. Bu gruplar, merkezi otoritenin zayıflaması sonucu iç işlerine daha fazla odaklanmış ve isteklerini kabul ettirmek için sık sık baskı ve şiddet kullanmaktan kaçınmamışlardı.²¹⁵ Böylelikle Batı Avrupa ülkelerinde düzen, huzur ve güvenlik anlayışı tamamen ortadan kalkmıştı. Dahası üretim faaliyetleri durmuş ve ekonomik hayat tümüyle kötüleşmişti. Açlık ve yoksulluk toplum içinde yaygın hale gelmeye başlamıştı. Papalık, Avrupa’nın dört bir yanını saran bu kaosu ve düzensizliği öncelikle barış çağrıları yaparak engellemeye çabalamaktaydı. Ancak bu çağrılar, savaşçı grupları fazla etkilememişti. Tam bu dönemde Cluny Tarikatı’nın Kudüs’e olan tutkuyu canlandırmayı ve dinî amaçlar uğruna savaşmayı teşvik eden fikirleri insanların düşünceleri üzerinde ciddi etkiler bırakmaya başlamıştı. Papalık da onların fikirlerini kullanarak içsel şiddet ve saldırganlığı dış hedeflere yönlendirmek fırsatını yakalamıştı. Bu amacı gerçekleştirmek için o dönemde Müslümanların kontrolünde bulunan kutsal topraklar yani Kudüs en uygun hedefti.²¹⁶ Özellikle, İslâm egemenliği altındaki topraklarda hac yolculuğunun son derece zor ve sıkıntılı olduğu, Türklerin kutsal mekânları ziyaret etmek isteyen Hristiyan hacıları engellediği ve Doğu Hristiyanlarına zulmettiği şeklindeki propagandalar da insanların Haçlı hareketine katılmaları için bir motivasyon unsuru olmuştur.²¹⁷

²¹⁴ Usta, *a.g.e.*, s. 36; Wells, *Kısa Dünya Tarihi*, s. 165-166; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, s. 17; Asbridge, *a.g.e.*, s. 28; Agibalova-Donskov, *a.g.e.*, s. 39-40; Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 52-53; Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 62-63; Salim Koca, “Haçlı Seferleri Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir”, *Akademik Barış*, X/20 (2017), s. 17-18; Karolenj İmparatorluğu’nun parçalanması hakkında bkz. Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, s. 464-472.

²¹⁵ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 5-6; Nomiku, *a.g.e.*, s. 16-17; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara 2001⁶, s. 365-367; Koca, “Haçlı Seferleri Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir”, s. 18.

²¹⁶ Demirkent, *a.g.e.*, s. 6; Runciman, *a.g.e.*, I, 90; Morrisson, *a.g.e.*, s. 15; Koca, *a.g.m.* s. 18-19.

²¹⁷ Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1994, s. 39; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına Kadar*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2016, s. 42-43; Joseph Francois Michaud, *The History of the Crusades*, I, çev. W. Robson, London 1852, s. 30-31; Asbridge, *a.g.e.*, s. 56-57.

1054 senesindeki schisma ile kesin olarak bölünen Hristiyan Dünyasında Ortodoks Doğu Hristiyanlığı Malazgirt'te aldıkları mağlubiyetin sonrasında zayıflayan ordusu sebebiyle Türkleri durdurmakta zorlanmaya başlamış ve Papalık ile Batılı hâkimlerden paralı asker isteğinde bulunmuştu. Böylece Katolik Kilisesi, Batı Hristiyan Dünyasını Haçlı Seferleri için harekete geçirecek temel mazereti de elde edebilmişti. Bu bağlamda, 1074 yılında Bizans İmparatoru VII. Mikhail, Türklere karşı ücretli asker yardımı talebinde bulunmak için Papa VII. Gregorius'a (1073-1085) başvurmuştur. Papa, bu talebe olumlu bir yaklaşım sergilemiş fakat yardımın gerçekleştirilmesi için kiliselerin birleşmesini ve Patrikliğin kendisine bağlanmasını koşul olarak sunmuştur. Fakat, Batı Avrupa'nın feodal yapısı ve bölünmüşlüğü VII. Gregorius'un işi fiiliyata dökmesini imkânsız hale getirmiş ve böylece yardım çabaları sonuçsuz kalmıştır. 1088 senesinde Papalık makamına geçen II. Urbanus (1088-1099), I. Aleksios Komnenos ile aynı meseleyi tekrar ele almıştır. Papa'nın amacı kendisini Rum, Ermeni ve Bizans kiliselerinin başı olarak görmektir. Bu amaç doğrultusunda Doğu Kilisesi ile olan ilişkilerin daha iyiye götürülebilmesi için yoğun çaba harcayarak Aleksios Komnenos ile iyi ilişkiler tesis etmiştir. Bunun neticesinde, 1095 Piacenza Konsili'nde Bizans İmparatoru'nun paralı asker talebine karşı olumlu tutum sergilemiştir. Bu dönemde Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın 1086 yılındaki ölümü sonrasında henüz yeni kurulmuş olduğu devleti ciddi bir sarsıntı geçirmişti. Oğlu I. Kılıç Arslan'ın gelişiyle toparlanan bu genç devlet bölgedeki nüfuzunu tesis edebilmek çabası içinde idi. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti içinde Sultan Melikşah'ın 1092'de öldürülmesi sonrasında meydana gelen otorite boşluğu ve iktidar mücadeleleri de bu devletin egemenlik sahasını bütünüyle karmaşa içinde bırakmıştı. Dolayısıyla Bizans İmparatoru gerekli askerî gücü elde edemediği takdirde Anadolu'daki Türk gücünü mağlup edebileceğini düşünmekteydi.²¹⁸

27 Kasım 1095 tarihinde Fransa'nın Clermont şehrinde toplanan büyük mecliste, Papa II. Urbanus etkileyici bir konuşma gerçekleştirmiştir. Din adamları ve halktan oluşan büyük bir topluluğa seslenerek onları Haçlı Seferi'ne katılmaya davet etmiştir. Batı

²¹⁸ Runciman, *a.g.e.*, I, 45; Wells, *a.g.e.*, s. 166; Demirkent, *a.g.e.*, s. 2; aynı mlf., "Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması", s. 4-5; Jonathan Riley-Smith, *Haçlılar Kimlerdi*, çev. Berna Kılınçer, İstanbul 2005, s. 105; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2011⁷, s. 320; Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, s. 92-93; Asbridge, *a.g.e.*, s. 54-55; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s. 18; Sayime Durmaz, *Haçlılar ve Doğu Hristiyanlığı: XI-XIII. Yüzyıllar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 4-5; Koca, *a.g.m.*, s. 20.

Hristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan son derece onurlu bir görev olduğunu vurgulayan Urbanus, Türklerin İstanbul için tehdit oluşturduğunu ve Doğu Hristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini şu sözlerle açıklamıştır:

“... Çünkü bir Fars halkı olan Türkler, çoğunuzun bildiği gibi, onlara saldırdılar ve Akdeniz'in St. George Kolu'na kadar Roma topraklarına ilerlediler, Hristiyan topraklarını daha fazla ele geçirerek sık sık onları savaşta mağlup ettiler, birçoğunu öldürüp esir aldılar, kiliseleri tahrip ettiler ve Tanrı'nın krallığını yerle bir ettiler. Eğer onlara daha fazla izin verirsiniz, Tanrı'ya inananları daha geniş bir şekilde boyunduruk altına alacaklar. Bu nedenle içten dua ile teşvik ediyorum -ben değilim, Tanrı'dır- ki, İsa'nın habercileri olarak, her rütbeden insanları, şövalyeleri ve piyadeleri, zenginleri ve fakirleri sık sık öğüt vererek kardeşlerinizin topraklarından bu aşağılık ırkı ortadan kaldırmaya acele etmelerini sağlayın. Burada olanlara konuşuyorum; olmayanlara duyuruyorum; dahası, İsa bunu emrediyor.”

Ayrıca Urbanus'a göre, İspanya'da Müslüman Araplar'a karşı sürdürülen savaşla, Doğu'da Türkler'e karşı yapılacak mücadele aynı derecede kutsal bir amaç taşıyordu.²¹⁹ Böylelikle yaklaşık iki yüzyıl süren ve yüz binlerce insanın hayatını etkileyen Haçlı Seferleri, Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile resmi olarak başlamıştı.

Batı'dan talep ettiği ücretli askerler yerine, farklı milletlere mensup sayısız insanlardan oluşan büyük orduların yola çıktığını öğrenen I. Aleksios Komnenos endişeye kapılarak Haçlı ordularının yolculukları sırasında gerekli ihtiyaçlarının karşılanması ve yerli halka zarar vermemeleri adına birtakım tedbirler almıştı. Ancak yine de Balkanlarda birçok yağma hareketinde bulunduktan sonra 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaşan Pierre l'Hermitte komutasındaki Haçlılar 6 Ağustos'ta Bizans askerleri eşliğinde boğazı geçerek Anadolu yakasına ulaştırılmıştı. Haçlı ordusu 21

²¹⁹ Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 29; Demirkent, *a.g.e.*, s. 5; aynı mlf., “Haçlılar”, *DİA*, XIV, 526; Usta, *a.g.e.*, s. 41; Agibalova-Donskoy, *a.g.e.*, s. 97; Asbridge, *a.g.e.*, s. 53-56; Bauer, *a.g.e.*, s. 708; Morrisson, *a.g.e.*, s. 24; Runciman, *a.g.e.*, I, 83-84; Goff, *a.g.e.*, s. 157; Frederic Duncalf, “The Councils of Piacenza and Clermont”, *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton-Marshall W. Baldwin, Philadelphia 1958, s. 242; Thomas F. Madden, *The New Concise History of the Crusades*, Oxford 2005, s. 7-9; Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbi*, s. 15.

Ekim 1096'da İznik civarındaki Drakon Vadisinde Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan tarafından bertaraf edilmiştir.²²⁰

Pierre l'Hermitte'nin ordusundan sonra 1096 sonbaharında asillerin kumandasında yola çıkan asıl Haçlı orduları birbiri ardına İstanbul'a gelmeye başlamıştı. İstanbul'da yapılan müzakerelerin ardından Haçlı liderleri, daha önce Bizans İmparatorluğu'na ait olup Müslümanlar tarafından ele geçirilen bölgelerin Bizans'a iade edilmesi ve diğer topraklarda kuracakları devletlerde Bizans İmparatoru'nun üstün otoritesini kabul etme konusunda I. Aleksios Komnenos'a vassallık yemini etmişlerdi. Buna karşılık olarak I. Aleksios Komnenos Haçlılara seferleri boyunca ihtiyaçlarının karşılanacağına ve yanlarına Bizans birliklerini verileceğine dâir söz vermiştir. Daha sonrasında Haçlı orduları hızlıca boğazdan geçirilerek Bizans'ın Civetot (Yalova) karargâhına yerleştirilmiştir. Bundan sonra Haçlılar 3 Haziran 1097'de Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti İznik'i kuşatmışlardı. İznik kuşatılırken o esnada Malatya'yı kuşatmakta olan Sultan I. Kılıç Arslan İznik'in kuşatıldığı haberini duyar duymaz geri dönmüş ancak oldukça kalabalık olan Haçlı ordularıyla giriştiği savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yardım desteği gelmesinden ümidi tükenen şehir garnizonu 18 Haziran 1097'de Bizans'a teslim olmuştur.²²¹

26 Haziran 1097'de İznik'ten ayrılan Haçlılar Eskişehir yakınlarındaki Dorylaion istikametinde ilerlemeye başlamışlardır. I. Kılıç Arslan Dorylaion'da (1 Temmuz 1097) bir kez daha onlarla savaşmayı denemiş ancak sonunda geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyetten sonra Türkler kıyı bölgelerindeki hâkimiyetlerini yitirip Anadolu'nun iç kesimlerine çekilmek mecburiyetinde kalırken bu durumdan faydalanan Bizans İmparatorluğu İzmir, Efes, Sardes ve diğer sahil bölgeleri emirliklerine yönelik seferler düzenleyerek Antalya, Denizli, Eskişehir hattının batısında bulunan bölgeleri yeniden ele geçirmiş ve bu alanlarda kurulu olan küçük Türk beyliklerini ortadan kaldırmıştır. Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerlemeye devam eden Haçlı ordusu Eskişehir'den sonra Akşehir, Konya, Ereğli güzergâhını takip edip Göksü Nehri'ni geçmiş ve 20 Ekim 1097'de Antakya'ya varmıştır. Bu arada

²²⁰ Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 56-57; *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum*, s. 51-54; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 21-23.

²²¹ Raymond Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, İng çev. John Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968, s. 25-27; Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 105-106; *Anonim Süryani Vekayinamesi, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 10; Geniş bilgi için bkz. Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 23-28; Runciman, *a.g.e.*, I, 135-139.

Ereğli yakınlarında ana ordudan ayrılarak Kilikya bölgesine inen bir Haçlı grubu Adana, Misis ve Tarsus şehirlerini Türklerden almıştır. Bu Haçlı birliğinin başında bulunan Boudoin de Boulogne, Ermenilerin daveti üzerine Urfa'ya gelmiş ve kısa süre sonra Urfa hakimi Thoros'un öldürülmesinden sonra şehrin sahibi olmuştur. Böylelikle 10 Mart 1098 tarihinde ilk büyük Haçlı Kontluğu Urfa şehrinde kurulmuştur.²²²

20 Ekim 1097'de Antakya'yı kuşatan Haçlılara karşı Büyük Selçuklu Sultanı Berkjaruk, Musul valisi Kürboğa komutasında destek göndermişti. Fakat Selçuklu ordusu ulaşmadan önce Bohemund, kale garnizonundan Firuz adlı bir hain ile iletişim kurmuştur. Firuz'un ihaneti sonucu Haçlı ordusu 3 Haziran 1098'de şehre girmiş, birçok kişiyi öldürmüş ve burayı yağmalamıştır. Sonunda Antakya önlerine gelen Kürboğa'nın ordusu 28 Haziran'da meydana gelen savaşı kaybederek geri çekilmiştir. Kürboğa'nın çekilmesinin ardından Antakya'nın iç kalesi de teslim olmuştur. Böylelikle 8 ay süren kuşatma sonrasında bir hileyle ele geçirilen Antakya'da ikinci Haçlı devleti kurulmuştur.²²³

Antakya'dan sonra rotalarını asıl hedef olan Kudüs'e yönlendiren Haçlılar, 7 Haziran 1099'da şehir önüne gelerek kuşatma yapmaya başlamışlardır. Beş hafta süren yoğun bir kuşatmanın ardından, 15 Temmuz 1099'da şehri ele geçirmeyi başarmışlardır. Haçlılar kenti ele geçirdikten sonra Mescid-i Aksâ'ya sığınanlar dâhil tüm Müslümanları kılıçtan geçirmişlerdir. Yahudiler ise Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sığınmış oldukları sinagoglarda ateşe verilerek yakılmışlardır. Şehirde yaşayan yerli Hristiyanların da çoğu öldürülmüştür. Kudüs'ün ele geçirilmesi ve Fâtımî ordusunun Aşkelon'da bozguna uğratılmasından sonra üçüncü bir Haçlı krallığı Kudüs'te kurulmuştur.²²⁴

²²² *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum*, s. 71-78; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019⁴, s. 193-195; Anonim *Süryani Vekayinamesi*, s. 10-12; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 34-38; aynı mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 2013, s. 25-41; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 573-574; Usta, *a.g.e.*, s. 49; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013, s. 133; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 336-337.

²²³ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslam Tarihi*, X, İstanbul 1991, s. 229-231; William of Malmesbury, *Gesta Regvm Anglorvm*, İng. çev. R.A.B. Mynors, *The History of the English Kings*, I, Oxford 1998, s. 633-639; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 38-46.

²²⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2021, s. 343; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 199; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 235-236; Joshua Prawer, *The World of the Crusaders*, London 1972, s. 26-27; Geniş bilgi için bkz. *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum*, s. 151-157; Willermus Tyrensis,

I. Haçlı Seferi'nin başarısının ardından Doğu'da kurulan krallıklara nüfus sağlamak amacıyla bölgeye düzenlenen Haçlı akınları devam etmiştir. Bu akınlardan biri 1101 senesinde meydana gelmiştir. Almanlar, Fransızlar ve Lombardlardan oluşan üç büyük ordu kara yolu ile Anadolu'ya ulaşmıştır. Birinci ordu Merzifon yakınlarında, ikinci ordu Konya çevresinde, üçüncü ordu ise Ereğli yakınlarında Türklerin saldırısıyla hezimete uğramıştır. 1101 seferlerinin başarısızlığı, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Avrupa'da yeni bir Haçlı hareketi için kayda değer bir ilgisizlik ve isteksizlik yaratmıştır.²²⁵ Toulouse Kontu Raymond St. Gilles, 1101 Haçlı Seferi'nin başarısızlığının ardından Suriye'ye gidip Trablus'u kuşatmış ancak 1105 yılında vefat etmiştir. Trablus'un ele geçirilmesi ise dört yıl sonra (18 Temmuz) 1109 yılında halefleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece Trablus'ta dördüncü bir Haçlı devleti kurulmuştur.²²⁶

Urfa'nın Haçlı hâkimiyetinde yaklaşık elli yıl kalmasının ardından 24 Aralık 1144'de İmâdeddin Zengî tarafından fethedilmesi Avrupa'da Haçlı Seferi'nin yeniden başlamasına yol açmıştır. Doğu'dan gelen acil yardım talepleri doğrultusunda Papa III. Eugenius tarafından organize edilen II. Haçlı Seferi, Bernard de Clairvaux'un etkileyici konuşması ile 31 Mart 1146'da ilan edilmiştir. Bernard öncelikle Fransa Kralı VII. Louis'i ardından Alman İmparatoru III. Konrad'ı Haçlı Seferi'ne katılmaya ikna etmiştir.²²⁷ Fransa Kralı VII. Louis ve Alman İmparatoru III. Konrad komutasındaki Haçlı orduları, ayrı ayrı yola çıkarak İstanbul'a varmışlardır. Yol üzerinde pek çok zarara neden olan III. Konrad liderliğindeki Haçlı ordusu Eskişehir'i geçtikten sonra 25 Ekim 1147'de Selçuklu ordusunun taarruzuna uğramıştır. Türkler,

a.g.e., s. 351-364; William of Malmesbury, *a.g.e.*, s. 647-651; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 46-57; Jonathan Phillips, *The Crusades*, New York 2014, s. 31-32.

²²⁵ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, Türk. çev. İlcan Bihter Barlas, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, İstanbul 2009, s. 147-148; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 214-219; Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 329-330; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 134; Usta, *a.g.e.*, 73-75; 1101 Haçlı Seferleri için bkz. Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56; Wilbrand von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, İzmir 2000, s. 173-186; Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 99-103; Phillips, *The Crusades*, s. 36.

²²⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015, s. 33-34; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği II: Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar (1099-1143)*, çev. Ergin Ayan, Ankara 2018, s. 132-135; Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, Türk. çev. s. 175-177; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 97-98; Runciman, *a.g.e.*, II, 46-57.

²²⁷ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, II, 378-379; Runciman, *a.g.e.*, II, 185-195; Şeşen, *a.g.e.*, s. 23; Usta, *a.g.e.*, s. 146; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 101-103; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, Ankara 2003, s. 21; Nomiku, *a.g.e.*, s. 38-39; Smith, *Haçlılar Kimlerdi*, s. 44; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 208-210; Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, London 1972, s. 96-97; Phillips, *a.g.e.*, s. 47.

geleneksel bir meydan savaşı yerine ardışık ve şiddetli saldırılarla Alman ordusunu aşamalı olarak imha etmişlerdir. İstanbul'a geri dönen Alman İmparatoru Konrad, Bizans İmparatorluğu'nun deniz filosuyla 1148 senesinde Filistin'e gitmek üzere yola çıkmıştır.

Alman Haçlı ordusunun ardından VII. Louis liderliğindeki Haçlı ordusu da 7 Ocak 1148'de Kadmos Dağı'ndaki Kazıkbeli geçidinde Türklerin saldırısına maruz kalmıştır. Kral Louis, geride kalan Haçlı ordusuyla birlikte Antalya'dan deniz yoluyla Antakya'ya ve nihayet Filistin'e ulaşmayı başarmıştır. 24 Haziran 1148'de Alman ve Fransız Kralları ile Kudüs Kralı ve soylular, Akka'da bir araya gelerek Dimaşk'a bir sefer düzenlemeye karar vermişlerdir. 24 Temmuz'da Dimaşk'ı kuşatan Haçlı ordusu dört gün boyunca şehrin direnişini aşamayarak 28 Temmuz'da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Başlangıçta büyük umutlarla girişilen fakat Anadolu ve Suriye'de ardışık yenilgiler nedeniyle hüsrarla sonuçlanan II. Haçlı Seferi, Doğu'daki Haçlılar için bir dönüm noktası olup sonun başlangıcı olarak kabul edilmektedir.²²⁸

Takip eden süreçte Kudüs Krallığı'nın çöküş dönemi başlarken Halep Atabeyi Nüreddin Mahmud b. Zengî'nin (1146-1174) Suriye'deki hâkimiyeti güçlenmiştir. 1154 senesinde Dimaşk'a da egemen olan Nüreddin, Haçlı devletlerinin doğusunda İslâm birliğini pekiştirmiştir. Onun 1174 yılında vefatının ardından Mısır ve Suriye'nin en güçlü lideri olan Selâhaddin Eyyûbî, 1187 senesinde Haçlılarla gerçekleştirdiği Hittin Muharebesinde galip gelerek kısa bir süre içinde Filistin bölgesinde bir dizi şehir ve kale ile beraber Kudüs'ü fethetmeyi başarmıştır. Hittin mağlubiyeti ve Kudüs'ün Müslümanlarca ele geçirilmesi sonrasında Avrupa yeni bir Haçlı Seferi için adımlar atmıştır. III. Haçlı Seferi orduları; Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa liderliğindeki Almanlar, Fransa Kralı II. Philippe Augustus'un önderliğindeki Fransızlar ve İngiltere Kralı I. Richard tarafından yönetilen İngilizlerden oluşmaktaydı. Kudüs'e ulaşmak için kara yolunu seçen Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Silifke çayını geçerken boğularak ölmesi nedeniyle ordusu dağılmıştı. Yalnızca oğlu Friedrich komutasında küçük bir Haçlı

²²⁸ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 139-140; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XI, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, s. 119-121; II. Haçlı Seferi hakkında bkz. Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 55-69; Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Ankara 1995, s. 40-48; Mayer, *The Crusades*, s. 96-109; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 101-115; Payne, *The Crusades A History*, s. 155-160; Ebru Altan, "İkinci Haçlı Seferi ve Selçuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, VI, 681-686.

birliği Filistin'e ulaşmayı başarabilmiştir. Fransa Kralı II. Philippe ile İngiltere Kralı I. Richard ise deniz yolunu kullanarak Doğu'da bulunan Franklar tarafından 1189 senesinde başlatılan Akka kuşatmasına dâhil olmuşlardır. Batı'dan devamlı destek ve takviye alan Frankların baskısı altında bulunan Akka garnizonu 12 Temmuz 1191 tarihinde şehri Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştır. Akka'nın zapt edilmesinin ardından Fransa Kralı II. Philippe ülkesine geri dönerken İngiltere Kralı I. Richard, Kudüs'ü yeniden ele geçirmek amacıyla Selâhaddîn Eyyûbî'ye karşı mücadelesini sürdürmüştür. Richard, Müslümanları Arsuf'ta mağlup etmeyi başarsa da Kudüs'ü geri alamamıştır. Sonunda Selâhaddîn Eyyûbî ve I. Richard'ın 2 Eylül 1192'de imzaladıkları barış anlaşmasıyla birlikte 1189-1192 yılları arasındaki dönemi kapsayan III. Haçlı Seferi sona ermiştir.²²⁹

IV. Haçlı Seferi başlangıçta Mısır üzerine planlansa da Bizans ile rekabet içinde bulunan ve seferin mali yükünü taşıyan Venedik'in etkisiyle İstanbul'a doğru yönlendirilmiştir. 24 Haziran 1203'te İstanbul'u kuşatan Haçlılar Bizans İmparatoru III. Aleksios'u tahttan indirerek yerine IV. Aleksios Angelos ve babası II. İsaakios'u ortaklaşa tahta çıkarmışlardır. Ancak yerel halkın yeni imparatorlara karşı isyanı sonucunda Haçlılar 13 Nisan 1204'te İstanbul'u ele geçirerek şehri üç gün boyunca yağmalamışlardır. Bu süreçte Haçlılar binlerce Bizanslıyı ayırım yapmadan öldürmüştür. Bunu takip eden dönemde İstanbul'da, 1204-1261 yılları arasında hüküm süren Latin İmparatorluğu kurulmuştur. İstanbul'dan kaçan Bizans'ın önde gelenleri de Doğu Karadeniz kıyısında İznik'te ve Epirus bölgesinde Bizans'ın devamı niteliğinde olan üç ayrı devlet kurmuşlardır.²³⁰

IV. Haçlı Seferi'nin Müslümanlar üzerinde belirgin bir etkisi olmamasından dolayı Papalık, Mısır üzerine yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesi gerektiği konusunda karara varmıştır. 1218'de sefere çıkan Haçlılar Mısır'ın Dimyat kentini ele geçirmelerine

²²⁹ Christopher Tyerman, *The Crusades*, New York 2009, s. 74; Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 284-288; III. Haçlı Seferi hakkında bkz. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, II, 450-462; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı: Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. İsaakios Angelos Devri*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2006, s. 207-234; Edgar N. Johnson, "The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI", *A History of the Crusades*, II, ed. Kenneth M. Setton, London 1969, s. 87-122; W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Beirut 1968, s. 22-24; Mayer, *a.g.e.*, s. 134-148; Phillips, *a.g.e.*, s. 147.

²³⁰ Mayer, *a.g.e.*, s. 191; Raşid Erer, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, İstanbul 1993, s. 97-112; Nomiku, *a.g.e.*, s. 53-54; William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Ankara 2000, s. 290-294; Necati Kotan, *Türk ve İslam Âlemine Karşı Haçlı Seferleri*, Adana 1974, s. 80-83; IV Haçlı Seferi için bkz. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 95-112; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 167-179; Robert de Clari, *İstanbul'un Zaptı*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 1994, s. 1-39.

rağmen Nil Nehri'nin taşması ve Müslümanların bentleri açması nedeniyle güç bir duruma düşerek barış talep etmek zorunda kalmışlardır. Sekiz sene geçerli olan bir barış anlaşmasının imzalanmasından sonra Haçlılar 8 Eylül 1221 tarihinde Dimyat şehrini Eyyûbîlere teslim ederek Mısır'dan ayrılmışlardır.

1218-1221 yılları arasında gerçekleşen V. Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından II. Friedrich liderliğinde VI. Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Haçlılar, sefer sonunda önceki seferlerden farklı olarak diplomatik yollarla Kudüs'e yeniden hâkim olmuşlardır. Bu dönemde İslâm dünyası Moğol tehdidi nedeniyle risk altında olduğu için Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil, 18 Şubat 1229 tarihinde gerçekleşen anlaşma sonucunda Kudüs, Nasıra ve Beytülâhm şehirlerini Haçlılara teslim etmeyi kabul etmiştir. On yıllık barış sürecinin 1239 yılında sona ermesiyle Harizmlî Türkler Mısır sultanının desteğiyle 11 Temmuz 1244 tarihinde Kudüs'ü yeniden ele geçirmişlerdir.²³¹

Kudüs'ün tekrar Müslümanların kontrolüne geçmesinin ardından Fransa Kralı IX. Louis liderliğinde yeni bir Haçlı Seferi başlatılmıştır. Ordusuyla beraber 1249 yılında Dimyat'a varan Kral Louis, şehri ele geçirmiştir. Kahire'ye doğru ilerleyen Haçlılar Eyyûbî ordusu tarafından yenilgiye uğratılmış ve Kral Louis dâhil tüm komutanlar esir alınmıştır. Kral Louis, kendisinin serbest bırakılması karşılığında Dimyat'ı teslim etmek ve ordusu için 1 milyon Bizans altını ödemek koşuluyla serbest bırakılmıştır. Fransa Kralı IX. Louis, 1248-1250 yılları arasındaki başarısız Haçlı Seferinden sonra 1267'de yeni bir Haçlı Seferi için hazırlıklara başlamıştır. Bu defa Tunus üzerine gerçekleştirilen seferde Haçlı orduları 18 Temmuz 1270'de veba salgınına yakalanmış ve Kral Louis dâhil olmak üzere birçok Haçlı askerî hayatını kaybetmiştir.²³² VIII. Haçlı Seferi'nin de başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Avrupa'dan Doğu'ya doğru artık başka bir Haçlı Seferi düzenlenmemiştir. 1268 senesinde Antakya Haçlı Prinkepsliği'ne son veren Memlûk Sultanı Baybars'ın ardından 1279 senesinde tahta geçen Sultan Kalavun, 1287'de Lazkiye'yi 1289'da ise Trablus'u ele geçirmiştir. Akka Krallığı da Sultan Kalavun'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Melikü'l-Eşref

²³¹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 295-296; VI. Haçlı Seferi hakkında bkz. Runciman, *a.g.e.*, III, 129-168; Mayer, *a.g.e.*, s. 209-230; Thomas C. van Cleve, "The Crusade of Frederick II", *A History of the Crusades*, II, 429-462; Nomiku, *a.g.e.*, s. 59-64; Kotan, *Türk ve İslam Âlemine Karşı Haçlı Seferleri*, s. 90-96; Erer, *a.g.e.*, s. 115-128; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 185-202.

²³² Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, II, 550-551; Kotan, *a.g.e.*, s. 97-99; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 325-329; Madden, *a.g.e.*, s. 158-171; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 211-218; Nomiku, *a.g.e.*, s. 65; Joseph R. Strayer, "The Crusade of Louis IX", *A History of the Crusades*, II, 487-518.

tarafından 18 Mayıs 1291 tarihinde sona erdirilmiştir. Böylelikle Doğu Akdeniz’de yaklaşık iki yüzyıl süren Haçlı hâkimiyeti sonra ermiştir.²³³

2.4. Halkın Haçlı Seferinde Yahudiler

Pierre l’Hermitte’nin 1096 ilkbaharında yola koyulmasının ardından Almanya’da Haçlı Seferi’ne olan ilgi sürmüştü. Pierre’nin arkasında kalan adamı Gottschalk ile bazı vaizler ve kişiler Doğu’ya gitmek için başka orduların oluşturulmasına çalışıyorlardı. Alman Haçlılar yola çıkmadan önce Müslümanlarla aynı düzeyde Hristiyanlığa düşman olarak gördükleri Yahudileri cezalandırmaya karar verdiler. Esasında Yahudilerin ekonomik durumu Haçlıları oldukça rahatsız etmekteydi. Zira Avrupa’nın stratejik ticaret yolları üzerinde yaşayan ve ticaretin yönlendirilmesinde etkili olan Yahudi cemaatleri, uluslararası alanda da önemli rol oynamaktaydılar. Özellikle Ren Nehri boyunca büyüyen şehirlerde ikâmet eden ve ticaretle uğraşan Yahudiler, piskoposlar ve imparatorlar tarafından korunmaktaydılar. Ancak Haçlı Seferleri için yapılan hazırlıklarda Haçlıların öfkesini daha fazla ateşleyen faktörler ortaya çıkmıştı. Almanya’da ekonomik gücün büyük kısmını ellerinde bulunduran ve para akışını kontrol eden Yahudilere karşı özellikle Alman tüccarlar, Yahudilerden yüksek faizlerle borç alan fakir soylular ve gezgin şövalyeler büyük ölçüde rahatsızlık duymaktaydılar. Ayrıca Yahudilerin Hristiyanlığa aykırı uygulamalarla servet kazanmaları, ayrıcalıklı olmaları ve dışa kapalılıkları da tepki çekmekteydi. Bu nedenle inançlarının düşmanlarına karşı savaşmaya çıkmış olan Haçlılar, Yahudilere zulmetmeye ve onları soymaya kolayca ikna edilerek kazançlarını bu kutsal amaç uğruna kullanmanın meşru olduğuna inanmışlardı.²³⁴

Hristiyanların, Yahudilere karşı besledikleri öfkenin temelinde dinî nedenler de bulunmaktaydı. Hristiyan inancına göre Hz. İsa’nın Romalı yetkililere şikâyet edilmesinin ardındaki isimler Yahudilerdi. Bu nedenle Yahudiler, Hristiyanlar tarafından her zaman “Tanrı katili” olarak kabul edilmekteydi. Onlar, Hz. İsa’nın ölümüne sebebiyet vermeleri dolayısıyla Hristiyan toplumunda sürekli nefret edilen bir unsur haline gelmişlerdi. Hristiyan toplumun Yahudilere karşı duyduğu öfke ve nefret Haçlı hareketi ile birlikte daha artmıştı. Sefere katılacak olanların çoğuna göre

²³³ Holt, *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakın Doğu*, s. 105-107; Ernest Barker, *The Crusades*, London 1949, s. 90; Işın Demirkent, “Haçlılar” *DİA*, XIV, 542.

²³⁴ Runciman, *a.g.e.*, I, 104-105, Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 18; Usta, *a.g.e.*, s. 46; Madden, *a.g.e.*, s. 19; Duncalf, “The First Crusade: Clermont to Constantinople”, *A History of the Crusades*, s. 263.

bu hareket öncelikle kendi aralarında yaşayan ve Hz. İsa'nın ölümüne yol açan kişilerin torunları olan Yahudilere karşı başlamalıydı. Çünkü bu Hz. İsa'nın düşmanlarından kurtulmanın ve onun ruhunu huzura kavuşturmanın bir yolu olarak görülmekteydi. Ayrıca o dönemde yaygın efsaneye göre Hz. İsa, çarmıhtan inananlara seslenerek kendisinin intikamını almalarını söylemişti.²³⁵

Guibert of Nogent'in kaleme almış olduğu kronikten hareketle Yahudi karşıtı olayların ilk kez Fransa'nın Rouen kentinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Rouen'de Haçlı Seferi yemini altında toplanmış olanlar arasında "*Büyük mesafeler kat ettikten sonra Tanrı'nın düşmanlarına Doğu'da saldırmak istiyoruz, ancak gözlerimizin önünde Tanrı'nın en büyük düşmanları var...*" şeklinde şikâyetler duyulmaya başlanmıştı. Bunun ardından Haçlılar silahlarını kuşanıp kentte bulunan Yahudileri güç ve hile ile bir kiliseye sürüklemişlerdi. Akabinde de cinsiyet ve yaş ayrımı yapmaksızın hepsini kılıçtan geçirmişlerdi. Yalnızca Hristiyanlığı kabul edenler ölmekten kurtulabilmişlerdi. Katliam devam ederken Helisende²³⁶ kontesinin oğlu Guillelmus, orada bulunan bir çocuğa acıyarak onu kurtarmış ve kontese götürmüştü. Daha sonra kontes, çocuğun annesine onun Hristiyan geleneklerine uygun şekilde vaftiz edilmesini isteyip istemediğini sormuştu. Çocuğun annesi, kendi toplumundan insanların öldürülmesi dolayısıyla benzer bir kaderin onu da beklediği düşüncesinden hareketle çocuğun Hristiyanlığa tabi olmasını kabul etmişti. Bu nedenle, tören için gerekli hazırlıklar hızlanmış ve çocuk vaftiz edilmek üzere havuza götürülmüştü. Vaftiz olan çocuğa onu katliamdan kurtaran Guillelmus'un ismi verilmişti.²³⁷ Guibert'in vermiş olduğu bu bilgi haricinde Haçlı kaynaklarında Fransa'da yaşanan olaylara dâir belirgin bir bilgi mevcut değildir. Ancak söz konusu döneme ait *Anonim Mainz Kroniği*, Fransa'da gelişen Yahudi karşıtlığını kanıtlar niteliktedir. Bu kronikte Fransa'da bulunan Yahudi topluluklarının büyük dehşet içinde olduklarından Ren Nehri çevresindeki tüm Yahudi topluluklarına, Haçlılara karşı son derece dikkatli

²³⁵ Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", s. 75; Runciman, *a.g.e.*, I, 104-105; Christoph T. Maier, "Crusade Propaganda and Attacks Against Jews in the Late Twelfth and Thirteenth Centuries", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)* Ankara 1999, s. 219-220.

²³⁶ Bourgin, *Le Prévost'a dayanarak Helisende'nin Lesceline isminin bir şekli ve Lesceline'in Eu'lu I. William'ın karısı ve II. William'ın annesi olduğunu belirtmektedir. Guibert de Nogent, Histoire De Sa Vie*, ed. Georges Bourgin, Paris 1907, s. 119. not 4.

²³⁷ Guibert de Nogent, *Histoire De Sa Vie*, s. 118-119; Golb, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, s. 117-118; Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and The Idea of Crusading*, Philadelphia 1986, s. 50; Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987, s. 54; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 261; Ginsbury-Cutler, *The Phases of Jewish History*, s. 164.

olmaları konusunda mektuplar gönderdikleri vurgulanmaktadır. Aynı zamanda onlardan kurtulabilmeleri için Tanrı'ya dua ettikleri belirtilmektedir.²³⁸

Dönem kaynaklarında, Pierre l'Hermitte liderliğindeki Haçlı ordusunun Yahudilere yönelik herhangi bir saldırı eyleminin kaydedilmediği görülmektedir. Guibert of Nogent, Rouen'de gerçekleşen bu katliam hakkında tarih ve isim belirtmese de Robert Chazan, orduların yavaş hareket etmesi ve katliamın erken bir tarihte gerçekleşmiş olmasından dolayı bu olayın Pierre l'Hermitte'nin takipçileri tarafından gerçekleştirilmiş olma olasılığından söz etmektedir. Yine Chazan'a göre Pierre'nin güçleri Almanya'ya geçtikleri esnada Yahudiler için birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Öncelikle Yahudilere karşı ani şiddet olayları patlak vermiş bundan başka Yahudiler maddi açıdan kimi haçlıların sefer masraflarını finanse etmeye zorlanmışlardır.²³⁹ Nitekim Pierre adamlarını kontrol edemeyeceğini ifade ile Yahudileri tehdit etmişti. Bu sayede Fransa'da yaşayan Yahudilerden, kendisini hoş karşılamak ve ordusunun tüm ihtiyaçlarını gidermek adına Avrupa'daki tüm Yahudi cemaatlerine hitap eden tavsiye mektupları almayı bilmişti. Pierre, Nisan ayında Trier'e ulaştığında yanında Fransa Yahudilerinden gelen ve her yerdeki dindaşlarından kendisine erzak vermelerini isteyen mektuplardan birini getirmişti. Karşılığında kendisinin İsrail hakkında nazik konuşacağına söz verdiği yazmaktaydı.²⁴⁰ *Solomon Bar Simson Kroniği*'nde bu durumdan açıkça bahsedilmekle birlikte Pierre'nin Trier'de bulunan Yahudilerden para toplamasının çevredeki kötü niyetli insanları cesaretlendirdiği ve bu nedenle onların da Yahudilerden para almaya başladığı belirtilmektedir: “Nisan ayının on beşinci gününde, Fısıh Bayramı'nın ilk günü Fransa'dan Haçlılara Peter adında bir İsa elçisi geldi. O bir rahipti ve Pierre l'Hermitte olarak adlandırılıyordu. Kendisi ve Kudüs'e yaptığı hac yolculuğunda onunla olan pek çok adamla birlikte Trier'e geldiğinde Fransa'daki Yahudilerden aldığı bir mektubu yanında getirdi. Mektupta ayak bastığı her yerdeki Yahudilerin ona yolculuğu için erzak vermesi gerektiği ve İsrail halkı için nazikçe konuşacağı belirtiliyordu. Çünkü o bir rahipti ve sözleri dikkate alınacaktı. Buraya geldiğinde

²³⁸ *The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S)*, İng. çev. Robert Chazan, *European Jewry and The First Crusade*, s. 225; *The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous*, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and The Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Hoboken 1977, s. 99; *Eski Zulümlerin Anlatısı ya da Mainz Anonim Kroniği*, Türk. Çev. Alpaslan Pata, *Rhineland Katliamları*, Ankara 2020, s. 164; Richard, *a.g.e.*, s. 68-69.

²³⁹ Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, s. 54.

²⁴⁰ Runciman, *a.g.e.*, I, 105; Duncalf, “The First Crusade: Clermont to Constantinople”, s. 260; Smith, *The First Crusade and The Idea of Crusading*, s. 52.

ruhlarımız sarsıldı. Kalplerimiz kırıldı, içimiz titredi ve bayramımız yasa döndü; çünkü o noktaya kadar kasabalılar, o sözde aziz olanlar gelene kadar topluluğa herhangi bir zarar vermeyi asla düşünmemişlerdi. Rahip Pierre 'ye (paralar) verdik ve onlar yollarına devam ettiler. Sonra kötü komşularımız olan kasabalılar geldiler ve Lorraine'deki diğer toplulukların başına gelen olayları kışkandılar. Başlarına gelenleri, aleyhlerine yazılanları ve birçok felaketi duydular. Onlar (Yahudiler), paralarını alıp kasabalılara teker teker rüşvet verdiler. Ancak bunların hepsi Rabbin öfke gününde faydasızdı, çünkü bu Tanrı tarafından, buyruğunu yerine getirmek üzere kendi payı olarak seçtiği tüm neslin üzerine gökten getirilmiş bir takdirdi.”²⁴¹

Bunlar olurken Aşağı Lorraine dükü Godefroi de Bouillon, Hz. İsa'nın intikamını Yahudi kanı dökerek alacağına ve Yahudi ismini taşıyanların tüm kalıntılarını ortadan kaldırdıktan sonra Doğu'ya doğru yola çıkacağına dâir yemin etmişti. Duyduklarından endişeye kapılan Mainz topluluğunun Parnas'ı²⁴² olan Rabbi Kalonymos İmparator IV. Heinrich'e bir ulak göndermiş ve olan biten her şeyi ona iletmişti. Bunun üzerine öfkelenen imparator hâkimiyeti altındaki tüm eyaletlere piskoposlara, soylulara ve Dük Godefroi'ye, Yahudilere zarar vermemeleri, onlara yardım ve sığınak sağlamaları gerektiğine dâir mektuplar göndermişti. Şantajından zaten istediğini elde etmiş olan Godefroi ise onlara zarar vermenin asla aklına gelmediğine dâir yemin etmişti. Öyle ki Köln ve Mainz Yahudileri ona 500 gümüş zekukim²⁴³ vermişlerdi. Dük de onlara karşı barışçıl davranacağına asası üzerine yemin etmişti.²⁴⁴

²⁴¹ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, s. 62; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, İng. çev. Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, s. 287-288.

²⁴² Toplum lideri veya başkanı. Bazen ömür boyu fakat daha yaygın olarak bir veya üç yıllık belirli bir süre için seçilirdi. Ortaçağ'ın sonlarından ve erken modern dönemden itibaren daha büyük topluluklarda, topluluğu bir ay boyunca sırayla yöneten bir dizi parnas vardı; bu kişiler daha sonra “parnas ha-hodesh” (Ay'ın parnası) olarak adlandırıldı. Bölgesel özerk yapının liderleri de bu unvanı kullanmaktaydılar. Daha sonra kısmi, işlevsel liderlikle ilişkilendirilen bu unvan parnas ha-kahal (toplumun parnası), parnas ha-galil (ilin parnası), parnas ha-shuk (pazaryerinin parnası) lonca parnasları gibi farklı parnas türleri arasında bir ayrım yapıldığında da kullanıldı. Modern zamanlarda parnas unvanı bir cemaatin veya topluluğun başkanı için kullanılmaktadır. Natan Efrati, “Parnas”, *Encyclopaedia Judaica*, XV, 653-654.

²⁴³ İbranice “זָקֻק” “zakuk” sözcüğü muhtaç anlamına gelmektedir. Cümle içerisinde “zekukim” sözcüğü ihtiyaç parası vermek anlamında kullanılmıştır. İsrail Benyakar-Yuda Siliki, *Türkçe-İbranice İbranice-Türkçe Sözlük*, İsrail 2011, s. 347.

²⁴⁴ *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 247; Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, s. 53; Duncalf, “The First Crusade: Clermont to Constantinople”, s. 263; Runciman, *a.g.e.*, I, 105-106; Richard, *a.g.e.*, s. 71.

Her şeye rağmen Yahudiler, Hristiyan fanatizminin sunduğu tehlikeden bu kadar kolayca kurtulamayacaklardı. 1096 yılı Nisan ayı sonuna doğru menşei hakkında hiçbir şey bilinmeyen Volkmar isimli bir kimse büyük bir kuvvetle Rheinland'dan yola çıkarak Pierre l'Hermitte'nin ordusuna katılmak için Bohemya üzerinden Macaristan'a giden bir rota takip etmişti. Birkaç gün sonra Pierre'nin eski öğrencisi ve takipçisi olan Gottschalk, daha geniş bir kalabalıkla Ren Nehri boyunca yukarı yöne doğru ilerlemiş, ardından Bavyera'dan geçerek Pierre'nin kullandığı rotayı izlemişti. Bu esnada yağma ve yasa dışı faaliyetleriyle tanınmış olan Leisingen Kontu Emich de üçüncü bir kuvvet meydana getirmişti.

Halkın Haçlı Seferinde büyük ölçekli Yahudi soykırımları özellikle Kont Emich ve onun komutasındaki birlikler tarafından gerçekleştirilecekti. Nitekim İmparator Henry'in özel direktiflerini bir kenara atan Emich adamlarına 3 Mayıs'ta Speyer'deki Yahudi cemaatine saldırarak Haçlı Seferi'ne başlama emri vermiştir. Emich ve beraberindeki Haçlılar Ren, Main ve Tuna Nehirleri boyunca neredeyse her fırsatta Yahudilere karşı saldırıda bulunarak ilerlemişlerdir.²⁴⁵ *Solomon Bar Simson Kroniği*'nde Haçlılar'ın bölgeye gelişi ve devamında gelişen olaylar şu şekilde aktarılmaktadır:

“Bu zamanda haddini bilmez bir topluluk, garip konuşan bir halk, sert ve taşkın bir millet, Fransızlar ve Almanlar, barbar uluslarca kirletilmiş olan kutsal şehre doğru yola çıktılar. Orada kendi putperest tapınaklarını aramaya İsmailoğullarını ve buraların diğer sakinlerini kovup toprakları kendileri için fethetmek niyetindeydiler. Kendilerini işaretleriyle belirgin bir şekilde süslediler ve Mesihlerinin mezarına giden başıboş yolda kalpleri gitmeyi arzulayan tüm erkek ve kadınların elbiselerinin üstüne saygısızca bir sembol -dikey bir çizginin üzerine yatay bir çizgi- yerleştirdiler. Erkek, kadın ve çocukların sayısı toprağı kaplayan bir çekirge sürüsünü aşacak hale gelene kadar kabardı, onlar hakkında şöyle denildi: “Çekirgelerin kralı yok (lâkin yine de hepsi gruplar halinde ilerliyorlar)”. Şimdi öyle oldu ki, Yahudilerin yaşadığı kasabalardan geçerken birbirlerine şöyle dediler: “Bakın şimdi biz kâfir mabedi

²⁴⁵ Ekkehard of Aura, *Hierosolymita*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921, s. 53; Runciman, *a.g.e.*, I, 106; Madden, *a.g.e.*, s. 18; Güray Kırpık, “Haçlıların Balkanlardaki Faaliyetleri ve Tesirleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 39 (2009), s. 354; “Anti-Semitism”, *The New Encyclopedia of Judaism*, ed. Geoffrey Wigoder, s. 67; *Encyclopedia of Jewish History: Events and Eras of the Jewish People*, ed. Joseph Alpher, New York 1986, s. 74; Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, New York 1968, s. 305; Tyerman, *The Crusades*, s. 25; Richard, *a.g.e.*, s. 69.

bulmak ve İsmailoğullarından intikam almak için uzun bir yola gidiyoruz, hâlbuki aramızda ataları Onu sebepsiz yere öldürüp çarmıha geren Yahudiler var. Öncelikle onlardan intikamımızı alalım ve onları ulusların arasında yok edelim ki, İsrail'in ismi artık anılmasın, ya da bizim inancımıza geçsinler ve hafif meşrepliğin zürriyetini kabul etsinler.”

3 Mayıs'ta Speyer şehrinde Yahudi cemaatine saldıran Emich ve beraberindeki kuvvetler vaftiz olmayı kabul etmeyen 11 Yahudi'yi öldürmüş ve aynı sırada tanınmış dindar Yahudi bir kadın namusunu kurtarmak için intihar etmişti. Geride kalan Yahudiler vaftiz edilmeden şehir piskoposu tarafından kurtarılma şansı bulabilmişlerdi.²⁴⁶ *Anonim Mainz Kroniği*'nde ise halkla birlikte gerçekleştirilen saldırıda sinagogdan ayrılmak üzere olan 11 Yahudinin öldürüldüğü belirtilmektedir. Saldırının duyulmasının ardından Speyer piskoposu John hızla harekete geçmiş ve hayatta kalan Yahudileri koruma altına almıştır. Kronikte, piskoposun saldırıya karışmış olan ahaliden bazı kişileri cezalandırmak amacıyla onların ellerini kestiği ifade edilmektedir:

“İyar'ın sekizinde, Şabat günü adaletin ölçüsü üzerimize düşmeye başladı. Sapkınlar ve kasabalılar öncelikle Speyer'deki en yüksek azizlerine karşı komplo kurdular ve hepsini bir arada sinagogda ele geçirmeyi planladılar. Bundan haberdar olan azizler Şabat sabahı ayağa kalktılar ve hızlıca dua ettiler ve sinagogdan ayrıldılar. Düşman, hepsini bir arada esir almak için kurdukları komplonun boşa gitmiş olduğunu görünce onlara saldırdı ve on bir tanesini öldürdü. Bu zulmün başlangıcıydı, Kutsal Kitap'taki şu ayeti yerine getiriyordu: “ve benim mabedimde başlayacaksın”. Piskopos John, bunu duyduğunda büyük bir orduyla geldi ve topluluğa canı gönülden yardım etti, onları içeriye aldı ve düşmandan kurtardı. Piskopos daha sonra kasabalıların bazılarını alıp onların ellerini kesti, çünkü o gentiller arasında dürüst bir adamdı ve her yerde var olan, onu bizim yararımız ve kurtuluşumuz için bir vesile olarak kullandı.”²⁴⁷

Speyer topluluğunun bir kısmının katledildiğinin haberleri Worms'a ulaştığında buradaki Yahudiler dualar ederek ağıtlar yaktmaya başlamışlardı. Akabinde iki gruba bölünerek bir kısmı piskoposun yanına kaçmıştı. Bazıları ise kasabalıların sözlerine inanarak ücret karşılığında evlerinde kalmış ya da Hristiyan komşularından yardım

²⁴⁶ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 21-22; Runciman, *a.g.e.*, I, 106.

²⁴⁷ *The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous*, s. 100-101.

istemişlerdi. Emich ve beraberindeki Haçlılar ise Speyer'den ayrıldıktan sonra 18 Mayıs'ta Worms şehrine varmışlardı. Bu esnada Yahudilerin bir Hristiyanı tutsak alıp suda boğdukları ve cesedin içinde kaldığı suyu kasıtlı şekilde şehir kuyularını kirletmek amacıyla kullandıkları yönünde bir söylentinin yayılması durumun karışmasına sebep olmuştu. Zaten başlangıçtan beri Yahudilere karşı olumsuz bir tutum içinde olan kent ahalişi Haçlılarla işbirliği yaparak tüm Yahudiler öldürülmüşlerdi.²⁴⁸ Worms kentinde Yahudilere yönelik ithamlar ve ardından gerçekleşen kıyım *Anonim Mainz Kroniği*'nde şu biçimde tasvir edilir:

“İyar’ın onuncu günü, bir Pazartesi günü, Yahudilere kurnazca komplo kurdular. Onlar otuz gün önce gömülmüş olan çürümüş bir ceset aldılar ve “Yahudilerin bizden birine ne yaptığına bakın. Yahudi olmayan bir kişiyi alıp onu suda kaynattılar ve bizi zehirleyerek öldürmek için bu suyu kuyularımıza döktüler” diyerek cesedi şehre getirdiler. Sapkınlar ve kasabalılar bunu duyunca feryat ettiler. Kılıç çekip taşıma beceresine sahip büyükten küçüğe herkes bir araya geldi ve şöyle söyledi: “İşte, atalarının öldürdüğü, tahtaya çivilenenin intikamını alma zamanı geldi. Artık onlardan tek bir kalıntı veya kaçacak tek bir kişi bırakmayın. Hatta bir çocuk veya beşikteki bir bebeği dahi.” Düşman geldi evinde kalanları vurdu, yakışıklı gençler, güzel ve hoş kızlar, yaşlı adamlar ve yaşlı kadınlar hepsi boyunlarını şehitlik için uzattılar. Azat edilmiş hizmetkârlar ve hizmetçiler bile yukarıda ve aşağıda hüküm süren, var olan ve olacak olan, adı orduların efendisi olan ve yetmiş iki ismin lütuflarıyla taçlandırılmış olanın ebedi, muhteşem ve yüce isminin kutsanması sırasında katledildiler.”²⁴⁹

Bu katliamdan sonra Haçlılar, piskoposun sarayında bulunan Yahudileri de ilk gruba yaptıkları gibi kılıçtan geçirmişlerdir. Soydaşlarının cesaretinden ilham alanlar boyunlarını şehit olmak için kılıca doğru uzatmış, hatta bazıları *“Anne çocukları ile birlikte parçalandı”* ayetini tamama erdirerek intihar etmişti. Her erkek kendi soyunu; karısını ve çocuklarını, damatlar nişanlılarını, anneler çocuklarını öldürmüştür. Ardından Haçlılar onları çırılçıplak soyarak beraberinde sürükleyip atmışlardı. İki gün

²⁴⁸ *The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous*, s. 101; *The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S)*, s. 228; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 245; Runciman, a.g.e., I, 107.

²⁴⁹ *The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous*, s. 102.

içinde yaklaşık 800 kişi katledilmiş ve sadece zorla vaftiz edilen küçük bir grup hayatta kalmıştı.²⁵⁰

Speyer topluluğunun bir kısmının katledildiğini ve Worms topluluğunun ikinci kez saldırıya uğradığını duyan Mainz toplulukları korkuya kapılarak şu şekilde duaya sarılmışlardı: *“Ey İsrail’in Tanrısı Rab, İsrail’in geri kalanını tamamen yok mu edeceksin? Atalarımızın bize “Bizi Mısır ve Bâbil’den çıkarıp defalarca kurtarmadın mı” diyerek anlattığı mucizeler nerede? Nasıl oldu da şimdi bizi bırakıp gittin, ya Rab, bizi yok etsinler diye habis Edom’un ellerine mi teslim edeceksin? Kendini bizden ayırma, çünkü sıkıntı neredeyse üzerimizde ve bize yardım edecek kimse yok.”* Akabinde Mainz Yahudi önderleri bir araya toplanarak, kendilerini kurtarmanın türlü yollarını tartıştıktan sonra büyüklerin fikirlerine danışmayı kararlaştırmışlardı. Bunun için gittikleri yaşlılar da paralarını cömertçe vererek cemaati kurtarmak niyetiyle çeşitli prensleri, piskoposları, vekilleri ve valileri rüşvet karşılığında ikna etmeyi tavsiye etmişlerdi. Daha sonra yerel piskopos tarafından saygı gören Yahudi toplum liderleri, bu durumu müzakere etmek için şehrin başpiskoposuna ve yardımcılara danışmışlardır. Başpiskopos Ruthard ile yardımcıları Yahudilere, Haçlılardan korunabilmeleri için tüm servetlerini kendi hazinelerine devretmelerini, ayrıca Haçlılar geçene kadar eşleri, çocukları ve tüm mallarıyla birlikte piskoposun avlusuna gelmelerini söylemişlerdi. Kronik yazarı Solomon Bar Simson bu durum karşısında şu yorumda bulunmuştur. *“Aslında, bizi kötü bir ağa yakalanmış balıklar gibi bir araya toplamak, ardından paramızı alırken bizi düşmana teslim etmek için bu tavsiyeyi verdiler.”*²⁵¹

Emich ve beraberindeki Haçlı orduları Worms şehrinden ayrılıp Mainz şehrine doğru ilerlerken kentte Yahudilere yönelik birtakım olaylar meydana gelmiş ve bu esnada bir Hristiyan ölmüştür. Bu gelişme Hristiyan nüfusu daha da öfkelenmiştir ve sonuç olarak şehir halkı, Yahudilere karşı ayaklanmıştı. İsyan sırasında evlerini terk ederek sinagoga yönelen bazı Yahudiler, buranın kapalı olması üzerine evlerine geri dönmüşlerdi. Emich ve beraberindeki ordu ise Sivan Ay’ında²⁵² Mainz şehri önüne

²⁵⁰ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 23; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 245; Ginsbury-Cutler, a.g.e., s. 164.

²⁵¹ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 23-24; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 246.

²⁵² Yahudi takviminde resmi yılın dokuzuncu Ay’ı. Günümüz sabit Yahudi takviminde Sivan her zaman 30 gün sürer ve Sivan’ın 1’i asla Pazartesi, Perşembe veya Şabat gününe denk gelmez. XX. yüzyılda

gelmiş ve şehir kapılarının kapalı olmasından dolayı burada iki gün boyunca kamp kurmuşlardı. Bunun üzerine Yahudi cemaatinin büyüklerinden oluşan bir grup, piskopos Ruthard'ın yanına giderek ona 300 gümüş zekukim ödemişlerdi. Piskopos da Yahudilerin hepsini kendi iç kabul salonuna almıştı. Ayrıca kont da Haçlılar geçip gidene kadar tüm ihtiyaçlarını karşıarlarsa onlara yardım edeceğini söylemişti. Yahudiler, Haçlıların kendilerine zarar vermemesi için piskoposa, memurlarına, hizmetkârlarına ve kasabalılara 400 gümüş zekukim daha ödemişlerdi. Aynı zamanda bir Yahudi elçisi, Emich'in yanına giderek kendilerine zarar vermemesi için yedi libre altın ödeme yapmıştı. Ancak bu çabaların hepsi sonuçsuz kaldı. 25 Mayıs'ta Haçlılar, kente saldırdığında Hristiyanlar, Yahudilere karşı duydukları öfke nedeniyle şehir kapılarını çekinmeden onlara açtılar. Bunu Tanrı'nın bir lütfu olarak gören Haçlılar, *"Bakın kapıyı bize açtılar, şimdi çarmıha gerilmiş olanın kanının intikamını alalım."* sözleriyle içeriye girdiler.²⁵³ Yahudilerden büyük miktarda altın almış olmasına karşın Emich ve beraberindeki Haçlılar, şehre girer girmez başpiskoposun sarayına yöneldiler. Korkuya kapılan Ruthard ve yardımcıları, Yahudilere sığınak sağlamaları sebebiyle Haçlıların kendilerine de zarar verebileceği endişesiyle şehri terk etmişti. Piskoposun gitmesiyle saraya giren Haçlılar avluda bulunan Yahudilere taşlar ve oklar ile saldırıp onları kılıçtan geçirdiler. İçlerinden bazıları da Haçlıların eline düşmekten ise birbirlerini öldürmeyi yeğlediler. Hatta bazı kadınlar, Haçlılara pencereden gümüş sikkeler atmış, böylece onlar paraları toplamakla meşgul olurken anneler oğullarını ve kızlarını teslim etmemek için kendi elleriyle öldürmeye zaman kazanmışlardı. Odalara gelip kapıları kırarak içeri giren Haçlılar, hâlâ kanlar içerisinde yerde kıvranan Yahudilerin paralarını alarak onları çırılçıplak soymuş ve henüz hayatta olanların tümünü katletmişlerdi. Yahudilerin bulunduğu tüm odalara saldırıp onları öldüren Haçlılar, yalnızca bir odaya girmekte zorlanmışlardı. Bunun için gece olana kadar saldırıda bulunmuşlardır. Ancak içerideki Yahudiler daha fazla direnemeyeceklerini anladıklarında birbirlerini öldürmüşlerdi. Bazı kadınlar ise pencerelerden Haçlılara taşlar savurmuş, Haçlılar bu taşları kadınlara geri atarak onları yaralamıştı. Odada bulunanlar arasında Rachel isimli bir kadın, dört çocuğunun Haçlıların kılıçlarıyla öldürüldüğünü görmek yerine kendi elleriyle ölmelerini göze alarak arkadaşlarına şu

Sivan en erken 11 Mayıs'tan 9 Haziran'a kadar ve en geç 9 Haziran'dan Temmuz ayına kadar sürmektedir. Ephraim Jehudah Wiesenber, "Sivan", *Encyclopaedia Judaica*, XVIII, 647.

²⁵³ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 27-30; *The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S)*, s. 233-235; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 249-252.

sözleri söylemişti: “Dört çocuğum var. Onlara acımayın ki sünnetsizler onları canlı ele geçirip kendi hatalı yollarında yetiştirmesinler.” Bunun üzerine orada bulunan bir adam onun oğlunu öldürmek için eline bıçağı aldığı esnada Rachel yüksek sesle ve acıyla haykırarak “*Ey Rab, yıkılmaz sevgin nerede?*” diye bağırıştır. Rachel arkadaşlarına, Isaac’ı kardeşi Aaron’un önünde öldürmemelerini aksi takdirde abisinin ölümünü gören Aaron’un korkup kaçabileceğini söylemişti. Ardından bir arkadaşı Isaac’ı almış ve onu öldürmüştü. Çocuğun kanı tıpkı eski tapınak kurban ritüellerinde olduğu gibi annesinin göğsüne açılmış ellerinin arasından süzölmüştü. Aaron ise ağabeyinin yaşadığı dehşeti görünce ağlayarak “*Anne beni öldürme*” demiş ve korkuyla kaçarak bir dolaba saklanmıştı. Rachel’in Bella ve Matrona isimli kızları ise kendilerini kesmek için kullanacakları bıçağı bir sorun olmaması adına bizzat bilemişlerdi. Ardından annelerinin karşısında diz çökerek onun elinden öldürölmeyle beklemişlerdi. Rachel, kızlarını öldürdükten sonra sıra Aaron’a gelmişti. Oğlunu gizlendiği yerden ayaklarından çekerek çıkaran Rachel, onu da aynı şekilde öldürmüştü. Daha sonra Rachel, dört çocuğunun hepsini iki koluna yerleştirmiş ve Haçlılar eve vardıklarında kadını gözü yaşlı bir şekilde yas tutar halde bulmuşlardı. Haçlılar ona “*Bize kollarındaki parayı göster*” diyerek sahip olduğu parayı istemişlerdi. Fakat kanlar içindeki çocukları görünce Rachel’i de onların başında katletmişlerdi.²⁵⁴

Sonrasında şehir merkezine dönen Haçlılar, burada rastladıkları Yahudileri vaftiz olmaya zorlamış bunu reddedenler ise öldürölümüştü. Haçlılara teslim olmak istemeyen birçok Yahudi kendisini öldürmüş, Isaac isminde dindar bir adam iki çocuğunu öldürdükten sonra annesinin içeride olduğu evi dört bir yandan ateşe vermişti. Akabinde sinagoga doğru yönelen Isaac, vaftiz olmanın vermiş olduğu pişmanlık hissi ve Haçlıların sinagogun bulunduğu alanda bir darphane veya kilise inşa etme planının olmasından dolayı sinagogu yakmaya karar vermişti. Kendisi alevler arasında iken Haçlı askerleri ona pencereden bir sırik uzatıp onu kurtarmayı teklif ettilerse de o bunu kabul etmeyip ateşte yanarak hayatını kaybetmişti.

Samuel isimli bir genç de bir evde gizlenmeyi başarmış fakat soydaşlarının katledildiğini öğrendiğinde Speyer topluluğuna sığınmak için şehirden kaçmıştı. Fakat

²⁵⁴ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 30-36; *The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S)*, 236-239; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 253-257; Aydın Usta, *Haçlı Hikâyeleri*, İstanbul 2017, s. 14-15; Runciman, *a.g.e.*, I, 107.

Haçlılar, onu yakalayarak vaftiz olmasını, aksi takdirde kendisini hemen orada öldüreceklerini söylemişlerdi. Ancak yapılan teklifi kabul etmeyen genç ölmeyi tercih etmişti.

Yahudileri öldürdükten sonra cesetleri soyarak ve onları odalardan çıkartmak için gelen Haçlıların dehşet eylemleri Solomon Bar Simson tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir: *“Onları çıplak bir şekilde pencerelerden yere attılar, onlar yüksek bir dağ gibi görüneneye dek yığın üstüne yığın, küme üstüne küme yarattılar. Birçoğu fırlatılırken hâlâ yaşam nefesi taşıyordu ve parmaklarıyla “Bize içecek su verin” işareti yapıyorlardı. Sapkınlar içlerinde hâlâ biraz hayat olduğunu görünce sordular: “Eğer kendinizi kirletmeye razı olursanız, size içmeniz için su veririz ve kurtulursunuz.” Kurbanlar başlarını sallayarak reddettiler ve gökyüzünde cennetteki babalarına baktılar, böylelikle hayır dediler. Parmaklarıyla kutsal ve mübarek olanı işaret ettiler fakat üzerlerinde açılan çok sayıda yaradan dolayı seslerini çıkaramadılar. Düşman sanki kurbanlarını ikinci kere katledecekmış gibi onları tekrar tekrar dövmeye devam etti.”*²⁵⁵

Saraydaki trajediden kaçabilen Mainz Yahudi cemaati lideri Rabbi Kalonymos ve yanındaki bir grup Yahudi, kilisede belirli bir süre gizlenmeyi başarmışlardı. Bunlar daha sonra Rüdesheim’in bir köyünde gizlenen başpiskoposun adamları sayesinde Ren Nehri’nden geçerek Rüdesheim’e varmışlardı. Rabbi Kalonymos’un hâlâ hayatta olduğunu gören başpiskopos Ruthard, bu duruma ilk başta sevinip onunla beraber olanlara yardım etmeye söz verse de daha sonra sözünden geri dönerek, *“Seni kurtaramam. Tanrın seni terk etti; grubundan hiçbirinin hayatta kalmasına izin vermek istemiyor. Artık seni kurtarmak ya da yardım etmek benim elimde değil. Şimdi sen ve yanında olan grubun, inancımızı kabul etmekle atalarınızın günahlarının bedelini ödemek arasında seçim yapmalısınız.”* demişti. Bunun üzerine Rabbi Kalonymos, piskoposa ertesi güne kadar cevap vereceğini söylemiş ve beraberindekilere başpiskoposun sözlerini aktarmıştı. Öte yandan başpiskoposun oğlu öldürülmüş, olanları işiten piskopos öfkelenerek hiçbir şekilde Yahudilere yardım etmeyeceğini dile getirmişti. Gelişmeler üzerine köylüler, Yahudileri öldürmek için Haçlılarla birlik olmuşlardı. Bu arada o gün başpiskoposun yanına giden Rabbi Kalonymos, duruma daha fazla tahammül edemeyerek onu öldürmeye teşebbüs

²⁵⁵ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 38-43.

etmişti. Ancak piskoposun adamları tarafından engellenerek yanındaki Yahudilerle beraber öldürülmüştü.²⁵⁶ Mainz şehrinde vaftiz olmayı kabul eden birkaçı haricinde neredeyse tüm Yahudi cemaati öldürülmüştü.

Albertus Aquensis Mainz'daki olayları şu şekilde aktarmıştır: *“Bu şehrin Yahudileri, kardeşlerinin durumundan haberdar olunca, kendilerinin bu kadar çok kişinin elinden kaçamayacaklarını bildikleri için piskopos Rothard’a sığındılar. Şehrin piskoposu olmasından dolayı onun korumasına büyük bir güven duydukları için büyük bir hazineyi onun gözetimine bıraktılar. Daha sonra şehrin mükemmel piskoposu onlardan alınan inanılmaz miktardaki parayı, dikkatli bir şekilde ayırdı. O Yahudileri, Kont Emico ve takipçilerinin gözünden uzakta bulunan kendi evinin geniş salonuna yerleştirdi; böylece onlar çok güvenli ve güçlü bir yerde sağ salım kalmış olacaktı. Ancak Emico ve onun grubu bir konsey toplayarak güneş doğduktan sonra, salondaki Yahudilere oklar ve mızraklarla saldırdılar. Sürgüleri ve kapıları kırarak, binlerce kişinin saldırısına ve şiddetine boşuna direnen yaklaşık 700 Yahudiye öldürdüler. Kadınları da öldürdüler ve kılıçlarıyla her yaş ve cinsiyetten körpecik çocukları delip geçtiler. Yahudiler, Hristiyan düşmanlarının kendilerine çocuklarına saldırdığını ve hiçbir yaşa acımadığını görünce, birbirlerine saldırdılar, kardeşler, çocuklar, eşler ve kız kardeşler böylece birbirlerinin ellerinde öldüler. Söylemesi korkunç, emziren anneler bebeklerin boğazlarını bıçakla kestiler. Diğerlerini bıçakladılar, sünnetsizlerin silahlarıyla öldürülmek yerine onların kendi elleriyle ölmesini tercih ettiler. Bu acımasız olaydan ancak birkaçı kaçmayı başarabildi, birkaçı da Hristiyan inancını sevmesinden dolayı değil korku nedeniyle vaftiz edildi.”*²⁵⁷

Mainz'daki gelişmeleri haber alan Köln Yahudileri paniğe kapılarak civar köylere ve çevre kasabalardaki Hristiyan komşularının yanına sığınmışlardı. Bu kimseler onları 1 Haziran'daki Yortu Pazarı ve Pazartesi gününe kadar iki gün boyunca sakladılar. Üçüncü günün sabahında Köln'deki Yahudi mahallelerine baskın düzenleyen Haçlılar, yalnızca birkaç kişi haricinde kimseleri bulamayınca buradaki evleri yağmalayıp talan etmişler ayrıca şehirdeki sinagogu tahrip ederek *Tora* parşömenlerini sokaklara atıp ayakları altında çiğnemişlerdi. Aynı gün içerisinde buldukları Isaac isminde dindar bir

²⁵⁶ *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 268-270; *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 44-46.

²⁵⁷ Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921, s. 55.

adamı kiliseye götürerek vaftiz olmaya zorlamışlarsa da Isaac, Hristiyanlığa geçmeyi reddettiği gibi onlara tükürüp küfür etmişti. Bunun üzerine de hemen orada öldürülmüştü. Ayrıca orada tanınmış bir kadın olan hanım Rebecca, Hristiyan bir komşusunun evinde olan eşi Solomon'a götürmek üzere altın ve gümüş nesneleri giysisinin kollarına yerleştirmiş, fakat evden çıkarken Haçlılarla karşılaşmıştı. Haçlılar parayı ondan aldıkları gibi kendisini de katletmişlerdi. Yalnızca kaçmayı başarabilen ve tanıdıkları ailelerin evlerine sığınan Yahudiler hayatta kalabilmişti.

Albertus Aquensis, Köln'de Yahudilere yönelik ilk saldırının halk tarafından gerçekleştirildiğini aktarmaktadır. Kentteki Hristiyanlar aniden Yahudi bir gruba saldırıp çoğunu kafasını keserek öldürmüş ve bir kısmını ağır yaralamışlardı. Ardından onların evlerini ve sinagoglarını yıkarak elde ettikleri büyük miktardaki parayı kendi aralarında paylaşmışlardı. Bunun üzerine korkuya kapılan iki yüz kadar Yahudi gece yarısı Neuss'a kaçmaya çalıştıysa da Haçlılar tarafından fark edilmiş ve tek bir kişi bile sağ bırakılmadan hepsi öldürülmüştür. Ayrıca onların tüm mal varlıkları Haçlılar tarafından yağmalanmıştır.²⁵⁸

Willermus Tyrensis'in *Haçlı Kroniği*'nde ise kont Emich'in Yahudilere yönelik kıyımı şöyle ifade edilmektedir: “... Tanrı'nın izniyle başlayan seferi sürdürmek ve Tanrı aşkına kutsal mekânlara Mesih adına hac yapmak yerine yeis içine düşerek, geçtikleri kasaba ve köylerde böyle birşey öngörülmediği halde Yahudileri acımasızca katlettiler. Bütün bunlar özellikle Köln ve Mainz şehirlerinde vuku buldu. Orada güçlü, asil ve o bölgede saygıdeğer bir kişi olan Kont Emico kalabalık maiyetiyle onlarla birleşti. Fakat o, böyle asaletli birine yakışır şekilde davranarak taşkınlıkları durdurmak yerine bu vahşette yer aldı ve çizmeyi taşırdı.”²⁵⁹

Bundan sonra Emich, Köln'de iken Rheinland'daki görevinin tamamlandığına karar vererek Haziran başlarında ordusunun büyük bir bölümüyle birlikte Macaristan'a doğru yola çıkmıştı. Ancak ordusundan büyükçe bir grup, Mosel Vadisi'nin de Yahudilerden temizlenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenle onlar Mainz'da ana ordudan ayrılarak 1 Haziran'da Trier'e gelmişlerdi.²⁶⁰ Bu Haçlı birliğinin Trier

²⁵⁸ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana, Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington, I, New York 2016, s. 37-38.

²⁵⁹ Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, s. 72.

²⁶⁰ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 49-50; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 273-274; Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 54; Runciman, *a.g.e.*, I, 108; Duncalf, “The First Crusade: Clermont to Constantinople”, s. 264-265; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 165.

şehrine gelmesiyle birlikte Yahudiler, başpiskoposun sarayına kaçmışlardı. Şehrin başpiskoposu, St. Simon Kilisesine Yahudileri korumak için gelmişti. Haçlılar piskoposun Yahudilerden bahsettiği vaazını duyduklarında ona saldırmak üzere toplanmışlardı. Korkuya kapılan piskopos, odalardan birine gizlenmek üzere kilisenin içine kaçmak zorunda kalmıştı. Ardından Haçlılar, Yahudilerin sığındığı saraya saldırmak üzere geldiklerinde yüksek duvarı aşamadıkları için geri çekilmeye mecbur kalmışlardı. Piskopos daha sonra Yahudilerin yanına giderek Haçlılardan duyduğu endişe sebebiyle onları artık koruyamayacağını şu sözlerle ifade etmişti; *“Ne yapmak istiyorsunuz? Tüm çevrenizde Yahudilerin katledildiğini kendiniz de görüyorsunuz. Lorraine Krallığında son topluluk kalana kadar size verdiğim sözü yerine getirmek benim arzumdu. Şimdi görüyorsunuz ki sapkınlar beni öldürmek üzere ayaklandılar. Hâlâ onlardan korkuyorum ve son 15 gündür onlardan kaçıyorum.”* Bunun üzerine Yahudiler kralın dönüşüne kadar onları korumaya yemin ettiğini hatırlatınca piskopos; *“Kralın kendisi dahi sizi işaretlenmiş olanlardan (Haçlılar) kurtaramaz. Din değiştirin ya da Cennetin yargısını üzerinize kabul edin.”* demişti. Yahudiler, Tanrı’yı reddetmektense başlarını vereceğini söyledikten sonra piskopos ve memurları oradan ayrılmışlardı. Birkaç gün sonra piskopos, şehrin önde gelenlerini ve görevlilerini çağırarak saray kapısının önüne gelmişti. Bu sırada Yahudileri öldürmek için keskin kılıçlarıyla hazır bulunan Haçlılar da sarayı çevrelemişti. Komutan ve piskoposun saray muhafızları içeriye girerek Yahudilere, piskoposun onlardan din değiştirmelerini talep ettiği aksi takdirde sarayı terk etmelerini istediği mesajını iletmışlerdi. Saraya giren Haçlılar ilk olarak Yahudilerden birkaç kişiyi öldürmüş kalanlarını da vaftiz olmaya zorlamışlardı. Çocukları da annelerinden ayırıp kendi yanlarına almışlardı. Esasında bu zorlamalardan üç gün önce memurlar saraya gelerek Yahudi kadınların çocuklarını kuyuya atarak öldürmemeleri için içerideki kuyuyu kapatmışlardı. Yahudilerin duvardan atlayarak intihar etmelerini önlemek için de duvara tırmanmalarına izin verilmemişti. Ayrıca gün doğmadan birbirlerini öldürmelerini engellemek adına tüm gece onları kollamışlardı. Tüm bunları onları öldürmek yerine zorla Hristiyanlığa geçirmek amacıyla yapmışlardı. Ancak vaftiz olmayı kabul etmeyen Yahudilerin bir kısmı nehre atlayarak intihar etmeyi tercih ederken diğerleri

Haçlılar tarafından öldürülmüştü. Trier’de öldürülen Yahudilerin kesin sayısı belirsizdir.²⁶¹

Haçlı birliği Trier’den Metz’e ilerledikten sonra burada 22 Yahudi’yi öldürmüştür. Zorla dinleri değiştirilen çoğu kişi ise daha sonra kendi dinlerine dönerek tövbe etmiştir. Haziran ayının ortalarında ana orduya katılmak üzere Köln’e dönen bu birlik, Emich’in Macaristan’a hareket etmiş olması nedeniyle Ren Nehri’nin akış istikametinde ilerleyip 24-27 Haziran tarihleri arasında Neuss, Wevelinghoven, Eller ve Xanten Yahudilerine saldırmışlardır. 24 Haziran’da Neuss kasabasına saldıran Haçlılar, Samuel isminde bir adamı iki oğluyla birlikte katledip Ren Nehri kıyısındaki kuma gömmüşlerdir. Oğullarından biri ise Yahudilerle alay edilmek amacıyla evlerinin kapısına asılmıştır. Aynı zamanda Isaac isminde bir adamı ağır işkencelerle vaftiz olmaya zorlamışlardır. Şuursuz bir biçimde bunu kabul eden Isaac bilincini geri kazandıktan üç gün sonra Köln’e dönmüştür. Evinde bir süre kalan bu zat vaftiz olmanın verdiği pişmanlıkla Ren Nehri’ne atlayarak intihar etmiştir.²⁶² Aynı gün Haçlılar Wevelinghoven köyüne gelmiş, bunun üzerine burada bulunan Yahudiler, akşam vakti toplu şekilde birbirlerini öldürmüşlerdir. Dindar adamlardan bazıları kuleye tırmanarak Ren Nehri’ne atlamışlar ve boğularak ölmüşlerdir. Solomon Bar Simson bu noktada önemli bir not düşmektedir. *“O iki köyde unuttuğum ve kayıtlara geçmemiş çok kişi vardı; Hepsi O’nun (Tanrı’nın) büyük isminin kutsanması için öldü. Tüm bu insanların arasından sadece iki genç adam ve iki bebek kaldı.”* Perşembe günü Eller Köyüne saldıran Haçlılar buradaki Yahudileri öldürmüş, Cuma günü köyde bulunan Yahudi aristokratlarına karşı toplanmış ve vaftiz olmayı kabul edinceye kadar onlara işkence yapmışlardır. Köln toplumunun önde gelen şahsiyetlerinden oluşan yaklaşık 300 kişi de burada bulunmaktaydı. Söz konusu grup kendi istekleriyle, diğerlerini öldürmeleri için aralarından beş kişi seçmiş ve böylece geriye tek bir kişi bile kalmadan hepsi ölmüştür. Haçlılar o bölgeden gittikten sonra gelişen durum Solomon bar Simson tarafından şöyle aktarılmaktadır: *“Üç gün sonra Tanrı’nın düşmanları ayrıldığında, zorla dinleri değiştirilen ve düşmanın merhamet gösterdiği Yahudiler, gökteki kuşların ve yerin hayvanlarının leşi haline gelen ölüleri gömmek için geri döndüler. Onlar güçlülükle hayatta kalmış kanlar içinde kıvranan bir kadın*

²⁶¹ *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 288-293; *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 62-67.

²⁶² *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 67; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 275.

*buldular, onu yıkadılar ve bir eve getirdiler. O konuşmadan yemeden ve içmeden yedi gün geçti. Ardından canlandı ve onu iyileştirdiler. O günden sonra sürekli oruç tuttu; sadece Şabat, tatiller ve Yeni Ay festivali dışında yalnızca bir kez yemek yedi.”*²⁶³

Eller’den sonra Xanten’e gelen Haçlılar tam da Şabat arifesinde Yahudilere baskın düzenlemişlerdi. Burada bulunanlar katledilmiş yalnızca birkaç kişi yaralanarak kurtulmuştu. 30 Haziran’da Moers kasabasını kuşatan Haçlılarla görüşen kentin belediye başkanı, Yahudileri bir ihtimal ikna edebileceğini ve korkudan dolayı kendisini dikkate alabileceklerini söyleyerek sabaha kadar beklmelerini istemişti. Ardından şehirdeki Yahudileri çağırıp karşısına getirdikten sonra onlara dönerek *“Gerçekte, dünyada yaşayan tek bir Yahudi kaldığı sürece sizleri koruyacağıma ve sığınak sağlayacağıma dâir yemin etmiştim. Size verdiğim bu sözü yerine getirdim. Ancak bundan sonra sizi bu milletlerden koruyamam. Şimdi ne yapmak istediğinize karar verin. Bilin ki eğer bu şekilde yapmazsanız şehir tamamen yıkılacaktır. Şehir kuşatılıp kale yıkılacağına sizi onlara teslim etmeyi tercih ederim.”* demiştir. Vaftiz olmak yerine ölmeye hazır olduklarını söyleyen Yahudileri ikna edemediğini anlayan belediye başkanı, başka bir yöntem deneyerek onları korkutmak amacıyla Haçlıların kamp kurmuş olduğu şehrin eteklerine götürmüştü. Bundan da sonuç alamayan Moers belediye başkanı, onları kente geri götürerek birbirlerini öldürmemeleri için hapse attırmıştı. Daha sonrasında Yahudilerin bir kısmı Haçlılara teslim edilerek öldürülmüş bir kısmı da zorla vaftiz edilmişti.

Köln topluluğunun dağılmış olduğu yedi köyün hepsinden sadece Kerpen köyünde birkaç Yahudi dışında kimse kurtulamamıştı. Burada Yahudilere düşman olan belediye başkanının emri ile yardımcıları, Köln’de gömülü olan ölülerin mezar taşlarını çalmış ve bu taşlardan ona bina inşa etmişlerdi. Fakat duvar yapmak için taşları binanın surlarına kaldırdıkları esnada belediye başkanının kafasına bir tanesi düşmüş ve böylece kafatası çatlayarak ölmüştü. Bunun üzerine zihinsel kontrolünü yitirerek aklını kaybeden karısı bu hastalıktan onunla aynı akıbeti paylaşmıştı.²⁶⁴

²⁶³ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 51-55; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 275-280.

²⁶⁴ *The Chronicle of Solomon Bar Simson*, s. 55- 61; *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 280-284.

Bu kasaba ve köylerde yaşayan Yahudilere karşı saldırıları gerçekleştiren Haçlı birlikleri dağıldıktan sonra bir kısmı evlerine dönmüş, diğerleri Godefroï de Bouillon'un ordusuna katılmıştı.²⁶⁵

Ren Nehri çevresinde yaşayan Yahudilere karşı katliamlar yalnızca Emich ve beraberindeki Haçlılar eliyle gerçekleştirilmemiştir. Nisan 1096'da Rheinland'dan hareket eden Volkmar ve ordusu, Mayıs ayı sonuna doğru Prag'a varmış, 30 Haziran'da şehrin Yahudilerini kitleler halinde öldürmeye başlamışlardı. Şehir piskoposu Cosmes'in şiddetli protestosuna rağmen vaftiz olmayı reddeden bütün Yahudileri katletmişlerdi. Bundan sonra Macaristan'a ulaşan Haçlı güçleri, Neutra şehrinde ikâmet eden Yahudi topluluğuna saldırdığında Macarlar hemen müdahalede bulunarak ülkenin çeşitli bölgelerine zarar veren Haçlıları tamamen yok etmişlerdi.²⁶⁶

Volkmar'ın birliklerinin hareketinden birkaç gün sonra Gottschalk liderliğinde yola koyulan diğer bir Haçlı ordusu, Bavyera üzerinden ilerleyerek Regensburg'daki Yahudileri katletmiş bundan sonra Macaristan topraklarına doğru ilerlemeye devam etmişlerdi. Macar Kralı Coloman, herhangi bir olaya neden olmadıkları sürece Haçlılara erzak sağlanması konusunda yardım edilmesini emretmişti. Ancak Haçlılar çevreyi yağmalayıp bölge halkıyla çatışmaya girince kral onlara karşı bir ordu göndermişti. Stuhlweissenburg kasabasında kuşatılan Haçlılar, tüm silahlarını ve çaldıkları malları teslim etmelerine rağmen Macar ordusu tarafından yok edilmişlerdi. Kaçmayı başaran Gottschalk ise sonrasında yakalanmış ve tüm adamları kılıçtan geçirilmişti.²⁶⁷

İncelenen İbrani kaynaklarında, Yahudilere karşı saldırıları gerçekleştiren Haçlı liderlerinden sadece Kont Emich'in ismi geçmekte, Volkmar ve Gottschalk'ın adları zikredilmemektedir. Haçlı tarihçilerinin kroniklerinde ise Volkmar ve Gottschalk'ın seferleri ele alınmakta ancak bu orduların Yahudilere yönelik saldırılarına yer verilmemektedir. İlgili kroniklerde Volkmar ve Gottschalk'ın ordularının yolculukları

²⁶⁵ Runciman, *a.g.e.* I, 108.

²⁶⁶ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 18-20; Dirimtekin, *Haçlı Seferlerinde İnönü ve Eskişehir Meydan Muharebeleri*, s. 48-49; Runciman, *a.g.e.*, I, 108; Duncalf, "The First Crusade Clermont to Constantinople", s. 262.

²⁶⁷ Runciman, *a.g.e.*, I, s. 108-109; Duncalf, "The First Crusade Clermont to Constantinople", s. 262-263.

sırasında gerçekleştirdikleri yağma ve tahribat anlatıldıktan sonra bu iki ordunun Macarlar tarafından nasıl ortadan kaldırıldığı aktarılmaktadır.²⁶⁸

Halkın Haçlı Seferlerinde Yahudilerin yaşadığı bu trajediyi bölgede bulunan tüm Hristiyanların onayladığı söylenemez. Özellikle Yahudilerin saldırıya uğradığı bölgelerdeki piskoposlar ve idari yetkililer, şehirlerdeki Yahudileri para karşılığında olsa bile saraylarında koruyarak onları Haçlı tehlikesine karşı savunmuşlardır. Ancak bu önlemler işe yaramamış ve yerel yöneticiler saldırıları önlemede yetersiz kalmışlardır. Yalnızca Speyer piskoposu şehirdeki Yahudileri, Haçlılara ve kasaba halkına karşı koruyabilmiştir. Mainz, Worms, Prag ve Köln piskoposları Yahudileri kişisel korumaları altına almış olsalar da saldırıları durdurmada başarısız olmuşlardır.

Yahudilerin, vaftiz olmayı kabul etme ya da ölme seçeneği arasında bırakılması Haçlıların en çarpıcı uygulamalarından biriydi. Haçlıların Yahudilere Hristiyanlığı kabul ettirmek istemelerinin bir sebebi de o devirde kıyametin yaklaştığını düşünen kimi Hristiyanların, Hz. İsa'nın yeniden dünyaya gelmesinden evvel Yahudilerin din değiştirmesi ve bu inanca göre yok edilmeleri gerektiğine inanmasıydı.²⁶⁹ Ancak bu baskınlar esnasında Yahudilerin bir kesimi hayatta kalabilmek için Hristiyanlığı kabul ederken genel çoğunluğu inançları pahasına ölmeyi seçmişti. Bazı Yahudiler ise sünnet olmayanların saldırısına uğrayıp onların eliyle ölmek yerine kendilerini öldürmeyi yeğlemişlerdi.²⁷⁰ Yahudi toplulukları arasında “şehitlik” ile eşit olarak nitelendirilen toplu intihar eylemleri, Halkın Haçlı Seferi ile birlikte daha acımasız şekilde gerçekleştirilen saldırılara karşı bir yanıt olarak yorumlanmakta ve Yahudi toplumunun, sonrasında meydana gelen antisemitist saldırılara karşı geliştirdiği yeni ve benzersiz bir savunma mekanizması olarak görülmektedir.²⁷¹

1096 senesinde gerçekleştirilen bu olaylarda ölen Yahudilerin kesin sayısı net bir şekilde belirtilmemiştir. O döneme ait kaynaklar sadece Mainz ve Worms gibi belirli şehirlerdeki Yahudi kayıplarına dâir bazı bilgiler sunmaktadır. Albertus Aquensis, Mainz kentinde 700 Yahudinin öldürülmüş olduğunu belirtirken²⁷² Solomon Bar

²⁶⁸ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 52-53; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, s. 70-71; Ekkehard of Aura, *Hierosolymita*, s. 53.

²⁶⁹ Smith, *The First Crusade and The Idea of Crusading*, s. 34-54.

²⁷⁰ Jonathan Riley-Smith, “The First Crusade and the Persecution of the Jews”, *Studies in Church History*, ed. W. J. Shields, XXI, Oxford 1984, s. 58-59; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 76.

²⁷¹ Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, s. 8-9.

²⁷² Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 55.

Simson, Worms şehrinde 800 kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.²⁷³ Ernest Barker bu öldürmelerin tümünde yaklaşık on bin Yahudinin hayatını kaybettiğini belirtmektedir.²⁷⁴ Tarihçilerin büyük çoğunluğu, Ren çevresindeki Yahudi topluluklarının neredeyse tamamen yok edildiği düşüncesindedir

2.5. I. Haçlı Seferinde Yahudiler

Kudüs, Hz. İbrâhim'den başlayarak birçok Peygamberin hayatına tanıklık etmesi, kutsal olarak kabul edilen bir bölgede bulunması, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği Beytülmakdis'i barındırması, İsrailoğulları ile onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine sahne olması nedeniyle semavi din içinde büyük öneme sahiptir. İslâm döneminde de her üç semavi din mensupları için kutsal kabul edilen bir kent olan Kudüs'te bu dönemde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bir arada yaşamışlardır. Kentin nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken, Hristiyanlar ve Yahudiler de nüfusun önemli bir kısmını temsil ediyordu.²⁷⁵ Haçlı Seferleri'nin başlamasından önce 1047 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev'in aktarımına göre, Rum ülkesi ve diğer bölgelerde bulunan birçok Yahudi ve Hristiyan burada bulunan kilise ve havraları ziyaret etmekte ve hac mevsiminde 20.000'den fazla kişi burada bir araya gelmekteydi.²⁷⁶

Şehirde ilk Yahudi mahallesi Müslümanların 638 senesindeki fethinden sonra kurulmuştur. Bizans yönetiminin sona ermesiyle birlikte Yahudilerin 600 yıl kentte yaşamasını engelleyen yasak böylece ortadan kaldırılmıştı. Tiberya ve Celile ile bağlantılı küçük ve yeni topluluk, yakın zamanda inşa edilen Mescid-i Aksâ'nın yakınına yerleşmişti. Samiriyeliler²⁷⁷ ise kısa süre sonra buranın yakınlarında kendi

²⁷³ *The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L)*, s. 245.

²⁷⁴ Barker, *The Crusades*, s. 15.

²⁷⁵ Usta, *a.g.e.*, s. 17; Leslie J. Hoppe, *The Holy City: Jerusalem in the Theology of the Old Testament*, Minnesota 2000, s. 15; Bayraktar, *a.g.e.*, s. 112; Harman, "Kudüs", s. 327.

²⁷⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Terzi, İstanbul 1985, s. 30-31.

²⁷⁷ MÖ 722'den sonra Asur kralları tarafından kuzeydeki İsrail Krallığında kalan ve İsrail halkıyla karıştırılan farklı etnik kökenlere sahip insanların soyundan gelenler. Samiriler *Tora*'yı kabul etmelerine rağmen *Kutsal Kitap*'a dâhil diğer kitapları ve sözlü yasayı tanımayan bir topluluktu. Çeşitli biblik uygulamalarla ilgili kendilerine özgü sözlü gelenekleri vardı. Talmud Samirilere "Kutim" (Küteahnlr) olarak atıfta bulunur ve onları Yahudi kökenli olmayan ancak Yahudiliğe dönmüş kabilelerden gelen kişiler olarak tanımlar. Bununla birlikte Samiriler kendilerini "Bene Yisrael" veya "Şomenim" (yasayı uygulayanlar) olarak adlandırır. Talmud'un bir bölümü olan "Kutim" Samiriler ile Yahudiler arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Ayrıca Samirilerin Yahudilere bazı açılardan benzediğini bazı açılardan da benzemediğini ancak genelde benzediğini vurgular. Yine Talmud'a göre bu kişiler yasalara daha özenle uymaktadırlar. Yusuf Besalel, "Samiriler", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 560.

mahalleleri olan *Samaritike*'yi kurmuşlardı. Bu mahallenin kurulması ile Yahudi mahallesi de genişlemişti. Ayrıca buraya IX. yüzyılın ortalarında Karaitler²⁷⁸ tarafından da katılım sağlanmıştı. Bu mahalleler XI. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştü. Şehir ise VI. yüzyıldaki Bizans zirvesine kıyasla büyük ölçüde küçülmüş durumdaydı. Böylece kentin çökmüş durumda olan savunması dönemin ihtiyaçlarına uygun şekilde onarıldı. 1033 yılı itibarıyla güney ve doğu duvarları, eski Yahudi mahallesini dışarıda bırakacak şekilde yeni bir güzergâha sahip olmaya başlamıştı. 1063 yılında Bizans İmparatoru'nun yardımıyla Hristiyan mahallesi yeniden güçlendirilerek şehrin kuzeydoğu kesiminde, kuzeydeki Şam kapısı ile doğuda Yusuf kapısı arasında yeni bir Yahudi mahallesi oluşturuldu. Mahalle Haçlılar tarafından tahrip edilmiş olsa da bölge XIII. yüzyılın sonlarına kadar *Judearia* veya *Juiverie* olarak bilinmeye devam etmiştir.²⁷⁹

Kudüs'ün Haçlılar tarafından kuşatıldığı 7 Haziran 1099 tarihinde Müslümanlar ve Yahudiler şehri beraber savunmalarına rağmen, Haçlılar 15 Temmuz'da Kudüs'ü ele geçirmişlerdi. Akabinde tüm halk korkunç ve kanlı katliamlarla katledilmişti. Kentin XI. yüzyılda kurulan Yahudi mahallesi, Godefroi de Bouillon'un ilk hedeflerinden biri olmuştur. Korkunç katliamdan sonra buradan ancak birkaç kişi kurtulabilmiş, topluca baş sinagoglarına sığınan Yahudiler, Müslümanlara yardım etmekle suçlanıp ibadethanenin içinde diri diri yakılmışlardı.²⁸⁰

Nitekim Kudüs'ün ele geçirilmesi esnasında Müslümanlarla birlikte Yahudilerin de hedef alındığını ifade eden İbnü'l-Kalânisî gerçekleştirilen katliamı şöyle aktarmıştır: “... Frenkler hızla şehre girip burasını ele geçirdiler. Birkaç şehir sakini Mihrâb-ı

²⁷⁸ Karaîm, Yahudilikten türeyen ve hahamlık geleneğinin özellikle Mişna ve Talmud'da derlenen sözlü yasanın bağlayıcı niteliğine karşı çıkarak sadece yazılı yasa olan *Tora*'nın buyruğunu kabul eden bir topluluğun üyeleridir. Bunlar, izleyicilerinin gözünde Mişna ve Talmud'un yerine geçen *Sefer ha Mitzvot*'u yazan Anan ben David'in yarattığı bir akımdan gelir. Bu akım hızla Irak, İran, Filistin Yahudileri arasında yayılmıştı. Ardından İstanbul yoluyla Avrupa'ya ulaşmıştır. Karaîm'in birçok çalışması arasında özellikle David ben Abraham el Fasi'nin sözlüğü büyük önem taşımaktadır. Karaîm'in tarihçiler tarafından çeşitli akımlar içinde görüldüğüne dair tanımlamalar bulunmakla birlikte geleneksel Rabanut görüşüne göre Anan ben David, genç kardeşinin lehine dinî akademi başkanlığında kendisine gelen sırayı savmıştı. Bu durum Bâbil Kralı'nın kendisine hapis cezası vermesine sebep olmuştu. Ancak Anan ben David Yahudilikte nispeten farklı bir tarikat kurduğunu belirterek cezadan kurtulmuştu. Bu öykü tüm âlimler tarafından kabul edilmese de Karaizm'in bu şekilde ortaya çıktığı tarihçiler tarafından inkâr edilmemektedir. Yusuf Besalel, “Karaîm”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 311.

²⁷⁹ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 18.

²⁸⁰ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 71; Sharon, *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, s. 98-99; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 56; Nomiku, *a.g.e.*, s. 34; Runciman, *a.g.e.*, I, 221; Nicolle, *a.g.e.*, s. 77-80; Brenner, *a.g.e.*, s. 91; Asbridge, *a.g.e.*, s. 120; Holz, *The Holy City: Jews on Jerusalem*, s. 19; Phillips, *a.g.e.*, s. 54; Simon R. Schwarzfuchs, “Crusades”, *Encyclopaedia Judaica*, V, 312; Blech, *a.g.e.*, s. 183.

Dâvud'a kaçtı. Büyük bir kısmı ise öldürüldü. Yahudiler sinagogda toplandılar. Frenkler sinagogu yakarak başlarına yıktılar. Mihrâb aman sözü vermeleri üzerine bu senenin Şaban ayının yirmi ikisinde onlara teslim edilmişti, lâkin onlar mabetleri ve İbrâhim'in kabrini yok ettiler..."²⁸¹

Meydana gelenleri dehşet verici bir şekilde tasvir eden İbnü'l-Cevzî, Haçlıların Yahudileri sinagogta bir araya getirdikten sonra burayı ateşe verdiklerini, ayrıca Hz. İbrâhim'in mezarına zarar verdiklerini, yalnızca Hz. Dâvûd'un mabedine saygı gösterdiklerini belirtmektedir: "... *el-Afdal'ın kendilerini karşılamak için Mısır'dan ilerlediği haberini aldıklarında, kuşatmayı daha kararlı bir şekilde sürdürdüler ve saldırıya geçtiler. Katliam korkunçtu; Yahudileri sinagoglarına toplayıp ateşe verdiler, ardından mezarları, özellikle de Allah dostunun (İbrâhim) türbesini yıktılar. Sadece Dâvûd'un mihrabı onlar tarafından işgal edildi ve saygı gördü. el-Afdal kuvvetleri ile geldiğinde her şey bitmişti...*"²⁸²

*Azîmî Tarihi'*nde de sadece Frankların, Mısırlıların elinde bulunan Kudüs'ü ele geçirdikleri ve şehirdeki Yahudi sinagogunun ateşe verildiği bilgisi bulunmaktadır.²⁸³ Hristiyan kaynakları arasında ise yalnızca Anna Komnena, Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirildiği sırada Müslümanlarla birlikte Yahudilerin öldürüldüğünü kaydetmektedir: "*Yol boyunca kıyıda bir çok yeri zapt ettiler; ancak en güçlü olan ve uzun bir kuşatma gerektirecek olanları şimdilik bıraktılar. Aceleyle Kudüs'e vardılar. Onun surlarını kuşatıp sık sık saldırılar düzenleyerek sonunda, bir ay sonra kenti aldılar ve Müslüman ya da Yahudi, halkının pek çoğunu kılıçtan geçirdiler.*"²⁸⁴

Fulcherius Carnotensis, Kudüs Yahudilerinin akıbeti hakkında detaylı bilgi vermemiş olsa da eserinin bir bölümünde onları "*H. İsa'yı aşağılayan katiller*" şeklinde betimleyerek, Haçlıların Yahudilere karşı tutumları ve Kudüs'teki akıbetleri konusunda bazı işaretler sunmaktadır.²⁸⁵

Bu olaylar sırasında tam olarak kaç Yahudinin öldürüldüğünü kesin bir şekilde tespit etmek zordur. Ancak genel olarak kabul edilen görüş, esir alınanlar dışında kalan

²⁸¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 5-6.

²⁸² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Orientaux*, III, Paris 1872, s. 520.

²⁸³ Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006, s. 37.

²⁸⁴ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 327.

²⁸⁵ Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, Türk çev. s. 131.

Yahudilerin büyük bir kısmının öldürüldüğü yönündedir.²⁸⁶ Sağ kurtulup esir alınan Yahudiler Müslüman esirlerle beraber şehrin sokaklarında ve caddelerinde yığılan cesetleri toplamakla görevlendirilmişlerdir. Altı ay sonra bile tüm temizlik çabalarına rağmen şehrin hâlâ ölü cesetlerin kokusuyla dolu olduğu bilinmektedir.²⁸⁷

Kudüs'te yaşanan olaylarla ilgili ayrıntılı bir belge İbrani alfabesi kullanılarak dönemin Arapçasıyla yazılan ve Kahire Genizasında bulunan mektuplardır. Mısır'da bulunan Aşkelon cemaatinin liderleri, İskenderiye ve Kahire Yahudi cemaatlerine Kudüs'teki esir soydaşlarını kurtarmak amacıyla yardım talepleri içeren mektuplar yollamışlardır. Ayrıca Haçlılar tarafından yağmalanan iki yüz otuz cilt, yüz kodeks²⁸⁸ ve sekiz *Tora* yadının²⁸⁹ kurtarılması, fidye ile kurtarılan Yahudi esirlerin başka ülkelere tahliyesi ve bunların tıbbi yardım, yiyecek, giysi giderleri için de maddi yardım toplanmıştır.²⁹⁰ Aşkelon'dan acil yardım talepleri içeren ilk mektup, 1100 baharında Haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesinden neredeyse dokuz ay sonra Kahire ve İskenderiye'nin büyük topluluklarına gönderilmiştir. Derhal bir koleksiyon ilan edilmiştir. Her iki toplum da son dört yıl içinde hastalıklar nedeniyle sayısal anlamda azalmış olmalarına rağmen, yaklaşık bir ay sonra *Tevrat* tomarlarını kurtarmak için Aşkelon'dan gelen bir elçiyle birlikte 123 altın dinarlık ilk meblağ gönderilmiştir. Bu yardım faaliyetini birkaç ay boyunca birçok benzeri izlemiştir. Aslında söz konusu hızlı organizasyon, çok etkili ve zengin, aynı zamanda sultanın adamlarından biri olan Abû al-Fadl Sahl b. Josh'a b. Sha'aya'nın tesadüfen Aşkelon'da bulunmasından kaynaklanmıştır.²⁹¹ Esirler, kurtarıldıktan sonra da mülteci olarak başka ülkelere gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Aşkelon'un küçük cemaatinin sınırlı imkânları,

²⁸⁶ Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, s. 137; Runciman, *a.g.e.*, I, 221.

²⁸⁷ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 23-24.

²⁸⁸ Aslında sinagog malı olan çok sayıda kitap Haçlılar tarafından Aşkelon'daki Yahudi yardım komitesine satıldı. 1075 yılında oradaki Filistinli Yahudilerin sinagogunda yirmi sekiz el yazması ve on sekiz *Tora* parşömeni vardı. Bunların bir kısmı Dumuh Sinagogu'na bir kısmı da Irak Yahudilerinin Sinagogu'na aitti. Iraklı Yahudiler 1080 yılında sadece yirmi beş kodekse sahiptiler. 1181 yılına gelindiğinde Iraklılar aşağı yukarı aynı sayıya sahipti. Ancak 1186'da Filistinli Yahudilerin sinagogu "Taj" olarak adlandırılan ünlü bir *İncil* kodeksi dâhil olmak üzere elliden fazla kodekse sahipti. Bu rakamlardan yola çıkılarak Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirildiği dönemde hâlâ Yahudi öğreniminin olduğunu veya nispeten çok sayıda Yahudi kitabının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Talmudik Çalışmalar Akademisi de bir buçuk yıl önce Sur'a taşınmıştır. S. D. Goitein, "Contemporary Letters on the Capture of Jerusalem by the Crusaders" *Journal of Jewish Studies*, III/4 (1952), s. 166.

²⁸⁹ *Tora* okuma çubuğu.

²⁹⁰ Goitein, "Contemporary Letters on the Capture of Jerusalem by the Crusaders", s. 163-164; Nicolle, *a.g.e.*, s. 91; Joseph A. D. Sutton, *Aleppo Chronicles: The Story of the Unique Sephardeem of the Ancient Near East in Their Own Words*, New York 1988, s. 469; Mayer, *a.g.e.*, s. 61; Richard, *a.g.e.*, s. 95.

²⁹¹ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 26-28.

insanların ve kitapların fidye bedeli ile tıbbi ve diğer yardım gereksinimlerini karşılamak için pek yeterli değildi. Fidye karşılığında kurtarılan birçok kişi de bu arada şiddetli kış nedeniyle Mısır'a giderken yolda hayatını kaybetmiştir. Şehre ulaşmayı başaran esirler ise o dönemde doruğa ulaşan veba ve diğer salgın hastalıkların kurbanları haline gelmişlerdir.²⁹² Toplanan bağışlar sayesinde kimi Yahudiler kurtarılsa da Haçlılar hâlâ birtakım Yahudi esiri ellerinde tutuyorlardı. Bunlardan bazıları işkence gördükten sonra öldürülmüşlerdir. Bu durum Kahire Genizası'nda bulunan mektuplardan birinde açıkça ifade edilmektedir: *"Frenklerin elinden kurtarılan ve Aşkelon'da kalanlar arasında bazılarının açlıktan ölmek üzere olduklarına dâir haberler hâlâ bize ulaşıyor. Diğerleri esaret altında kaldı ve bazıları da diğerlerinin gözleri önünde öldürüldü. Daha sonra onları izleyenler de her türlü işkenceyle öldürüldüler; düşman öfkelerini boşaltmak için onları öldürdü."*²⁹³

Kudüs'e gitmek için yola çıkan fakat olaylar nedeniyle şehre ulaşamayan yaşlı bir Yahudi hacı tarafından kaleme alınan mektupta ise şu sözler yer almaktadır: *"... Franklar geldi ve İsmail veya İsrail'den olsun şehirdeki herkesi öldürdü; katliamdan kurtulan az sayıdaki kişi esir alındı. Bunlardan bazıları fidye karşılığında serbest bırakılırken diğerleri hâlâ dünyanın dört bir yanında esaret altında bulunmakta."*²⁹⁴

Kudüs Krallığı'nın kurulmasından sonra Aşkelon ve Tyre dışındaki bölgelerde Haçlıların savaş yoluyla ele geçirdikleri tüm kentlerde, Müslümanlarla beraber Yahudilerin de katledildiği bilinmektedir. Joshua Prawer, Latin Krallığı'nın ilk on yılında gerçekleşen savaşlar sırasında, Yahudilerin Müslümanlarla birlikte katledildiğini ve bütün Yahudi cemaatlerinin neredeyse tamamen ortadan kaybolduğunu ifade etmektedir.²⁹⁵

Remle, 2 Haziran 1099'da Haçlıların eline geçtiğinde şehirde yaşayan Yahudi cemaati yok edilmiştir. Haçlılar buraya varmadan önce içerideki askerî garnizon dâhil sakinleri kentten kaçmışlardı. Haçlılar döneminde ve daha sonra kentin toparlandığı dönemlerde burada önemli bir Yahudi varlığı söz konusu olmamıştır. Aynı durum Yafa'daki Yahudi cemaati için de geçerlidir.²⁹⁶

²⁹² Goitein, *a.g.m.*, s. 167.

²⁹³ Goitein, *a.g.m.*, s. 171; Nicolle, *a.g.e.*, s. 90.

²⁹⁴ F. E. Peters, *Jerusalem: The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, New Jersey 1985, s. 290.

²⁹⁵ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 43.

²⁹⁶ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 15-16.

Hayfa 1100 yılında Haçlılar tarafından ele geçirildiğinde bu şehirdeki Yahudi cemaatinin de varlığı sona ermiştir. Şehir bu dönemde daha çok Yahudiler tarafından iskân edilmiş olup yalnızca küçük bir Fâtımî garnizonuna sahipti. Kudüs ve Celile'deki kolonilerinin başına gelenleri bilen Yahudiler kenti sonuna kadar savunmaya hazırdılar. Müslümanlar onları silahlandırdıktan sonra kendilerine özgü bir kararlılıkla mücadele etmişlerdi. Venedikliler, limanda gerçekleşen bir savaşta gemilerinden birini kaybettikten sonra cesaretlerini kaybedip körfezden çekilmişlerdi. Öte yandan Godefroi'nin Hayfa'yı Geldemar Carpenel'e vaat ettiğini duyan Tancred de büyük bir öfke içinde adamlarını mücadele alanından çıkarıp çadırına çekilmişti. Daimbert, onu taarruza devam etmeye ikna etmek için büyük çaba sarf etmiş; Venediklilerin gitmek üzere olduğunu ima ederek şehrin en uygun ve en liyakatli kişiye verilmesi konusunda elinden geleni yapacağına söz vermişti. Tancred, sonunda tekrar harekâta katılmaya karar verince yeni bir saldırı başlatılmıştı. Yapılan çatışmadan sonra ordu müstahkem mevkinin ana kalesini alarak şehre girmeyi başarmıştı. Şehirde bulunan Müslümanlar ve Yahudiler Akka ve Kayseriye'ye kaşalar da çoğunluk Haçlılar tarafından kılıçtan geçirilmiştir.²⁹⁷ Bundan sonraki dönemlerde şehirde yeni bir Yahudi cemaatinin kurulup kurulmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Haçlılar dönemi boyunca kullanılan Yahudi mezarlığının mevcudiyeti, burada küçük bir Yahudi cemaatinin yeniden kurulduğunu düşündürmektedir.²⁹⁸

I. Baldwin tarafından 20 günlük bir kuşatmanın ardından 26 Mayıs 1104'te ele geçirilen Akka'daki kuşatmaya tanık olan Yahudi bir tüccar annesine şunları yazmıştı: *"Akka alınmadan önce Filistin'e vardım ve böylece kuşatmanın gidişatına tanık oldum. Sürekli olarak ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldık, çünkü onlara (Haçlılar) gece gündüz yakındık. Onların konuşmalarını duyuyorduk, onlar da bizimkileri duyuyordu; ve ekmeğimiz kana bulandı."*²⁹⁹

Yukarıdan itibaren aktardıklarımız genellenecek olursa I. Haçlı Seferinde, bölgede bulunan Yahudilerin büyük kısmının yeni gelenler tarafından katledildiği görülmektedir. Kalanlar ise başka topraklara gitmek zorunda kalmışlardır.³⁰⁰ Meydana gelen olaylar karşısında dehşete düşen Yahudilerin birçoğu, Müslümanların yaptığı

²⁹⁷ Runciman, *a.g.e.*, I, 245; Sharon, *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, s. 99.

²⁹⁸ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 40.

²⁹⁹ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I, Los Angeles 1999, s. 132.

³⁰⁰ Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 45.

gibi ikâmet ettikleri bölgeleri terk ederek İslam hâkimiyetindeki şehir ve kasabalara göç etmişlerdir.³⁰¹

2.6. II. Haçlı Seferinde Yahudiler

I. Haçlı Seferi sonrasında Haçlı ordularının Papa ve Haçlı liderleri tarafından kontrol altına alınmış olması göz önüne alındığında 1096 yılındaki gibi büyük ölçekli Yahudi karşıtı saldırılar sonraki Haçlı Seferleri sırasında nispeten az yaşanmıştır. Bu durum Papaların, kilise otoritelerinin ve dünyevi liderlerin I. Haçlı Seferi sırasındaki Yahudi karşıtı zulümlerin tekrarlanmaması için aldıkları önleyici tedbirlerin etkisiyle meydana gelmiştir. Ancak neredeyse her Haçlı Seferi sırasında geniş çaplı olmasa da bu türden saldırılar devam etmiştir.³⁰²

II. Haçlı Seferi ilan edildiği anda bir kere daha Avrupa Yahudilerinin üzerinde kara bulutlar toplanmaya başlamıştır. Kuzey Fransa ve Almanya'nın Rheinland bölgesinde Yahudiler, tekrardan Hristiyan saldırılarının hedefi haline gelmişlerdir. Cistercian keşişi olan Rudolf, Yahudilere karşı nefreti körüklemek amacıyla Ağustos 1146'da Mainz, Speyer, Worms, Köln, Rheinland, Strasbourg şehirlerinde vaazlar vermektedir. Bu zat vaazları sayesinde fakir halkı da içeren toplumu Yahudilere karşı kin ve düşmanlık duymaya teşvik etmeyi başarmıştı.³⁰³ İkinci Haçlı Seferi'nin görgü tanığı olan Rabbi Ephraim, Rudolf hakkında şu sözleri aktarmıştır: “... Çünkü şeytan İsrail ve Yahuda'yı yağmalamak için Aşdod'a geldi. Düşman büyük gruplar halinde seyahat etti ve Haradah'da kamp kurdu. Bu olay 4906 (1146) yılında, düşmanlarımızın gelip İsrail'e baskı yaptığı sırada meydana geldi. Çünkü Radulf kötü biriydi ve Yahudilere haince zulmetti. Putperestliğin rahibi Radulf, onları yok etmeye, öldürmeye ve silip süpürmeye çalışan kötü Haman gibi Tanrı'nın ulusuna karşı ayaklandı. Fransa'dan yola çıktı ve tüm Almanya topraklarını dolaştı. Tanrı oradaki Yahudi cemaatini korusun, Amin!” Dolaştığı bölgelerdeki herkesi, Haçlı Seferi'ne Yahudileri öldürmekle başlamaları yönünde kışkırtan Rudolf, Fransa başrahibi ve II.

³⁰¹ Runciman, *a.g.e.*, II, 4.

³⁰² Maier, “Crusade Propaganda and Attacks Against Jews in the Late Twelfth and the Thirteenth Centuries”, s. 215.

³⁰³ Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, s. 173-176; Jonathan Phillips, *The Second Crusade*, New Haven 2010, s. 74; Madden, *a.g.e.*, s. 53; Virginia G. Berry, “The Second Crusade”, *A History of the Crusades*, I, 472-473; Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 19; Runciman, *a.g.e.*, II, 211; Michaud, *The History of the Crusades*, I, 336; Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 193.

Haçlı Seferi'nin önde gelen figürlerinden biri olan Bernard de Clairvaux tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bernard, yerel halka İsmailoğullarına karşı çıkmalarının iyi bir şey olduğunu fakat bir Yahudiye öldürmek için dokunan kişinin İsa'nın kendisine zarar verdiğini vurgulamıştır. Onun sözleri üzerine Hristiyanlar Yahudileri öldürmekten vazgeçmiş fakat yine de Yahudiler, canları ve mallarını korumak amacıyla Hristiyanların isteği üzerine altın ve gümüşten fidye ödemişlerdir.

Rudolf, Ağustos Ay'ında Köln'e vardığı esnada Trier şehrinden dindar Simon isminde bir adam, bir süre kaldığı İngiltere'den dönmüş ve Köln'e gelerek buradan gemi yolculuğuyla Trier'e geri dönmeyi kararlaştırmıştı. Gemiye binmek için yola çıktığı sırada kendisine küfürler savuran insanlarla karşılaşan Simon, vaftiz olmaya ve yaşayan Tanrı'yı inkâr etmeye zorlanmıştı. Ancak vaftiz olmayı reddeden Simon hemen orada başı kesilerek öldürülmüştü. Başı şarap presine konulan adamın geriye kalan vücudu ise atılmıştı. Bunu duyan şehirdeki Yahudiler, korkuya kapılarak saldırıların yeniden başladığını ve sonlarının geldiğini düşünmüşlerdi. Daha sonrasında cemaat liderleri, Simon'un başının ve cesedinin iadesini talep etmek üzere şehir sakinleriyle görüşmüşlerdi. Şehir sakinleri de belli bir miktar rüşvet aldıktan sonra cesedi iade etmişler ve böylece Simon defnedilmişti.

Diğer taraftan şehri terk ederken yakalanan Speyerli Hanım Mina'nın kulakları ve ellerinin baş parmakları kesilmişti. O esnada Haçlılar adı geçen şehirde her yerden onları öldürmek için peşlerine düşmüşlerdi. Bu durumdan dolayı oldukça korkuya kapılan Yahudilerin her biri kale veya hisara sahip herhangi bir tanıdıktan sığınma talep etmişti. 1146 yılındaki Sukot Bayramından³⁰⁴ sonra Yahudiler şehirlerden ayrılarak kalelere doğru yola çıkmışlardı. Köln cemaatinin çoğunluğu kendilerine Wolkenburg³⁰⁵ Kalesi'ni vermesi için şehrin başpiskoposu Arnold'a büyük bir meblağ para ödemişti. Burası Lorraine'deki³⁰⁶ en güvenli sığınaktı. Kaleyi terk edip kendilerine teslim etmesi için buranın bekçisine pek çok hediye vermişler ve hiçbir

³⁰⁴ Çardaklar Bayramı. İbrani yılının yedinci Ay'ı olan Tişri'nin 15'inde kutlanmaya başlanır ve sekiz gün sürer. Sukot Bayramında her yere sukalar (çardaklar) kurulur; bu çardaklarda yemek yenir, içecek içilir ve hatta yatılır. *Tora*'ya göre İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan 7 gün sonra sukalarda oturmuşlar ve bu deneyimi tüm nesillerin bilmesini istemişlerdir. Diğer yandan Mısır'dan çıkan İsrailoğulları'nın önünde giden bir bulut onları gündüz kızgın güneşten korumuş gece ise ateşe dönüşerek onlara rehberlik etmiştir. Bu olay Tanrı'nın varlığı ve korumasını simgeleyerek Sukot Bayramı'nın amacını açıklamaktadır. Yusuf Besalel, "Sukot", *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 647.

³⁰⁵ Sieg şehrinde Köln'ün güneydoğusunda bir yer.

³⁰⁶ Lorraine bu dönemlerde, saldırıların gerçekleştiği yerler de dâhil olmak üzere sınırları değişen bir bölgeydi.

yabancıların onlara katılmasına müsaade etmemişlerdir.³⁰⁷ Kaledeki Yahudilerin hepsi hayatlarını, evlerini ve zenginliklerini teminat olarak piskoposa bağışlamışlardı. Kaleye sığınanlar arasında bulunan kronik yazarı bu noktada yaşadıklarını şöyle ifade etmiştir: *“Bu anlatının genç yazarı olan ben, Wolkenburg Kalesinde akrabalarım ile birlikte yaşadığımda 13 yaşındaydım. Onların çoğu annemin akrabasıydı, ruhu cennette olsun.”* Daha sonra, imparatorun eyaletlerindeki diğer Yahudiler bir araya toplanıp canlarını korumak gayreti içine girmişlerdi. Bunlar da diğerleri gibi aynı şekilde Yahudi olmayan tanıdıklarının kalelerine sığınarak, kendilerini ve ailelerini kurtarmışlardı. Yahudiler Wolkenburg Kalesi’ne vardıklarında dağın eteğindeki köyde yaşayan yaşlı bir adamın Abraham ve Samuel isimindeki iki oğlu, kaleye yerleşenleri görmek üzere çıktıkları yolda bir gentile tarafından öldürülmüştü. Piskoposa rüşvet vererek kendisini yakalatan Yahudiler de bu adamı öldürmüşlerdi. İki genç daha sonra Köln’e getirilerek burada defnedilmişti.

Yine üzüm hasadı sırasında şarap yapmakta olan Mainzli Isaac ve Judah da bir Haçlı tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdi. Akabinde bir asilzade evlerine giderek tüm mallarına el koymuş ve öldürülen gençler Mainz’a getirilerek burada aile mezarlığına gömülmüştü. Worms Yahudisi olan Samuel isimli genç de Mainz ile Worms arasındaki yolda bir grup Haçlı tarafından saldırıya uğrayıp hayatını kaybetmişti. Ancak o, saldırganlardan üç tanesini yaralamayı başarmıştı. Naaşı ise şehrine getirilerek oraya defnedilmişti.

Dağın eteğinde bulunan Bacharach köyünde yaşayan Alexandri, Abraham ve Kalonymos isminde üç genç aileleriyle birlikte Stahleck Kalesi’ne kaçmışlardı. Kral,³⁰⁸ Pentekost³⁰⁹ arifesinde onların borçlarını ve diğer meselelerini araştırmak üzere dağdan inmelerine karar vermişti. Bunun üzerine Haçlılar adı geçenlerin vaftiz

³⁰⁷ Shlomo Eidelberg, Yahudilerin Halkın Haçlı Seferinde olduğu gibi Yahudi olmayanların ihanetinden korktuklarını bu nedenle tüm yabancıların kaleyi terk etmesini talep ettiklerini söylemektedir.

³⁰⁸ Shlomo Eidelberg, kronikte geçmekte olan “kral” sözcüğünün Tanrı anlamına geldiğini anlatıcının ifadesiyle burada bulunan Yahudilerin Tanrı’nın takdiriyle ölüme gittiklerini belirtmektedir.

³⁰⁹ Şavuot. Sivan Ay’ının 6. gününe denk gelen ve iki gün süren bu bayram, “haftalar” anlamına gelmektedir. Çünkü Pesah ile bu bayram arasında 7 hafta bulunmaktadır. Tanrı, bu günlerde Musevilere Hz. Mûsâ aracılığıyla On Emir’i vermiştir. Şavuot’un tarımsal özelliği ilk mahsullerin bayramı oluşudur. Şavuot Bayramında Musevilerin ataları, elde ettikleri ürünlerin ilk ve olgun meyvelerini Kudüs Tapınağı’nda Tanrı’ya bir şükran ifadesi olarak sunmuşlardır. Bu bayram genç kızların beyaz elbiselerini giyerek Bat-Mitzva törenlerini gerçekleştirmeleri için en uygun zaman olarak kabul edilir. Çünkü Şavuot Yahudi halkının Tora ile evlenmesini simgeler. Ayrıca Şavuot Bayramında Yahudiler bal ve süt karışımına benzetilen Tora’yı sütlü tatlılar yiyerek anmaktadırlar. Aynı zamanda toprağın bayramı olan Şavuot’ta toprak ürünleri olan çiçekler ve yeşilliklerle evler ve sinagoglar süslenir. Yusuf Besalel, “Şavuot”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III, 664.

edilmeleri için peşlerine düşmüşlerdi. Vaftiz olmayı reddeden gençler arasında Kalonymos, Hz. İsa'nın resmine tükürdüğü için orada öldürülmüştü. Sonrasında diğerleri de aileleriyle birlikte kılıç darbeleriyle katledilmişlerdi. Daha sonra hepsi Mainz şehrine defnedilmişti.³¹⁰ Bazı Yahudiler ise yakalanarak zorla vaftiz edilmişlerdi. Bunlardan bazıları da sonrasında yeniden eski dinlerine dönmüşlerdi. Gutalda isminde bir kadın ise Aschaffenburg'da³¹¹ yakalanmış ve vaftiz olmaya zorlanması üzerine kendisini nehre atarak intihar etmişti.

Haçlılar, 22 Şubat'ta Würzburg Yahudilerine saldırıda bulunmuşlardı. Buna mazeret olarak da onların bir Hristiyanı öldürerek nehre attıklarına dâir suçlamada bulunmuşlardı. Neticede özellikle de aşağı sınıftaki Hristiyanların harekete geçmesiyle haham Eliakim'in oğlu haham Isaac ile birlikte 22 kişi öldürülmüştü. Bunların arasından Simon isminde bir genç ise aldığı birçok yaraya rağmen bir sene hayatta kalmayı başarmıştı. Bu zatın kız kardeşi de kendisine yapılan saldırı ve darplara karşın ölü numarası yaparak hayatta kalmayı başarabilmişti. Sonunda bir Hristiyan çamaşırcı kadın gelip kızı evine götürerek gizlemiş ve bu sayede onun hayatını kurtarmıştır. Geri kalan Yahudiler de komşularının avlusuna sığınmışlardı. Bir gün sonra da Stuhlbach Kalesi'ne kaçmışlardı.

Haçlılar daha sonra Hamm'da³¹² 150 Yahudi'yi katletmişlerdi. Yine Sully³¹³ ve Carentan'da da birçok Yahudi öldürülmüştü. Haçlılar, Carentan'da bir avluda toplanmış olan Yahudilere ansızın saldırmışlardı. Kendilerinin ve akrabalarının hayatlarını savunan iki genç adam saldırganlardan bazılarını yaralamış ve öldürmüşlerdi. Ancak avluyu çepeçevre saran Haçlılar nihayetinde burada bulunanların hepsini öldürmüşlerdi.

Pentekost'un ikinci bayram gününde Fransa topraklarından gelen Haçlılar, Rameru'da toplanmışlar ve haham Jacob'un evine girerek buradaki her şeyi almışlardır. Haham'ın gözü önünde *Tevrat* parşömenini yırtıp onu bir tarlaya götürmüşlerdir. Sonrasında tarlaya götürdükleri haham ile dinî konularda tartışıp onu yaralayan saldırganlar

³¹⁰ *Sefer Zekhirah or The Book of Remembrance of Rabbi Ephraim of Bonn*, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, s. 121-125.

³¹¹ Aşağı Ren Nehri üzerinde bir konum.

³¹² Shlomo Eidelberg, el yazmasının solmasından dolayı Ham yer isminin sorunlara yol açtığını belirtmektedir. Araştırmalara dayanarak terimin kuzey Fransa'daki Somme eyaletindeki Ham olduğuna atıfta bulunulduğunu ifade etmiştir.

³¹³ Sully-sur-Loire, günümüzde Fransa'nın kuzey ve orta kesimindeki Loire ilinde bir komündür.

kendisine şöyle demişlerdi: “*Sen Yahudilerin liderisin. Bu yüzden çarmıha gerilmiş olanın intikamını senden alacağız ve Tanrımızı beş kez yaraladığın gibi seni de yaralayacağız.*” Haham da o sırada bölgeden geçmekte olan seçkin bir asilzadeyi görüp canını kurtarması için ona beş zekukim değerinde bir at vermeyi teklif etmişti. Bunun üzerine asilzade, Haçlıların yanına giderek şimdilik hahamı serbest bırakmalarını, belki vafitiz olması yönünde onu kandırıp etkileyebileceklerini söylemişti. Vafitiz olmayı reddetmesi halinde de hahamı ertesi gün onlara geri getireceğine dâir söz vermişti. Böylece haham Jacob, Haçlıların elinden kurtulabilmişti.

Rabbi Eprahim, kaleme aldığı kronikte diğer Fransız Yahudi topluluğundan herhangi bir kişinin o dönemde öldürüldüğünü ya da zorla vafitiz edildiğini duymadıklarını fakat servetlerinin büyük bir kısmını kaybettiklerini aktarmıştır. Çünkü Fransa Kralı, Kudüs’e gitmeye gönüllü olan herkesin Yahudilere olan tüm borçlarından muaf tutulacağını ilan etmiştir. Fransa’daki Yahudilerin kredileri emanete dayalı olduğu için paralarının çoğunu kaybetmişlerdir.

İngiltere Kralı da Yahudilerin can ve mallarını kendi koruması altına alarak öldürülmelerini önlemiştir. 1147 senesinde zorla vafitiz edilen farklı bölgelerdeki Yahudi toplulukları daha sonrasında kendi dinlerine geri dönmüşlerdir. 15 Temmuz 1147’de tüm Yahudiler eskisi gibi kendi şehirlerinde ve evlerinde yaşamayı sürdürmüşlerdir.³¹⁴

2.7. III. Haçlı Seferinde Yahudiler

Yahudi karşıtı eğilimlerin III. Haçlı Seferi döneminde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim seferin hemen öncesinde 14 Mart 1181’de Fransa Kralı Philippe Augustus, taç giyme merasiminden sonra sinagoglardaki tüm Yahudi cemaatinin tutuklanması ve mülklerinin yağmalanması emrini vermişti. 1182 senesinin Nisan ayında ise Yahudilere sürgün fermanı yayınlayarak taşınabilir mallarını satabilmeleri için üç aylık bir süre tanıdı. Bu sürenin sonunda başlatılan müsadere ile Yahudilere ait olan evler, bağlar, tarlalar ve depolar ellerinden alınmıştı. Aynı senenin Temmuz ayında ise Yahudilerin sinagoglari kiliselere dönüştürülmüştü. Ancak şaşırtıcı bir şekilde aynı ay içerisinde Philippe Augustus yayınlamış olduğu fermanlara ve genel beklentilere

³¹⁴ *Sefer Zekhirah or The Book of Remembrance of Rabbi Ephraim of Bonn*, s. 127-131; Richard, *a.g.e.*, s. 179.

rağmen Yahudileri Paris'e yeniden davet etmişti. Kral'ın bu kararının arkasındaki neden ise Yahudileri ödünç para veren mali kaynaklar olarak görmesiydi. Kral Yahudileri yalnızca topraklarına geri dönmeleri için çağırmakla kalmamış, ayrıca bankacılık ve rehinecilik işlerinde faaliyet göstermeleri için belirlediği düzenlemelerle onlara resmi bir yaptırım uygulamıştır. Böylece Yahudileri idaresi altına alarak yasal faiz oranını belirlemiş ve devlet mührünü tüm işlerinde kullanmaları yönünde onları zorlamıştı. Yahudilerin ticaretine devlet vergisi eklenerek bundan böyle hazineye *"Produit des Juif"* adı altında özel bir hesap oluşturulmuştu.³¹⁵

1099 senesinde Kudüs'te Haçlılar'ın gerçekleştirdiği katliamdan sonra şehir ancak 1187'de Selâhaddin Eyyübî tarafından kurtarılmıştı. Fetihten kısa bir süre sonra kenti ziyaret eden ünlü İspanyalı Yahudi şair Yehuda al-Harizi şu ifadeleri aktarmıştır: *"... Tanrı, kutsal alanın artık Esav'ın oğullarının elinde olmayacağına ve Yakup'un oğullarının daima buradan dışlanmayacağına karar verdi. Bu şekilde yaratılışın 4950. yılında (M. 1187) İsmailoğulları'nın liderinin (Selâhaddin) ruhunu uyandırdı. Sağduyulu ve cesur bir adam olan bu lider bütün ordusuyla birlikte geldi. Kudüs'ü kuşattı, aldı ve nereden gelirlerse gelsinler tüm Efraim ırkını kabul edeceğini ülke çapında ilan etti. Ve böylece dünyanın dört bir yanından buraya yerleşmeye geldik. Şimdi burada barışın gölgesinde yaşıyoruz. Çeşitli toplulukların can sıkıcı iç sorunları ve aralarında hüküm süren ayrılıkçı ruh olmasaydı çok mutlu olurduk ki bu noktada burayı "ihtilaf kayası" olarak adlandırmak mümkün olabilirdi."*³¹⁶

1188 yılında Mainz'da binlerce Haçlı Yahudilere yönelik saldırı girişiminde bulunmuştur. Seferin görgü tanığı olan Eleazar b. Judah gerçekleşen bu olayın başlangıcını ve ne şekilde engellendiğini şu ifadelerle aktarmıştır: *"Yeni ay okumasının Şabat gününde, sapkınlar bizimle dalga geçmek ve bize saldırmak için sokaklarımızda toplandılar. Biri elinde kılıçla ayağa kalktı ve bir Yahudiye saldırmak istedi. Tam o sırada imparatorun yanına gitmek isteyen mareşal geldi ve Yahudiler ona şikâyetle bulundular. Mareşal, kötü adamı saçlarından yakaladı, onu sertçe sallayarak sopayla dövdü ve kan yere aktı. Diğerleri kaçtı ve meydanda bulunan*

³¹⁵ "History of the Jews in France"; Yasemin Güner, *Ortaçağ Avrupasında Yahudi Göçleri ve Yahudi Kültürü*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2007, s. 92-93; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 166; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 80.

³¹⁶ Yehuda el-Harizi, *Sefer Tahkemoni*'den naklen. Peters, *Jerusalem: The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, s. 363.

Haçlılara, Yahudiler yüzünden başlarına gelenleri anlattılar. Daha sonra binlerce kişi bayrağı alıp sokaklarımıza girmek üzere toplandı. Durum mareşale bildirildi. Mareşal hizmetçilerini yanına alarak sopasını eline aldı ve onları öyle bir dövüp yaraladı ki hepsi kaçıp dağıldılar. Cuma gününden Salı gününe kadar büyük bir sıkıntı içindeydik, ölesiye korkuyorduk. O övgüye değer ve anısı her zaman yüce kılınandır. O yaradan önce şifayı yaratan kişidir. Bu olaylardan sonra prensler de imparatorun gözünde Yahudilerin ne kadar sevildiğini anladılar...” Eleazar b. Judah ayrıca İmparator Friedrich Barbarossa’nın³¹⁷ Yahudilere karşı saldırıları yasaklayan bir ferman yayınladığını aktarmaktadır. İmparatorun, Yahudileri koruma altına aldığı fermada şu ifadeler yer almaktadır: “Kim bir Yahudiye dokunur ve onu yaralarsa, eli kesilecek ve kim bir Yahudiye öldürürse o da öldürülecektir.” Ayrıca piskoposların da aforoz tehdidinde bulunarak halkı, Yahudilere karşı saldırmamaları konusunda uyardığını aktarmaktadır: “Kim Yahudilere elini uzatırsa helâk olur ve yaptığı Haçlı Seferi’nin ona hiçbir faydası olmaz.”³¹⁸

Bu dönemde özellikle İngiltere’de büyük çaplı Yahudi karşıtı olaylar yaşanmıştır. 3 Eylül 1189’da I. Richard’ın taç giyme seremonisine katılanlar arasında yer alan varlıklı Yahudilerden oluşan bir grup başlangıçta I. Henry tarafından verilen ayrıcalık hakkının yenilenmesini elde etme umuduyla hediyelerle Westminster Hall’ın kapısına gelmişlerdi. İhtişamı görmeye hevesli olanlardan bazıları, anlık bir karışıklıktan yararlanarak içeri girseler de daha sonrasında görevliler tarafından dışarı çıkarılmışlardı. Bunun üzerine saray kapısında beklemekte olan Yahudiler saldırıya uğramıştı. İçlerinden bir kısmı darbedilirken bazıları da meydana gelen izdihamda ezilerek hayatını kaybetmişti. York topluluğunun temsilcilerinden biri olarak gelen zengin Benedict, Hristiyanlığı benimsemeyi kabul ederek hayatını kurtarmış ve hemen

³¹⁷ I. Friedrich Yahudilere ilk ayrıcalıklarını 1182 yılında onaylamıştır. İmparator tarafından Regensburg’da yaşayan Yahudilere verilen bu imtiyaz şu sözlerle açıklanmaktaydı: “İmparatorluk majestelerinin buyruğu, adil ve mantıklı hukukun teşviki ile tüm vatandaşlarımızın, sadece Hristiyan inancını benimseyenler değil aynı zamanda kendi geleneksel öğretilerine sadık kalanlar da dâhil olmak üzere kendi haklarını, yaşamlarını ve mallarını koruyalım. Bu nedenle Regensburg’da yaşayan Yahudi vatandaşlarımıza önceki hükümdarlarımızın cömertliği ve iyiliği sayesinde devralınan özel bir ayrıcalığın, imparatorluk odasına özgü bir ayrıcalığın bir parçası olarak kabul edildiği ve bu iyi alışkanlıkları özenle sürdürme hakları olduğunu bildiriyoruz. Bu haklar altın, gümüş ve diğer metallerin satışı, çeşitli ticaret malzemelerinin alımı, malların takası ve geleneklerine uygun olarak fayda sağlama haklarını içerir. Bu hakları imparatorluk otoritesi tarafından onaylıyoruz.” *Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*, ed. Albert Dresdner-Julius Aronius-Ludwig Lewinski, Berlin 1902, s. 139.

³¹⁸ *Bericht des Eleasar bar Juda, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland*, Alm. çev. S. Baer, II, Berlin 1892, s. 218.

bitişindeki Masumlar Kilisesi'nde kendi şehrinden bir rahip tarafından vaftiz edilmişti. Westminster'de yaşananlara ilişkin söylemler kısa sürede Londra'ya yayılmış ve burada kralın Yahudilerin yok edilmesi emrini verdiği şeklinde bir söylenti yayılmıştı. Başlatılan takibatta Yahudi sakinler iyi inşa edilmiş taş evlerinde akşam karanlığına kadar direnebilmişlerdi. Ancak evlerin sazdan çatılarının ateşe verilmesi dolayısıyla çok geçmeden tüm Yahudiler alevler içinde kalmıştı. Nihayetinde Londra Kulesi'ne sığınıp komşuların koruması altına giren Yahudiler haricinde birçoğu evlerinde telef olmuş ve diğerleri sokağa çıktıklarında öldürülmüştü. Orleanslı ünlü haham Jacob'un aralarında bulunduğu 30 kişilik bir grup da hayatını kaybetmişti. Haber krala ulaştığında olayları kontrol etmesi için yargıç Ranulph de Glanville gönderilse de herhangi bir sonuca varılamamıştı. Yine de bazı isyancı liderler tutuklanmış ve aralarından bir kişi bir Hristiyanı soymaktan, iki kişi de yaktıkları ateşin bir başka Hristiyanın evini yakması nedeniyle asılmıştır. Bunların haricinde Yahudilere karşı başlatılan takibatlarla alakalı onların krallığın her yerinde huzur içinde bırakılmasını emreden mektuplar gönderilmesi dışında pek bir şey yapılmamıştır. Ayaklanmanın ertesi günü Kral Richard, Hristiyanlığı yalnızca ölümden kaçmak için kabul ettiğini itiraf eden Yorklu Benedict'i çağırtmıştı. Kendisine nasıl davranılması gerektiği yönünde Canterbury başpiskoposuna danışan kral, piskoposun Tanrı'ya hizmet etmeyecekse şeytana hizmet etmesi tavsiyesini yerine getirmiştir.³¹⁹

Richard of Devizes, 1189 olayını şöyle aktarmaktadır: *“Eleanor'un oğlu ve Kral II. Henry'in kardeşi Richard, Canterbury başpiskoposu Baldwin tarafından 3 Eylül'de Westminster'de İngiltere Kralı olarak kutsandı. Öğle vakti olmasına rağmen manastırın içinde uçan bir yarasanın özellikle kralın tahtının etrafında daireler çizmesi birçok insanın hayret etmesine ve fısıldamasına neden oldu. Taç giyme günü ile aynı günde özellikle Oğul'un Babaya sunulduğu o kutlu anın saatine yakın bir zamanda Londra şehrinde Yahudileri, babaları şeytana kurban etmeye başladılar. Bu gizemi kutlamaları o kadar uzun sürdü ki holokost ancak ikinci günde tamamlanabildi. Ülkenin diğer kasaba ve şehirleri Londralıların inancını örnek aldılar ve aynı özveriyle kan emicilerini kanlı bir şekilde cehenneme gönderdiler. Katliam kısmen aynı olmakla birlikte her yerde aynı derecede değildi. İflah olmaz insanlara karşı bu*

³¹⁹ William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum, Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II. and Richard I.*, I, ed. Richard Howlett, London 1884, s. 294-299; Roth, *A History of the Jews in England*, s. 19-20; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 265; Michaud, *a.g.e.*, s. 441.

fırtına tüm krallığı kasıp kavurdu. Yalnızca Winchester kenti solucanlarını bağısladı. Onlar sağduyulu ve ileri görüşlü bir halktı. Her zaman medeni şekilde davranan bir şehirdi...”³²⁰

İngiltere’nin her kasabasında denizaşırı ülkelere gitmek üzere toplanmış olan Haçlılar, Yahudilerin kendi ülkelerinde elde ettikleri zenginliklerin tadını çıkarmalarına izin vermenin doğru olmadığı düşüncesini taşımaktaydı. Dolayısıyla da Yahudilere karşı içten içe bir öfke oluşmakta gecikmemiş ve ilk hareket Şubat ayının başlarında Norfolk’un limanı olan Lynn’de meydana gelmiştir. Burada Yahudilikten dönen bir kişi eski dinî cemaatinin hakaretlerinden kaçarak bir kiliseye sığınmıştı. Onu takip eden dindaşları da kiliseye girmişler ve sonuçta ortaya çıkan kargaşa limandaki yabancı denizcilerin başrol oynadığı bir isyana dönüşmüştü. Cemaat neredeyse tamamen yok edilmiş, evler basılarak talan edilmişti. Birkaç gün sonra haber doğu eyaletlerinin en önemli kenti olan Norwich’e ulaşmıştı. Burada Yahudilerin çoğu daha önce kraliyet kalesine sığınmıştı. Kış Panayırı için Stamford’da toplanmış olan çok sayıda Haçlı sefer masraflarını karşılayabilmek adına kaledeki Yahudilere saldırarak onları kılıçtan geçirmişlerdi. 7 Mart’ta gerçekleşen bu katliamda Yahudilerin evleri de yağmalanmış ve büyük miktarda mala el konulmuştur. Kalabalık bir şehir olan Lincoln’de birçok Yahudi değerli eşyalarıyla birlikte kraliyet görevlilerinin koruması altına girse de burada da saldırıya uğramaktan kurtulamamışlardı. Colchester, Thetford ve Ospringe’de de başka saldırılar gerçekleşmişti.³²¹ Cecil Roth, kaynaklarda belirtilmeyen başka yerlerde saldırı olabileceği ihtimalinden söz etmekte ve bunun sebebi olarak da çağdaş yazarlardan biri olan Richard of Devizes’in, Yahudi vatandaşların yalnızca Winchester’da zarar görmedikleri aktarımından yola çıkmaktadır.³²² Dunstable’de tüm küçük Yahudi cemaati kendisini kurtarmak için vaftiz olmayı kabul etmiştir. Şehirde öldürülen 22 kişinin bulunduğu alan, onların anılarını yaşatmak amacıyla Yahudi geleneklerine göre korunmuştur.

Yahudilere karşı başlatılan harekette en ciddi saldırı 1190 yılında York şehrinde meydana gelmiştir. Burada yerel baronluk Yahudilere, özellikle de şiddete meyilli

³²⁰ Richard of Devizes, *Cronicon Richardi Divisensis De Tempore Regis Richardi Primi*, İng çev. *The Chronicle of Richard of Devizes of the Time of King King Richard the First*, ed. John T. Appleby, New York 1963, s. 3-4.

³²¹ William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, s. 310-312; Roth, *A History of the Jews in England*, s. 21; Richard, *a.g.e.*, s. 299.

³²² Richard of Devizes, *Cronicon Richardi Divisensis De Tempore Regis Richardi Primi*; Roth, *a.g.e.*, s. 21.

tavri sebebiyle alacaklıları tarafından “Kötü Beas” lâkabıyla anılan Richard Malebyse’ye büyük ölçüde borçluydu. Güney’deki saldırıların haberlerini alan Percy, Faulconbridge ve Darrel ailelerinin çeşitli üyeleri mevcut durumdan Yahudilere olan borçlarını silmek hususunda faydalanmak istemişlerdi. Şehirde çıkan bir yangın sonrasında bir grup komplocu, Londra’dan dönerken ölen York’lu Benedict’in evine girerek onun dul eşi ile orada buldukları diğer kişileri öldürmüşlerdi. Ayrıca mal varlıklarına el koyarak binayı ateşe vermişlerdi. Ertesi sabah Lincoln’lu Aaron’un adamlarından biri olan Benedict’in meslektaşısı Josce başkanlığında diğer Yahudiler, değerli eşyalarıyla birlikte kaleye sığınmışlardı. Norwich ve Lincoln’deki örneği takip eden muhafız, onları korumak için elinden geleni yapmış ve daha sonra Clifford Kulesi olarak anılan kalede konaklamalarına izin vermişti. Birkaç gece sonra Josce’un evine bir saldırı düzenlenmiş ve içinde bulunanlar katledilmiştir. Galeyna gelen halk şehirde kalan az sayıdaki Yahudiye saldırarak içlerinden ancak vaftiz olanların kurtulmalarına müsaade olunmuştur.³²³

William of Newburg kuleye sığınan Yahudilerin kaderini şöyle aktarmaktadır: “*Bu nedenle Yahudiler, kraliyet kulesinde kuşatıldılar; kuşatılanlar yeterli yiyecekten yoksundu ve sadece oruç tutarak, dışarıdan kimse saldırmadan erken bir teslimiyete zorlandılar. Ancak ne kendilerini koruyacak ne de düşmanlarını geri püskürtecek yeterli zırhları vardı. Özellikle taşlarla tehdit edenleri iç surların yakınından uzak tutuyorlardı. Kule birkaç gün boyunca şiddetli saldırılara maruz kaldı ve nihayet hazır olan makineler getirildi. Bu ölümcül iş pek çok kişinin üstünde dikkat çeken şu eski Praemonstratensian rahibi tarafından teşvik ediliyordu. Kısa süre önce ünlendi ve şehre geldi, Mesih’in düşmanlarını ezmek için sık sık güçlü bir çığlıkla tekrarlardı, kendi işbirliği örnekleriyle savaşçıları kışkırttı. Söylendiğine göre kuşatma günlerinde bir rahip olarak görev yapmak için kanlı bir kurbanı kurban etmek istedi; çünkü sabahları kurban kesiyor ve kör zihniyle yürütülen işin dinî bir iş olduğuna kendisini de inandırarak başkalarını da ikna etmeye çalışıyordu. Makineler çalıştırıldığında cesur bir şekilde gücü yettiğinde işbirliği yaptı. Bu nedenle dikkatsizce duvara yaklaştığı sırada üstünden gelen bir taşı fark etmedi; paramparça oldu, yere yıkıldı ve hemen öldü. Ve bildirildi ki, mesleği veya rütbesi gereği o sapkın davranışın suçu, aramızdan yalnızca ona düşen kişi tarafından işlenmiştir. Makineler kullanıldığında,*

³²³ Roth, *a.g.e.*, s. 22-23; Tyerman, *a.g.e.*, s. 35.

kuleyi ele geçirmek kesinleşti; artık kuşatılmışlar için ölümcül saatlerin ne zaman geleceği belirsiz değildi. Ancak ertesi gece saldıranlar dinlendi, zaferin kesinliğinin getirdiği yakınlıkla mutlu oldular. Öte yandan umutsuzluk içinde güçlü ve kararlı olan Yahudiler, böyle bir durumda ne yapılacağını tartıştılar. Orada, olayın yakınında bulunan ve İngiliz Yahudilerine ders vermek amacıyla denizaşırı bölgelerden gelen ünlü hukuk bilgini yaşlı bir adam öldürüldü. O herkes için saygın bir kişiydi ve herkes ona peygamberlerden biri gibi itaat ederdi...” William of Newburgh, bu noktadan itibaren kalede kuşatılmış olan Yahudilerin kendilerini ateşe vererek intihar ettiklerini ve erkeklerin eşleri ile çocuklarının boğazını keserek öldürdüklerini, şehir ile kule çevresinde gömülmemiş birçok cesedin bulunduğunu aktarmaktadır. Ertesi sabah şafak vakti isyancılar son saldırıyı gerçekleştirmek için toplandığında hayatta kalan birkaç kişi Hristiyanlığı kabul etmeleri halinde merhamet sözü verilerek kapıları açmaya ikna edilmişti. Dışarı çıkan Yahudilere saldıran isyancılar, bir adamı öldürmüş ve hızlıca katedrale giderek Yahudi tefeciler tarafından tutulan Hristiyanlara ait borç kayıt belgelerini papazdan zorla teslim alıp kilisenin ortasında resmi bir törenle yakmışlardı.³²⁴

Kısa bir süre sonra katliamdan sorumlu olanların çoğu Haçlı Seferi’ne katılmak üzere şehirden ayrılmıştı.³²⁵ Saldırıların sonucunda York şehrinde Yahudi nüfusu tamamiyle yok olmuştu.³²⁶ Kral I. Richard’ın, Kudüs seferi için Yahudilerin mülklerini kullanmak gibi bir niyeti olduğuna dâir görüşlere rağmen seferden döndüğünde olaylara karışanları cezalandırdığı, aynı zamanda din değiştirmeye zorlanmış bir Yahudinin inancına dönmesine müsaade ettiği bilinmektedir.³²⁷ Nitekim bu kanlı olayların ardından baronlar borç yükünden kurtulmuşlar ve Yahudilerin bırakmış olduğu varlıkları ele geçirmişlerdir. Hristiyan tarihçilerin 1190 York olayları hakkındaki anlatıları, saldırının öncelikli sebebinin bazı baronlukların Yahudi tefecilere olan borçlarından kurtulma isteği olduğunu vurgulamaktadır. Baronlar hem tefecileri hem de diğer Yahudileri katlederek bu amaçlarını gerçekleştirmişlerdir.³²⁸ İngiltere’deki Yahudiler Batı’da hayatta kalma umutlarına dâir inançlarını

³²⁴ William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, London 1920, s. 37-40; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 77.

³²⁵ Roth, *a.g.e.*, s. 24.

³²⁶ Cohen, *a.g.e.*, s. 142.

³²⁷ Runciman, *a.g.e.*, II, 7; Tyerman, *a.g.e.*, s. 59.

³²⁸ Cohen, *a.g.e.*, s. 142.

yitirdiklerinden dolayı daha sonraki yıllarda Batı Avrupa'dan kutsal topraklara 300 rabbinin göç ettiği söylenmektedir.³²⁹

Bu dönemde Lynn ve York Yahudileri dışında Bury St. Edmunds'da yaşayan Yahudiler de saldırılara maruz kalarak hayatlarını kaybetmişlerdir. York'ta meydana gelen katliamın ertesi günü Palmiye Pazarı'nda gerçekleşen olaylarda 57 Yahudi öldürülmüştür. Kısa süre sonra başrahip Samson, imparatorudan tüm sakinlerin St. Edmunds'un tebaası olması gerektiği gerekçesiyle çok az sayıda hayatta kalan Yahudiyi kasabadan sürmeye yetki veren bir yazı almıştır. Sürgünler yeni ikâmet yerlerine silahlı bir eskort eşliğinde götürülmüş ve bundan sonra borçlarını toplama amacıyla kasabada en fazla iki gün kalmalarına izin verilmiştir. Yahudilere konukseverlik gösteren herhangi bir kişi hakkında ise aforoz cezası verilmesi kararlaştırılmıştır.³³⁰

III. Haçlı Seferi sonrası dönemlerde de Yahudilere yönelik saldırıların devam ettiği düşünülmekle birlikte bunlarla alakalı kaynaklarda aktarılan pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Yine de 1236 tarihli bir Papalık mektubundan Yahudilere yönelik olumsuz tavrın devam ettiği anlaşılmaktadır. Mektuptan edinilen bilgiye göre o dönemde Fransa'da 2500 Yahudi öldürülmüştür. Ancak bu olaydan diğer hiçbir kaynakta bahsedilmez. Sonuç olarak sonraki dönemlerde nadir görülen veya kaynaklarda yeterince bahsedilmeyen antisemitist olaylar genellikle azınlık gruplar tarafından işlenen, sistematik olmayan izole suçlar şeklinde kabul edilmiştir.³³¹

2.8. IV. Haçlı Seferinde Yahudiler

XI. yüzyıla kadar İstanbul'da bulunan Yahudi cemaati hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Aynı yüzyılın başlarında Yahudi nüfusu, öncelikle Suriye'deki istikrarsız koşullar, ardından Bizans başkentinde iyileşen ekonomik durumlar nedeniyle doğudan gelen göçmenlerle birlikte artmıştı.³³²

XII. yüzyılda şehri ziyaret eden Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, burada yaşayan Yahudiler hakkında şunları yazmıştır: “Konstantiniye’de Yahudiler şehrin diğer

³²⁹ Schwarzfuchs, “Crusades”, s. 315.

³³⁰ Roth, *a.g.e.*, s. 25.

³³¹ Maier, *a.g.m.*, s. 216; Emrullah Kaleli, “Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa’da Antisemitizm”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (2013), s. 32; Schwarzfuchs, “Crusades”, s. 313.

³³² Nicholas De Lange, “Konstantinopolis Yahudileri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, V, ed. Coşkun Yılmaz-Feridun Emecen-Yunus Uğur-Tuncay Başoğlu-Coşkun Çakır-Mehmet İpşirli, İstanbul 2015, s. 163.

kıyısına yerleşmişlerdir. Şehir merkezinde hiç Yahudi yaşamamaktadır. Onlar herhangi bir iş için şehre ancak (Marmara) deniz(in)i geçerek gelebilirler. Yahudi mahallesinde 2.000 Rabbâni ile 500 Karaî Yahudi yaşamaktadır. Bu Yahudilerin arasını (yüksek) bir duvar ayırmaktadır. Yahudiler arasında pek çok âlim ve bilge mevcuttur. Cemaatin başında baş rabbi R. Avtolyon, R. Ovadya, R. Aaron Behor Shoro, R. Yosef Shir-Guru ve (memur) R. Elyakim bulunmaktadır. Cemaat içinde ipek dokumacılığında mahir sanaatkârlar ve ticaret erbabı vardır. İmparatorun hekimi R. Şlomo Hamitsri müstesna hiçbir Yahudinin ata binme müsaadesi yoktur. R. Şlomo sayesinde Yahudilere yapılan zulümler önemli derecede hafiflemiştir. Ancak yine de Yahudiler aşağılanmış bir konumda olup kendilerinden nefret edilmektedir. Mesela deri tabakçıları atık sularını Yahudi sokaklarına döker, Yahudi mahallesini (getto) kirletmekten asla çekinmezler. İyi-kötü bütün Yahudilerden nefret eder ve onlara çok sert muamelede bulunurlar. Bütün bunlara rağmen Yahudiler zengin, itaatli, müşfik, hayırhâh ve sahip oldukları şeylerle mutlu olmasını ve yaşamasını bilen insanlardır. Yahudiler Haliç'in diğer kıyısında Pera adlı mahallede ikâmet etmektedirler.”³³³

IV. Haçlı Seferi'ne katılan Latin ordularının Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle Yahudi mahallesi de dâhil olmak üzere şehrin büyük bir kısmı ateşe verilmiştir. Geceyi Galata Kulesi civarındaki Yahudi mahallesinde geçiren Haçlılar şehirde çıkan bir ayaklanmayı bahane ederek Bizans'a girmişlerdi. Bu arada Yahudilerle çıkan tartışma sonucu Bahçekapı'daki sinagog önlerinde başlayan yangın Ayasofya'ya kadar olan bütün bölgeyi yakıp yıkmıştı. Pera'nın Konstantinopolis'e bakan yamacında Haliç'i kapatan zincirin bağlandığı kıyıdaki kulenin yakınına kadar uzanan mahalle yoğun bir şekilde ahşap evlerle kaplı olduğu için 1203'teki yangın burayı hızla yok etmiştir. Haçlılar ayrıca Pera semtinde oturan Yahudileri kılıçtan geçirmişlerdi. Felaketten sağ kurtulan ve aralarında ipek işçilerinin de bulunduğu bazı Yahudiler banliyöyü terk ederek İznik Rum İmparatorluğu topraklarına yerleşmişlerdir. 1205'ten 1207'ye kadar şehirde kalan Güney İtalyalı bir keşiş olan Otrantolu Nikolaos, burada Rabbani ve Karait Yahudilerle karşılaşmış fakat onların nerede ikâmet ettiklerini belirtmemiştir. Ancak VIII. Mikhael döneminde tüm Yahudiler, şehrin güney kıyısında yer alan Kontoskalion Limanı'nın kuzeyinde, Vlanga bölgesinde bir duvarla çevrili tecrit edilmiş bir mahallede yaşamaktaydılar. VIII. Mikhael tarafından 1261 ve 1268'de

³³³ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2013, s. 36-37.

Venedik ve Cenovaya verilen ayrıcalıklar sonucunda Konstantinopolis'teki ilgili mahallelerin fiili bölge dışı statüye sahip olmaları ve iki denizci devletin uyguladığı politika nedeniyle şehirde biri Ceneviz diğeri Venedikli olmak üzere iki Yahudi cemaati daha kurulmuştur. Artık ayrı semtlerde ikâmet eden ve farklı ayrıcalıklara sahip olan Bizans, Venedik ve Ceneviz Yahudileri söz konusu olmuştur. Bunlardan bazıları eski Bizans topraklarından ve daha uzak yerlerden gelen, ekonomik fırsatlardan etkilenen yeni göçmenlerdi. Diğerleri de Konstantinopolisli köklü Yahudi ailelerdi.³³⁴ Konstantinopolis'e ticaret amacıyla gelen veya yerleşmeyi düşünen Yahudiler, Vlanga'daki Yahudi cemaatiyle iletişim kurma konusunda zorluklar yaşarken aynı zamanda Venedikli tüccarlara tanınan hakların kendilerine tanınmadığı yönünde şikâyetle bulunmuşlardır. Sonuç olarak Bizans ve Venedik Yahudilerinin hukuki statüleri yeniden düzenlenmiş, deri ticareti Venedikli Yahudilerin sorumluluğuna verilirken, deri tabaklama işi Bizanslı Yahudilere bırakılmış ve her iki tarafın birbirinin işine müdahale etmesi yasaklanmıştır. Ayrıca Venedik Yahudilerinin, Bizans Yahudilerinin yerleşim bölgesinden ev satın almaları da yasaklanmıştır. Ancak bu hukuki ayrılıklara rağmen Bizans ve Venedik vatandaşı Yahudiler arasındaki ilişkiler tamamen kopmamıştır. Siyasî ayrılığa aldırış etmeyen Yahudi zümreleri arasında karşılıklı etkileşim ve kültürel alışveriş sürmüştür. Örneğin, Roma kökenli bir aileye mensup olan ve İbranice, Yunaca, İtalyanca dillerini bilen Yahudi bilgini Şemarya ha-İkriti (d.1275) Venedik yönetimi altındaki Girit'te doğmasına rağmen Bizans Yahudi cemaatiyle her zaman sıkı ilişkiler içinde olmuştur.³³⁵

2.9. Yahudilere Yönelik Kan İftiraları

Haçlı ruhunun zaman içinde etkisini yitirmesinin ardından XII. yüzyılın ortalarından itibaren Yahudi karşıtı söylemlerin artmaya başladığı görülmektedir.³³⁶ Bunların başında ise “Kan İftirası” olarak bilinen ayin cinayeti suçlamaları gelmekteydi. Hristiyan bir kişi kaybolduğunda yerel Yahudilerin onu kaçırıp çarمیha gerdiği ve

³³⁴ Nikolaos von Otranto, *Dialexis kata Ioudaion*'den naklen. David Jacoby, “The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of Their Evolution”, *Jewish Reception of Greek Bible Versions*, ed. Nicholas de Lange-Julia G. Krivoruchko-Cameron Boyd-Taylor, Tübingen 2009, s. 166-167; Lange, “Konstantinopolis Yahudileri”, s. 165; Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, s. 14.

³³⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, “Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler”, *History Studies*, VII/2 (2015), s. 124.

³³⁶ Groepler, *Anti Semitizm Antikçağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, s. 16; Tyerman, *a.g.e.*, s. 61.

kanlarını kullanarak ayinler düzenlediği iddiaları ortaya atılmaktaydı. Bu tür iftiralar II. Haçlı Seferi sırasında ilk defa İngiltere ve Almanya’da ortaya çıkmıştır.³³⁷ 1144 yılında Norwich’te yaşayan Yahudi cemaati şaşırtıcı bir suçlamanın merkezi haline gelmişti. Ayakkabıcı çırağı olarak çalışan William isminde Hristiyan bir çocuk, Pesah Bayramı’ndan³³⁸ önce ansızın ortadan kaybolmuştur. En son bir Yahudinin evine girerken görülen çocuğun cesedi, iki gün sonra Kutsal Hafta’nın Çarşamba gününde kentin doğusunda yer alan Thorpe Wood’da bulunmuştur. Olaydan sonra Yahudilerin evlerinde çalışmış olan Hristiyan hizmetkârlar, sinagogtaki törenden sonra gencin yakalanıp iplerle bağlandığını, dikenlerle başının delindiğini, adeta çarmıha gerilmiş gibi sol elinin ve ayağının çivilendiğini, göğsünde bıçak darbesi olduğunu ve vücudunun hemen hemen her yerine kaynar suyun döküldüğünü iddia ederek bütün bunları kapının aralığından gözlemlediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine yerel şerif, Yahudilerin kralın koruması altında olduklarını belirterek mahkemeye çıkmalarını engellemiş ve onları Norwich Kalesi’nin güvenliğine teslim etmiştir. Bu aşamada çocuğun cesedi ile ilgili ilk mucivezi hikâyeler yayılmaya başlamıştır. Yerel kilise yöneticileri bu hikâyelere tamamiyle karşı çıkmışlardır.³³⁹ Fakat iki yıl sonra Norwich başpiskoposu olarak atanan bir keşişin resmi tercihi, Yahudilere yönelik protestoların başlatılması için bir vesile olarak görülmüştür. Aynı sene içinde Eleazir isminde bir tefeci alacaklısı olan Sir Simon deNover’in hizmetçileri tarafından öldürülmüştür. Bu olayın etrafında dolaşan söylentiler yavaş yavaş yayılmış ve Paskalya zamanı İsa’nın yerine birinin cinayete kurban gitmesinin geleneğe dönüşmesi, Yahudilerin gerçeği bildikleri halde bunu inkâr ettiklerine dâir resmi görüşü teyit etmiştir. Sonrasında cinayetin gerçekleştiği tarihin 22 Mart olduğu ve bu tarihin Yahudi Pesah Bayramı’nın ikinci gününe denk geldiği özellikle vurgulanmıştır. O günlerde Yahudilerin mayasız ekmek ürettikleri herkes tarafından bilinen bir

³³⁷ Groepler, *a.g.e.*, s. 14.

³³⁸ Hamursuz Bayramı olarak da bilinmektedir. İsrailoğulları’nın Mısır esaretinden kurtuluşunu anmak amacıyla kutlanmaktadır. İbrani takvimine göre Nisan Ay’ının 15’nde başlayan bu bayram İsrail’de 7, diğer ülkelerde ise 8 gün sürer. Pesah Bayramında yenilen matsa, Mısır’da İsrailoğulları’nın yedikleri mayasız ekmeğin anısını canlı tutmaktadır. Yusuf Besalel, “Pesah”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 498.

³³⁹ Thomas of Monmouth, *Vita et Passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*, İng çev. Augustus Jessopp-Montague Rhodes James, *The Life and Miracles of St. William of Norwich by Thomas of Monmouth*, Cambridge 1896, s. IXV-IXVIII; Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 263; Metin Develi, “Yahudi Karşıtlığı-Antisemitizm: Kısa Tarihçesi ve Günümüze Yansımaları”, *Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı (8-10 Kasım, İzmir 2019)*, ed. M. Mustafa Kulu-Mustafa Öksüz, s. 287; A. Grossman, “The Jews in Byzantium and Medieval Europe” s. 171; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 166.

gerçekti. Dolayısıyla da Yahudilerin her Pesah Bayramı'nda ekmeklerin üretilmesi için yeterli olan kanı sağlamak amacıyla Hz. İsa'nın yerine birini öldürmeleri gerektiği inancı insanlar arasında hızla yayılmıştı. Hatta Cambridge'de yaşayan Yahudilikten dönmüş Theobald, bu hikâyeyi William'ın öldürülmesiyle ilişkilendirmişti. Öyle ki İspanya'daki Yahudi cemaatinin her yıl cinayetin gerçekleştirileceği şehri belirlemek amacıyla piyango çekme yöntemini kullandığını ve 1144'te piyangodan Norwich'in çıktığını iddia etmişti.³⁴⁰

1230 yılında ise Norwich'te yaşayan Yahudiler, beş yaşında bir erkek çocuğunu zorla sünnet etmekle suçlanmışlardı. Bunun üzerine Yahudiler hapsedilerek ağır para cezalarına çarptırılmışlardı. 1234 senesinde mahkemeye taşınan dava, bir sonraki sene şehir sakinlerinin Norwichli Yahudilere yönelik şiddetli saldırısına neden olmuştur. Yaklaşık 1240 yılı civarında, bu olayla ilişkilendirilen birçok Yahudi idam edilmiştir. Ancak dinî kurul tarafından ciddi şekilde incelenen tüm araştırmalar ve davalar Yahudi topluluğunun suçsuz olduğunu göstermişti. Böylece suçlamaların temelsiz olduğu da ortaya çıkmıştı.

II. Friedrich'in 1235'teki bir kan iftirasını takiben yaptığı detaylı soruşturmanın ardından Yahudilerin tamamen masum oldukları kanıtlanmıştı. Papa IV. Innocentius'un kan iftiralarına karşı çıkıp bunların gerçek dışı olduğunu ilan etmesine rağmen Yahudiler için bu durum pek bir şey ifade etmemişti. İftiralar çeşitli yerlerde tekrar ortaya çıkmıştı. Halkın bilincine derinlemesine yerleşmiş olan bu inanç Ortaçağ'da çeşitli Hristiyan sanat dallarında da ifadesini bulmuştur. Örneğin İsa'ya işkence eden Yahudiler ve Judas Iscariot'a ihaneti nedeniyle gümüş veren bilgiler, o zamanlar Hristiyanlar arasında yaşayan Yahudilere benzeyecek şekilde çizilmiş ve oyma yapılmıştır.

Bu ithamların bir başkası ise Yahudilerin, Hristiyanların ibadetlerinde kullandıkları kutsal ekmeği kiliseden çalarak onu kirlettikleri yönündeydi. 1243'te Berlin yakınlarında Yahudiler, kutsal bir ekmeği çaldıkları ve kendi kötü niyetleri için kullandıkları iddiasıyla suçlanmışlardı. Yahudilerin, ekmek parçasının Hz. İsa'nın bedeni olduğuna inandıkları, bundan dolayı daha öncesinde Hristiyan çocukları kaçıracak öldürdükleri gibi bu ekmeğin de Yahudiler tarafından çalınarak işkence

³⁴⁰ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 263-264; Thomas of Monmouth, *Vita et Passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*, s. 93-94; Blech, *a.g.e.*, s. 182; "Anti-Semitism", *The New Encyclopedia of Judaism*, s. 67.

edildiği ve bu yolla Hz. İsa'nın acılarını yeniden yaşattıkları iddia edilmekteydi. 1243'ten itibaren çalınmış kutsal ekmek hikâyeleri tüm Latin Avrupa'sında yayılmaya başlamıştı. Mahkemelerdeki davalara göre bu ekmeklerin can çekişerek havalandığı, depremlere sebep olduğu, sakatları iyileştiren kelebeğe dönüştüğü, melekler ve güvercinleri uçurduğu veya daha yaygın olarak acıyla haykırdığı ya da çocuk gibi ağladığı söylenmiştir. Haliyle de hiçbir zaman ve hiçbir şekilde kanıtlanmamıştır.³⁴¹

³⁴¹ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 265-266; Grossman, *a.g.m.*, s. 171.

III. BÖLÜM

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN TİCARİ, BİLİMSEL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

3.1. TİCARİ FAALİYETLER

3.1.1. Yahudilerin Ticari Faaliyetleri

I. Haçlı Seferi'nin ardından Doğu Akdeniz'deki ekonomik denge önemli bir dönüşüm geçirmişti. Bölgedeki ticarete önceden etkin olan Müslümanlar, Yahudiler ve yerli Hristiyanlar ticaret sahnesinden çekilirken özellikle Venedik ve Ceneviz devletleri Doğu Akdeniz ticaretinde egemenlik kurmaya başlamışlardı. İtalyan tüccarların güçlenmesiyle “Geniza tüccarları” olarak bilinen Yahudi tüccarlar güç kaybederken Hint Okyanusundan Akdenize ticaret yapan Karimi³⁴² tüccarlarının etkinlikleri artmıştı. Memlûkler ile Cenevizliler arasında gerçekleşen Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki ticaret mallarının sorunsuz bir şekilde taşınması konusundaki anlaşma nedeniyle dünya ticareti, Akdeniz bölgesindeki Hristiyanlar ile Hint Okyanusu bölgesindeki Müslümanlar arasında iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. Ancak yine de Doğu Akdeniz'de küçük gruplar halinde ticarî faaliyetlerini sürdüren Müslüman, Yahudi ve Doğulu Hristiyanlar bulunmaktaydı.³⁴³

1165-1173 yılları arasında Kudüs'ü ziyaret eden Tudelalı Benjamin, Dâvûd Kulesinin yer aldığı bölgede 200 Yahudinin ikâmet ettiğini ve bu topluluğun şehirdeki boya endüstrisini kontrol etmek amacıyla krala yıllık vergi ödediğini belirtmektedir.³⁴⁴

³⁴² Mısır'da Fâtımîlerden Memlûklere uzanan bir geçmişe sahip olan Tüccârü'l-Kârim veya Kârimî tüccarları Hint Okyanusu'nda özellikle baharat, köle, şeker ticareti, mücevher alım satımı gibi alanlarda faaliyet göstererek zenginliklerini artırmışlardır. Kârimî tüccarlarının dikkat çeken faaliyetleri arasında Baltık'a yönelmiş olan Töton şövalyeleri ile birlikte, XIII. yüzyıldan itibaren takı ve süs eşyası yapımında yoğun olarak tercih edilen kehribar ticareti yapmaları öne çıkmaktadır. Nadir Karakuş, “Haçlı Seferlerinde Mücevher ve Ticareti”, *İhya*, VIII/2 (2022), s. 669.

³⁴³ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 191-192; Güray Kırpık, *Doğunun ve Batının Gözünde Haçlılar*, İstanbul 2009, s. 95; David Abulafia, *Büyük Deniz: Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2012, s. 337; Phillips, *a.g.e.*, s. 62.

³⁴⁴ *Tudela'lı Benjamin*, s. 49.

Birkaç yıl sonra kente gelen Ratisbonlu Petachia ağır bir vergi ödemesi koşuluyla şehirde oturmasına izin verilen ve kumaş boyacılığıyla uğraşan R. Avraham isminde bir Yahudinin yaşadığını aktarmaktadır.³⁴⁵ Sûr kentini de gezen Tudelalı Benjamin, burada 500 civarında Yahudinin ikâmet ettiğini bu topluluğun içinde deniz ticaretiyle uğraşan gemi sahipleri olduğu gibi bazılarının zücâciye imâlâtı ile meşgul olduğunu vurgulamaktadır.³⁴⁶ Sûr kentindeki Yahudilerin özellikle cam işçiliği ve kumaş boyacılığıyla meşgul oldukları bilinmektedir. Şehrin, Venedikliler mahallesinde Yahudiler tarafından işletilen cam fabrikaları belirli bir kira bedeli karşılığında faaliyet göstermekteydi.³⁴⁷ Cam işçiliğiyle uğraşan Yahudilerin ürettikleri ürünler arasında vazolar, tabaklar ve çeşitli zücâciye ürünleri bulunmaktaydı. Cam üretim fırınları oldukça geniş kapasiteye sahipti. Farklı boyutlardaki bu fırınlar her seferde 13 tondan 37 tona kadar üretim gerçekleştirebiliyordu.³⁴⁸ Kentteki kumaş boyama endüstrisi de neredeyse Yahudilerin kontrolü altındaydı.³⁴⁹ Fenikeliler döneminden beri Sûr'a özgü olan mor renkli kumaş ve bu kumaştan üretilen elbiseler Haçlılar devrinde de şehrin önemli ticaret ürünlerinden biri olarak bilinmekteydi. Hatta İtalyan ticaret gemileri bu kumaşları elde edebilmek adına kimi zaman kentten ayrılmayı ertelemişlerdi.³⁵⁰

1099'dan 1187 yılına kadar olan süreçte Doğu Akdeniz'in sahil kentlerinde faaliyet gösteren Yahudilerin genellikle kumaş boyama ve cam üretimiyle ilgilendikleri bilinmektedir.³⁵¹ Antakya'da da cam üretimi çoğunlukla şehirde yaşayan Yahudilerin kontrolünde bulunuyordu. Tudelalı Benjamin, kentte cam üretimi ile uğraşan 10 Yahudinin bulunduğunu belirtmektedir. Seyyah ayrıca Beytülahm, Yafa, Beit Nuba, Lub, Zerin şehirlerinde ikâmet eden Yahudilerin kumaş boyacılığıyla ilgilendiklerini kaydetmektedir.³⁵²

Akkâ şehri Haçlılar döneminde cam üretimi konusunda kuzeydeki Sûr şehrinden sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Yerel halk tarafından üretilen cam eşyalar, tüccarlar

³⁴⁵ Ratisbon'lu Petachia, s. 166.

³⁴⁶ Tudela'lı Benjamin, s. 43.

³⁴⁷ Heyd, *a.g.e.*, s. 167.

³⁴⁸ Usta, "Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri", s. 463.

³⁴⁹ Heyd, *a.g.e.*, s. 195.

³⁵⁰ Usta, *a.g.m.*, s. 463-464.

³⁵¹ Jonathan Phillips, "Latin East 1098-1291", *The Oxford History of the Crusades*, ed. Jonathan Riley-Smith, Oxford 1999, s. 115; Cahen, *a.g.e.*, s. 130; Runciman, *a.g.e.*, II, 246; Mayer, *a.g.e.*, s. 154.

³⁵² Tudela'lı Benjamin, s. 46-53.

vasıtasıyla Avrupa'daki kiliseler ve evlerde kullanılmak üzere ithal edilmekteydi.³⁵³ Şehirde Frank tüccarların oluşturduğu loncaların yanı sıra ticaret ile geçimini sağlayan birçok Doğu'lu Yahudi, Hristiyan ve Musul'dan gelen tüccarlar bulunmaktaydı.³⁵⁴ Akkâ, sadece bunlarla kalmayıp aynı zamanda Levant³⁵⁵ ticaretinin de merkezi pozisyonundaydı. Güneydoğu Asya'dan ve Hint Okyanusu kıyılarından Arap tüccarlar tarafından getirilen baharat ve parfümler, İran'dan gelen inci, Çin'den ithal edilen ipek, Orta Asya'dan elde edilen misk gibi ürünler başlangıçta bölgesel bir merkez olan Bağdat'ta toplanmış, ardından Levant'taki liman şehirlerine sevk edilmiştir. Ayrıca Dimaşk ve Halep'te üretilen el dokumaları ve kumaşlar da Avrupa'ya sevk edilmek üzere Akkâ ve Levant liman şehirlerine yönlendiriliyordu.³⁵⁶

XII. yüzyılda Yakın Doğu'daki ticaretin, seyahat şartlarının ve savaş durumlarının değişmesi ticaret şehirlerindeki han anlayışının farklılaşmasına sebep olmuştur. Müslüman ve Yahudi yolcular kendi misâfirhânelerinde konaklamaya devam ederlerken Haçlı Seferleri döneminde Suriye, Filistin ve Mısır'a gelen Avrupa'lı tüccarlar için yeni konaklama ihtiyaçları doğrultusunda hanların yapısı ve işlevinde değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yerli Yahudi ve Müslümanlara yönelik hanlar *Funduc* olarak adlandırılırken İslâmın etkisi altındaki Mısır ve Suriye'de yaşayan Hristiyanlar ile Haçlı devletlerinde bulunan Hristiyanlara ait hanlar *Fondaco* şeklinde isimlendirilmiştir. Yerli Yahudiler ile Hristiyanlara ait hanlar başlangıçta Müslüman ve Yahudi tüccarlar için bir tür şehir oteli ve depo tesisi şeklinde hizmet vermişti. Bu hanlarda sık sık hayır amaçlı faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Tüccarlar ile diğer gezginler için ücretsiz veya düşük maliyetli konaklama imkânı sağlanmıştır. Ancak daha sık olarak konaklama ve depolama için ücret talep edilmiştir. Elde edilen gelirler

³⁵³ *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade*, İng. çev. Bernard S. Bachrach-David S. Bachrach, Great Britain 2005, s. 99; Urban Tignor Holmes, "Life Among the Europeans in Palestine and Syria after 1095", *A History of the Crusades*, IV, ed. Harry W. Hazard-Kenneth M. Setten, Wisconsin 1977, s. 5.

³⁵⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 191-192.

³⁵⁵ Levant teriminin içeriği konusunda farklı görüşler olmasına rağmen genellikle başlangıçta Ege Adaları, Türkiye'nin Akdeniz ve Ege kıyılarını içerdiği kabul edilmektedir. Haçlı Seferleri döneminde Levant terimi Mısır, Suriye, Filistin ve Kıbrıs'ı da içerecek şekilde genişlemiş ve XIII. yüzyıl ile birlikte Kırım'a kadar uzanan Karadeniz bölgesini kapsamaya başlamıştır. Şerafettin Turan, "Levant", *DİA*, XXVII, 145.

³⁵⁶ Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, Ankara 2001, s. 161.

camiler, sinagoglar, okullar veya yoksullara yardım gibi değerli amaçlara adanmıştır.³⁵⁷

Yahudi tüccarların ticarî faaliyetleri ile iş yaptıkları kişilere ait mektupları içeren Geniza belgeleri, döneme ait birinci elden bilgi edinme imkânı sunmaktadır. Belgelerden edinilen bir örnekte dindar ve saygın bir tüccar olan Hilâl b. Joseph yalnızca karşı tarafın kendisinden yemin talep etmemesi şartıyla iş ilişkisine girmeyi kabul etmişti. Ya da diğer tarafın onun sözünü bir mahkeme tarafından kabul edilen iki güvenilir tanığın ifadesi kadar geçerli sayması üzerine anlaşmıştı:

“... Tüm arkadaşlarım benim güvenilir olduğumu, asla yemin etmeyeceğimi ve seyahatlerde risklerin sorumluluğunu kabul etmediğimi biliyor.

İspanyol teknesiyle seyahat edeceğim ve Tanrı izin verirse Nisan'ın 1'inde (8 Mart) yükleme yapacağız. Tanrı, bana ve sana onun nimetlerinden pay verir umarım.

Başka yün göndereceğini yazmıştın. Böyle birşey göndermeyin çünkü İspanya'da mor rengin hiçbir değeri yok. Karada olmadığım sırada birisi Khiyar'a gelip ona boyalı yünün orada hiçbir değeri olmadığını söyledi. Bu yüzden lütfen hiç göndermeyin.

Navlun ve gümrük için para gönderin ve bana sevkıyatın kâğıtlarını kimin aldığını yazın. Yani Manak (gümrük) evi için kâğıdı ve komisyon için olanı. Çünkü malların limana gitmesi için (şehir kapısından limana) bir işaretleri olmadan ayrılamazlar. Aksi takdirde vergileri tekrar ödemek zorunda kalınır. Mor yapıcısı Abd al-Rahman kâğıtlarının olmadığını söyledi. Sizin (veya benim) İbn Muallâ'dan aldığınız iki dinar eksik altıda bir hariç. O, yünün Mısır kintarı başına altı dinar değerinde olduğunu ve beş kintar ağırlığında olduğunu söyledi. Bu da otuz dinar eder ve üzerine navlun ile gümrük için göndereceğiniz miktar eklenir. Abd al-Rahman ayrıca Hasan'a paketleme için bir dinar ve iki kırat ödemek üzere kendi adına sana yazmamı istedi.

Bu mektupta senden istediğim şeyi yaptıktan sonra Abd al-Rahman'a yünü bana teslim etmesini ve tanıklığı bana göndermesini yaz. Çünkü bana şöyle dedi: “Yünü bir komendo olarak al.” Ben de ona şu cevabı verdim. “Sana yazdıklarına dâir bir cevap almadan hiçbir şey kabul etmeyeceğim.” Beni ondan teslim almayı engelleyen budur. Güvenilir olduğuma ve her türlü sorumluluktan uzak olduğuma dâir yasal bir beyanda

³⁵⁷ Olivia Remie Constable, “Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade”, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou-Roy Parviz Mottahedeh, Washington 2001, s. 148.

bulunmadığı sürece dünyadaki hiç kimseyle herhangi bir anlaşma yapmayacağıma yemin ettim. Bunu sana bildiriyorum. Tanrı şahidimdir ki böyle bağlayıcı bir yemin etmeseydim sana yazmazdım. Çünkü aramızda tüm dünyada bulunandan daha fazla güven var ve senin benden daha güvenilir olduğunu çok iyi biliyorum.

Hâlâ bana, sana gönderdiğim (...) bedelinin bakiyesi olan iki kırat altın borcun var. Kız kardeşinin oğlu Allan, Hilâl'e bu iki kıratı bana ödemesi için yazdı. Ama henüz böyle bir ödeme yapılmadı.

Size ve bakımınız altındakilere saygılarımla ve partneriniz Siba'ya ("Aslan") en derin saygılarımı sunarım.

Bana yalnızca Tanrı yeter."³⁵⁸

XII. yüzyıla ait başka bir Geniza belgesine göre İstanbul'dan İskenderiye'ye dönen bir Yahudi tüccarın Fustât'taki akrabasına yazdığı mektupta dört sene önce ticaret amacıyla gittiği İstanbul'da sağlık sorunları yaşadığını ve dönüşte deniz kazası geçirdiğini ifade ettiği görülmektedir. Tüccar bu sebeple vergi kayıtlarını yenileme talebinde bulunarak akrabasından yardım istemişti.³⁵⁹ Bu dönemde dünya ticaretinde üst düzeyde hareket kabiliyetine ve serbestliğe sahip olanlar dikkat çekici bir şekilde Yahudi tüccarlar olmuştur.³⁶⁰

3.1.2. Tefecilik

XI. yüzyılda Akdeniz ticaretinin Yahudilerin aracılığı olmaksızın yapılabilmesi sonucunda Batı'da yaşayan Yahudiler diğer yerlerde rehin teminatı karşılığında borç veren tefeci konumuna düşmüşlerdi. Sadece İslâm döneminde zenginleşen ve Reconquista sonrasında Barselona'da kalan Yahudi tüccarlar gemi sahibi ya da gemilerin komanditer ortağı olarak deniz ticaretinde yer alabilmişlerdi. Hristiyanlara uygulanan murâbaha³⁶¹ yasağından etkilenmeyen Yahudi tefeciler bu özgürlükten kazançlı çıkmışlardı. Onların yalnızca zor durumlarda kapılarının çalınması

³⁵⁸ S. D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, New Jersey 1973, s. 232-235.

³⁵⁹ S. D. Goitein, "Evidence on the Muslim Poll Tax from Non-Muslim Sources: A Geniza Study", *The Legacy of Islamic Antisemitism: From Sacred Texts to Solemn History*, ed. Andrew G. Bostom, New York 2008, s. 283.

³⁶⁰ S. D. Goitein, "The Unity of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages", *Studia Islamica*, 12 (1960), s. 30.

³⁶¹ Terim olarak "kazandırma, kâr hakkı tanıma" anlamlarına gelen murâbaha, bir malın alış fiyatına ya da mâliyeti üzerine belirli bir kâr eklenerek satılmasını ifade etmektedir. İbrahim Kâfi Dönmez, "Murâbaha", *DİA*, XXXI, 148.

müşterilerini istedikleri şekilde kullanmalarına imkân tanımıştı. Yahudilerin Avrupa dışında Müslüman topraklarındaki dindaşlarıyla olan ilişkileri, işleri için gerekli olan hazır parayı temin etmelerini kolaylaştırmış ve zor durumda kalan kişiler her zaman Yahudilerin yardımını sağlayabilmişlerdi. İhtiyaç ne derece acilse müşterinin fiyat konusunda pazarlık etme şansı o ölçüde az olmuştur. Ayrıca Yahudilerden borç almanın dikkate değer bir yönü işlemlerin gizli kalabilmesi olmuştur. Bu durum dinî kuruluşlar dâhil olmak üzere birçok kişi tarafından tercih edilmiştir.³⁶²

Önemli dinî kuruluşlar ve yüksek rütbeli asiller, Yahudilerden çok düşük oranda faydalanmışlardır. İngiltere ve Fransa’da en çok borç alanlar antisemitizm karmaşasını körüklemeye yatkın sınıf olan geliri sınırlı kırsal kesimdi. XIII. yüzyıl İngiltere’sinden kalan bir Yahudi nişan kontratında ifade edildiğine göre faizle verilen borcun yıllık getirisinin %12.5’ten düşük olamayacağı belirtilmiştir.

XII. yüzyıl İngiltere’sindeki Angevin Kralları varlıklı Yahudi tefecilerle son derece kârlı işler yapmışlardı. Yahudilerin bulunduğu tüm şehirlerde kendilerine ait mâli sistemleri bulunmaktaydı. Her banka borç senetlerinin kayıtlarını tutmakla görevli olan iki Yahudi ve iki Hristiyan tarafından işletilmekteydi. Merkezde Yahudi ve Hristiyan hâkimlere ek olarak bir haham da danışmanlık yapmaktaydı. Kral, Yahudilerin tüm işlemlerinden bir pay tahsil etmiş ve kimin hangi Yahudiye ne kadar borçlu olduğunu bilmek istemiştir.³⁶³

Ortaçağ İngiltere’sinde en başarılı Yahudi finans uzmanı Aaron of Lincoln idi. Kral II. Henry’nin bankere olan 100.000 pound borcu o dönemde hazinenin bir yıllık vergi gelirine eşdeğerdi. Ayrıca Aaron o dönemde büyük bir miktar olan 6.400 markı aşırı tutucu Cistercian tarikatına genişleme programını teşvik etmek amacıyla ipotek karşılığı borç vermişti. O, 1186 yılında öldüğünde mülkleri ile ilgilenmek üzere özel bir mâliyeci atanmıştı. Böylece Aaron’un verdiği borçlar krala miras kalmış ve bir kısmı da oğlu Elias’a devredilmişti.³⁶⁴

1215 senesinde imzalanan Magna Carta ile birlikte kral, aristokrasi ve ruhban sınıfının onayı olmadan vergi toplamayacağına tüm yabancılara özellikle de Yahudilere ticaret yapma özgürlüğü tanıyacağına dâir taahhütte bulunmuştur. İtalya’da Papa III.

³⁶² Pirenne, *a.g.e.*, s. 152-153.

³⁶³ Johnson, *a.g.e.*, s. 266-267.

³⁶⁴ Johnson, *a.g.e.*, s. 267-268; Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 77; J. W. Jeudwine- L. L. B.-F. R. Hist, *The Foundations os Society and the Land*, Canada 2001, s. 31.

Innocentius tarafından düzenlenen Dördüncü Lateran Konsili'nde Yahudilerin faizle borç vermesi yasaklanmıştır. Ayrıca Kilise adına risk oluşturan Yahudiler için tecrit öngörülmüştür. Yine Yahudilerin kamusal görevlere girmeleri, çocuk sahibi olabilecek yaşta Hristiyan kadınları işe almaları, kiliseye katılmaları, Hristiyan bayramlarında dışarı çıkmaları, Pazar günleri çalışmaları ve gösterişli sinagoglar inşa etmeleri yasaklanmıştır. Konsil, Yahudileri Hristiyanlardan daha etkili bir şekilde ayırt edebilmek ve şehirlere sızarak ticaret yapmalarını engellemek amacıyla belirli bir işareti taşıma zorunluluğu getirmişti. Almanca konuşulan bölgelerde bu konik bir şapka; Latince konuşulan bölgelerde ise kıyafetlerine dikilecek sarı yuvarlak bir kumaş parçası olmuştur. Ayırt edici işareti taşımayan Yahudileri yakalamak üzere bir komiser de görevlendirilmiştir. Önceki yasaklar gibi bu yasaklar da tam anlamıyla uygulanmamıştır. 1270'e kadar 21 resmi emir bu yasakları sürekli tekrar etmiş ve her seferinde para cezaları ve fiziksel cezalar uygulanmıştır.³⁶⁵

I. Edward kral olduktan sonra dinî ve ekonomik gerekçelerden dolayı Yahudilere beslediği düşmanlığı açıkça ortaya koyarak politikasını belirlemiştir.³⁶⁶ Kral, 1275 yılı başlarında annesi Provençeli Eleanor'u ziyaret etmiş ve bu esnada annesi ondan feodal olarak kendisine bağlı bölgelerdeki Yahudileri sürgün etmesini talep etmişti. I. Edward, bu kararı 12 Ocak 1275 tarihinde uygulamış ve kraliçeye bağlı olan Worcester, Marlborough, Gloucester'deki Yahudilerin başka kentlere taşınması emrini vermiştir.³⁶⁷ Aynı sene çıkarılan "The Statutes of Jewry" isimli tüzükle Yahudilerin arazi ya da diğer varlıklar üzerinden tefecilik yapmaları tamamen yasaklanmıştır. Bu, toplumun genel çıkarlarına hizmet eden güçlü bir karardır. Tefecilik faaliyetine devam eden Yahudilerin alacaklarını tahsil edememeleri halinde rehin olarak verilen arazilere el konulmasına engel olunacak ve alacak tahsili için kraliyet onlara yardım etmeyecekti.³⁶⁸ Tüzük var olan kredileri feshetmemiş fakat koşullarını değiştirmişti. Buna göre 13 Ekim 1275 tarihinden itibaren var olan kredilere ilâve faiz eklenmeyecek ve o tarihe kadar biriken faizlerle birlikte anapara tahsil edilebilecekti.³⁶⁹

³⁶⁵ Attali, *a.g.e.*, s. 188; A. Grossman, "The Jews in Byzantium and Medieval Europe", *The Jewish World: History and Culture of the Jewish People*, s. 171.

³⁶⁶ T. F. Tout, *Edward the First*, London 1909, s. 161.

³⁶⁷ R. R. Mundill, "The Jewish Entries from the Patent Rolls 1272-1292", *Jewish Historical Studies*, XXXII (1990-1992), s. 33; *Encyclopedia of Jewish History: Events and Eras of the Jewish People*, s. 78.

³⁶⁸ *The Statutes of the Realm*, I, London 1965, s. 221; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 170-171.

³⁶⁹ P. Brand, "Jews and the Law in England 1275-1290", *The English Historical Review*, CXV/464 (2000), s. 1140.

Yahudilerin tefecilik faaliyetlerine karşı etkili bir önlem alamayan ve bu nedenle büyük soyluların toprak kazanımını durdurmak isteyen I. Edward onlarla ilgili sürgün alternatifini düşünmeye başlamıştı.³⁷⁰ Bu süre zarfında Avrupa'daki Yahudiler kısmen de olsa sürgüne maruz kalmışlardı. Fransa Kralları arasında Philippe Augustus 1182 senesinde; St. Louis ise 1249'da Yahudilere sürgün uygulamış ve varlıklarına el koymuştur. Ayrıca I. Edward'ın selefi III. Henry de benzer bir seçeneği düşünmüş ancak uygulamaya geçirmemiştir.³⁷¹

1278 yılında ülkedeki tüm Yahudiler gözaltına alınmış ve birçoğu Londra Kalesi'ne hapsedilmiştir. Burada 300 Yahudi asılarak idam edilmiştir. Kral, onların mallarına el koyunca ortaya çıkan rakam onu daha fazla adım atmaya teşvik etmiştir. Bir sonraki aşamada Yahudiler madeni para sahtekârlığıyla suçlanmışlardır. Bu suçlama nedeniyle Norwich'te 10 kişi idam edilmiştir. 1280 yılının sonlarına doğru I. Edward, kuzeni Charles'a rüşvet vermek için yüksek miktarda nakite ihtiyaç duyunca Gascony'deki Yahudilerin mal varlıklarına el koymuştur.³⁷²

Nihayetinde I. Edward, 18 Temmuz 1290 tarihinde Kraliyet Konseyi'nde sürgün kararını etkili bir biçimde onaylatmıştır. O gün içinde İngiltere'de ilgili şeriflere yönlendirme yaparak yaklaşmakta olan All Saints Bayramı öncesinde bütün Yahudilerin ülkeden sürülmesini, gitmeyenlerin de öldürülmesi emrini vermiştir. Belirtilen süre zarfında Yahudiler ayrılana kadar onlara zarar verilmemesi konusunda halka uyarılar yapılmıştır. Halk, sürgün kararını sevinçle karşılamış olmasına rağmen Kıta'daki benzer uygulamalara kıyasla herhangi bir karmaşa ve yağmalama olayı meydana gelmemiştir.³⁷³ Kral'ın Yahudilere dokunulmaması emrine rağmen bazı istisnai durumlar da yaşanmıştır. Londralı bir grup varlıklı Yahudi ellerindeki paralarla birlikte kiralamış oldukları bir gemiyle yola çıkmışlardı. Gemi Thames Nehri'nin ağzında gelgit döneminde karaya oturunca kaptanın ilgi odağı Yahudilerin finansal varlıklarına kaymıştı. Kaptan, bir hileyle Yahudilere kıyıya inmelerini söylemiş ve

³⁷⁰ B. L. Abrahams, "The Expulsion of the Jews from England in 1290", *The Jewish Quarterly Review*, VII/1 (1894), s. 457.

³⁷¹ J. M. Rigg, "The Jews of England in the Thirteenth Century", *The Jewish Quarterly Review*, XV/1 (1902), s. 15; Mundill, "The Jewish Entries from the Patent Rolls 1272-1292", s. 10; J. Jacobs, *Jews of Angevin England*, London 1893, s. 75-76.

³⁷² *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, İng. çev. Luke Owen Pike, London 1858, s. 167-186; Johnson, *a.g.e.*, s. 268-269; George Burton Adams, *The History of England from the Norman Conquest to the Death of John*, New York 1905, s. 417; James E. Thorold Rogers, *Six Centuries of Work and Wages the History of English Labour*, Canada 2001, s. 187.

³⁷³ Roth, *A History of the Jews in England*, s. 85.

gelgit yükselince de onların paralarını alarak gemiyle uzaklaşmıştı. Kıyıda kalan Yahudiler ise boğularak ölmüştü. Walter of Hemingburgh, daha sonrasında kaptanın olayları krala aktardığını ve bundan dolayı ödüllendirildiğini ifade etmektedir.³⁷⁴

3.1.3. Tüccar Vekilliği

Tüccar vekillerinin dış ilişkilerle ilgili bir dizi görevi bulunmakla birlikte faaliyetleri daha çok ticarî ilişkilerde yoğunlaşmıştı. Öncelikle bu vekiller diğer şehirlerdeki tüccarların kendi şehirlerindeki alacaklarını tahsil etme görevini üstlenmişlerdi. Bu temel fonksiyonları nedeniyle de “vekil” olarak adlandırılmışlardır. Tüccar vekilleri ithal edilen malların yerel satıcılara taşınması ve iç pazarda sunulmasıyla da ilgilenmişlerdir. Yabancı tüccarların ticaret ürünlerini deposuna gönderdiği bu vekiller ürünleri depolamışlar ve iç pazarlara sunmak isteyen yerel tüccarların ihtiyaçlarını buradan temin etmişlerdi. Bu nedenle o şehirdeki fiyatlar bu vekiller tarafından tespit edilmiştir.³⁷⁵

XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl ortalarına ait Geniza belgelerinde Aden’de dededen toruna bu mesleği sürdüren tüccar vekillerine rastlanılmaktadır. Yafet b. Bündâr, Aden’de faaliyet gösteren bir tüccar vekili idi. Bu zatın vefatından sonra oğlu Madmun görevi devralmıştı. Bündâr’ın oğlu aynı zamanda Yemen Yahudi cemaatinin nagidliğini³⁷⁶ de yapmıştı. Onun 1151 yılında ölümünden sonra ise sırasıyla oğlu Halfon ve torunu Bündâr bu görevi devralmışlardı.³⁷⁷

Makrizî, Fâtımî veziri el-Me’mûn ibnû’l-Batâihî’nin Irak ve Suriye’den gelecek tüccarlar için 1122-1123 yıllarında Kahire’de bir “Dâru’l-vekâle” açtığını belirtmektedir. Böylece vezir Kahire’yi kalkındırmak amacıyla tüccar vekâletliğini tesis etmek istemiştir.³⁷⁸

³⁷⁴ *Chronicon Domini Walteri de Hemingburgh*, II. ed. Hans Claude Hamilton, London 1849, s. 21.

³⁷⁵ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İstanbul 2009, s. 145.

³⁷⁶ Orta Çağ’da İslâm ve bazı Hristiyan ülkelerde Yahudi cemaatinin başkanı olarak tanınmış şahıs. Yusuf Besalel, “Nagid”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 437.

³⁷⁷ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 189; aynı mlf., “From the Mediterranean to India: Documents on the Trade to India, South Arabia, and East Africa from the Eleventh and Twelfth Centuries”, *Speculum*, XXIX/2 (1954), s. 190; Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, s. 148.

³⁷⁸ Makrizî, *el-Müntekâ*, s. 92’den naklen. Arslantaş, *a.g.e.*, s. 149.

3.1.4. Seyyar Satıcılık

Köylerde ve kasabalarda evlerin günlük ihtiyaçlarını takas yöntemiyle satan kişilere “seyyar satıcı”, “yaymacı”, “çerçi” veya “dökmeci” denilmektedir. Yahudilerin bu meslek ile meşguliyetlerinin kökeni İslâm öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Hellenizm döneminde de faal oldukları bilinen Yahudi seyyar satıcıların o dönemde en fazla sattığı ev gereçleri arasında özellikle pamuk, iplik, tarak, kurdele, şerit, kumaş gibi mallar bulunmaktaydı.³⁷⁹

Ortaçağ’da Yahudi perakendecilerin asıl alanı gıda maddeleri ve ev ihtiyaçları ticaretiydi. Bu ticaret farklı şubelere ayrılmıştı ve her mağazanın taşıdığı ana ürünlere göre lisans alması gerekiyordu. İki Geniza belgesi, yağ ve bakliyat satışı için lisanslı mağazalardaki ortaklıklara atıfta bulunmaktadır. Ocak 1104 tarihli başka Geniza belgesi de böyle bir perakende satış mağazasının kapsamı ve finansal kapasitesi açısından bilgi sunmaktadır. Yatırımcı 9 dinarı nakit olarak sağlarken ortağı da aynı değerde aşağıdaki malları bağışlamıştı:

Tablo 1.1.³⁸⁰

iki kavanoz keten tohumu yağı	dört dinar
dört kap zeytin	bir dinar
üç şişe limon suyu	bir -¼ dinar
on sekiz boş cam şişe	iki dinar
Pound terazisi, dört kurşun pound, terazileri ve ağırlıklarıyla birlikte seyyar satıcı	¾ dinar
	Toplam: dokuz dinar

Bu tür iş birlikleri bilhassa kumaş boyama sektöründe oldukça yaygındı. 1143 tarihli bir dökümana göre Mehdiyeli Yosef b. Hasan ile Damsisli Halef b. Ebü’l-Hasan isimli

³⁷⁹ Arslantaş, *a.g.e.*, s. 159.

³⁸⁰ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 151.

iki Yahudi mor renkte kumaş boyamak ve üretmek için Yukarı Mısır'a gitmişlerdi. Fustât'a döndükten sonra ortaklığın sona ermesiyle birlikte aralarında uzun süreli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Anlaşmaya varıldıktan sonra ise ortaklardan borçlu olan taraf ödemeyi başaramayacağı meblağın eşdeğerini topluluğa ödeme cezası kapsamında her ay için bir dinar ödemeyi taahhüt etmişti. Anlaşmadan sekiz ay sonra 1144 yazında borç tamamen ödenmişti.³⁸¹

3.1.5. Bankacılık

Parasal ekonomide bankacının hayati bir rolü bulunmaktaydı. Altın ve gümüş paralar ödeme aracı olduğu gibi aynı zamanda mal şeklinde alınıp satılabiliyordu. XI. yüzyıl mektuplarında paradan şu ifadelerle bahsedilmekteydi: *“Döviz bürosundan altın (dinar) satın aldım.” “Falancaya gümüş para gönderdi ve onların satışını o halledecek.”* Prensip olarak her işlemde madeni paraların da tıpkı mallar gibi tartılması ve değerinin belirlenmesi gerekiyordu. Tartım ve analiz sıkıcı ve zaman alıcı işlemler olduğu için para büyük ölçüde mühürlü madeni para keselerinde tutuluyordu. Geniza kayıtlarında resmi bir devlet dairesinin veya yarı resmi bir döviz bürosunun mührünü taşıyanlar ile bireysel tüccarların adlarıyla anılanlar şeklinde iki tür cüzdan ön plana çıkmaktadır. İlk türü açıklayan alıntı 1086 yılına ait bir belgede şöyle örneklendirilmektedir: *“Simyacılar Sokağı'ndaki ünlü bankacının mührüyle 50 dinarlık bir cüzdan.”*

Pek çok tüccar paranın kullanımında deneyimli olan “tüccar bankerler” idi. Bir anlaşma yapıldığında ve ödeme için belirlenen zaman geldiğinde alıcı bankere giderek ödenecek madeni paraların miktarını tartar, test eder ve bir cüzdana mühürletirdi. Bu prosedür mal teslimatında geciken bir satıcıya atıfta bulunan pasajda anlatılmıştır: *“Ona mühürlü dinarlarla gittim.”*

Nisan 1183 tarihinde Eski Kahire'deki Filistinliler cemaatine ait binaların yöneticisi topluluk kasasına her biri 100 dirhemlik iki kese teslim etmişti. Üçüncü kese 166 dirhem, dördüncü kese ise 42 dirhem içeriyordu. Bu miktarlar önceki iki ayda topladığı kiralari temsil ediyordu. Yönetici, paranın bir kısmını yuvarlak meblağlar halinde torbalara koymuş ve diğer kısmını da topladığı şekilde bırakmıştı.

³⁸¹ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 364-365.

Bankacının ikinci faaliyet alanı olan para değişimi madeni paraların tartılması, test edilmesi, sertifikalı içerik ve değeri tasdik edilmiş cüzdanların basımıyla alakalı idi. O dönemde çok çeşitli madeni paralar piyasadaydı ve uzman bir işlem gerektirmekteydi³⁸² Bankacının nakit depozitolarından elde ettiği kâr para değiştiricilik hizmetinden elde ettiği ücretti. Onlar, eş zamanlı olarak diğer ticarî girişimlerle ve borç verme işlemleriyle meşgul olmuştur. Borç verme faaliyeti bankacılık ortaklığıyla ilgili belgelerde düzenli olarak gösterilen bir işti. Bu tür iki sözleşmede kıdemli ortağın kendisine kredi verme hakkını saklı tuttuğu; üçüncüsünde ise eski bir ortağın izni olmadan kredilerin verildiğinden şikâyet ettiği görülmektedir. Kredilerin idaresi özellikle madeni para idarecisi olan sayrafi ile bağlantılıydı.

Bankacılar bir mücevher parçası ya da başka bir menkul kıymet almışlar ve ihtiyaç duydukları anda nakit de çekmişlerdir. Daha sonra diğer iş adamları gibi ellerindeki parayı ortaklıklara ve komandit şirketlere yatırmışlardır. Nahray b. Nissim, bu alandaki faaliyetleri en iyi bilinen bir örnek teşkil etmekteydi.

Mal ticareti ile birleştirilen kredi verme ve takas işlemlerinin analiz edilmesinin çoklu kombinasyonu bankacılık işini çok karmaşık hale getirmişti. Özellikle borç verme, hesaplama ve ticarî girişimlere yatırım yapma gibi işlemlerin kendi riskleri bulunmaktaydı. Bu nedenle iflâs vakaları çok sık gerçekleşmiştir. XII. yüzyıl başlarına ait bir mektupta bir iflâs vakası örneği şöyle idi: “*Ebu’l-Me’âlî sayrafi (Müslüman veya Hristiyan) iflâs etti ve aynı gün öldü. 1.000 dinar borcu vardı. Bunların 600’ü Yahudilere 27’si bana aitti.*”

1100 yılı civarında yapılan bir vasiyetnâme örneğine göre vasiyet sahibi banker Ebu’l-Huseyn al-Halebî ile bir ortaklıkta 300 dinar yatırdığını ancak bu parayı geri alma konusunda pek umutlu olmadığını belirtir. Aynı zamanda bir banker olan Ebu’l-Huseyn’in oğlu uzun süren bir hastalıktan sonra bir kuruş bile bırakmadan öldüğü için mahkeme küçük kızına nafaka ayarlamak zorunda kalmıştı.

O döneme ait diğer bir belgede iflâs etmiş bir bankacının korkunç kaderi tasvir edilmiştir. Bahsi geçen belgede ona mükemmel davranışlı ve dürüst bir adam olarak övgüler düzülmüştü. Ancak müşterileri kaba insanlar olduklarından dolayı o ödemelerini aksatmış ve bu nedenle yükümlülüklerini yerine getirmemişti. Bunun

³⁸² Goitein, *Mediterranean Society*, I, 230-234.

üzerine bankacı yerel polis şefinin huzuruna çıkarılarak işkenceye uğramış ve elleri zincirlenerek hapse atılmıştı.

Genel olarak bankacının mesleği Yahudi toplumunda yüksek itibara sahipti. Hekimlik ve devlet memurluğu gibi bu meslek de sadece İbranice belgelerde değil bazen Arapça olarak yazılan belgelerde de kendi İbranice adıyla anılırdı. Bankacılara yazılan mektuplar büyük bir saygı ifadesiyle tasvir edilirdi. Toplum liderleri genellikle onların arasından seçilmiştir.³⁸³

3.2. BİLİMSEL VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

3.2.1. Astronomi

Ortaçağ Yahudiliğinin astronomiye olan başlıca katkıları arasında İbrani takviminin hesaplanması, Arapça eserlerin tercüme edilmesi, bilimsel ve seyir amaçları astronomik tabloların derlenmesi bulunmaktadır. Yahudiler, gerçekleştirmiş oldukları İbranice ve Latince tercümeler, tanınmış eserlere yaptıkları yorumlar özellikle de Batlamyus'un *Almagest* eserinin Arapça tercümeleri, yorumları ve derlemeleri aracılığıyla Hristiyan astronomlara bağlantı sağlamışlardır. Bu nedenle onlar skolastik Avrupa ve Rönesans'ın başlangıcı açısından büyük öneme sahiptiler. *Almagest*'in Arapça versiyonunun ilk İbranice çevirilerinden biri, Jacob Anatoli tarafından 1231 ile 1235 yılları arasında *Hibbur ha-Gadol ha-Nikra al-Magesti* adıyla yapılmıştır. Anatoli ayrıca İbn Rüşd'ün *Almagest* (*Muhtasar el-Mecisti*) adlı eserinin özetini *Kizzur al-Magesti* başlığıyla gerçekleştirmişti. Ayrıca IX. yüzyıl Arap astronomu Fergânî tarafından yazılan *Kitâb fî al-Harekât al-Semâviyye* (*Göksel Hareketler Kitabı*) isimli eseri *Yesodot ha-Tekhunah* başlığıyla tercüme etmiştir.

Cabir b. Eflah'ın evrenin Ptolemaik sistemine yönelik eleştirel bir değerlendirme yaptığı *Kitâb al-Hay'd* (*Astronomi Kitabı*) adlı eseri, İbraniceye iki farklı versiyon halinde çevrilmiştir. Bunlardan ilki XIII. yüzyıl Fransız hekimi ve çevirmeni Moses b. Tibbon tarafından 1274 yılında yapılmıştır. Diğeri ise Jacob b. Machir b. Tibbon tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin özeti de XIV. yüzyıl Fransız hekimi Samuel b. Judah of Marseilles tarafından yapılmıştır. Moses b. Tibbon ayrıca MÖ I. yüzyıl Yunan astronomu ve matematikçi Geminus'un *Eisagoge eis ta Phainomena* (*Göksel*

³⁸³ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 247-248.

Olaylara Giriş) adlı eserini, 1246 yılında Napoli’de *Sefer ha-Hokhmah ha-Kaddurit* başlığı altında çevirmiştir. 1259 senesinde ise Arap astronomu Bitrûcî’nin *Kitâb al-Hay’a* (Astronomi Kitabı) adlı eserini *Ma’amar bi-Tekhunah* başlığıyla tercüme etmiştir. Jacob b. Machir de 1271 yılı civarında İbnü’l-Heysem’in *fi-Hay’at el-‘Âlam* isimli eserini *Sefer ha-Tekhunah* ismiyle çevirmiştir.³⁸⁴

Astronomi, felsefe, astroloji, tıp, şiir, dilbilim dallarında oldukça bilge olan Abraham b. Ezra (1089-1164), 1148 senesinde Mâşâallah b. Eserî’nin *Kitâbü Matrahi’ş-Şüâ* (Işıkların Düşme Noktası) adlı eserini Arapçadan İbraniceye tercüme etmiştir.³⁸⁵

XII. yüzyıl Yahudi âlimi Ebü’l-Berekât Hîbetullah el-Bağdâdî’nin (1076-1166) *Risâle fî Sebebi Zuhûri’l-Kevâkibi Leylen ve Hefâ’ihâ Nehâren* adlı risâlesi, Yahudi ilim adamlarının telif ettikleri arasında günümüze ulaşan tek örnektir. Risâle, yıldızların gece görünür olup gündüzleri kayboluşunu merak eden Muhammed Tapar’ın sorduğu soru üzerine yazılmıştır.³⁸⁶

İbnü’l-Kıftî’nin aktarımına göre Doğu İslâm dünyasında tanınan son Yahudi astronomi bilgini, Halep’te yaşamış olan Ebü’l-Fadl b. Yâm’in’dir. Bu gökbilimci, Abbâsî halifesi en-Nâsır (1180-1225) döneminde yaşamış olup Şerefeddîn et-Tûsî’nin yanında yetişmiş ve astronomi cetvelleri (zîc) konusunda uzmanlaşmıştır.³⁸⁷

XII. yüzyılda Taberiye şehrinin ziyaret eden Tudelalı Benjamin, şehrin cemaat başkanlığının R. Avraham (el-Felekî) isminde bir astronomi âlimi tarafından yapıldığını aktarmaktadır.³⁸⁸

3.2.2. Astroloji

Ortaçağ Yahudi bilginleri arasında astrolojiyi gerçek bir bilim olarak kabul edenlerden biri Abraham b. Daud (1125-1198) idi. Bu zat, *Emunah Ramah* adlı eserinde yıldızların konumlarının Yaratılış’ta belirlendiğini ve bu temelde kehanetlerde bulunulabileceğini savunmaktadır.

³⁸⁴ Arthur Beer, “Astronomy”, *Encyclopaedia Judaica*, II, 622-623.

³⁸⁵ Bernard B. Goldstein, “The Medieval Hebrew Tradition in Astronomy”, *JAOS*, LXXXV/2 (1965), s. 146; Ausubel, *a.g.e.*, s. 105.

³⁸⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ*, nşr., Rıza Nizar, Beyrut 1978, s. 376.

³⁸⁷ İbnü’l-Kıftî, *Târîhu’l-Hükemâ*, nşr., Julius Lippert, Leipzig 1903, s. 426.

³⁸⁸ *Tudela’lı Benjamin*, s. 59.

Abraham b. Hiyya (1070-1145?) ve Abraham b. Ezra da astroloji konusunda olumlu bir tutum benimsemişlerdi. Abraham b. Hiyya, o dönemdeki rabbilerin astrolojiyi kullanımında yıldızların ve takımyıldızların rolü konusunda gentil bilgelerle aynı fikirde olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır.³⁸⁹ Onun hayatına dâir bilinen ilginç bir olay Barselona'daki seçkin çağdaşı Yehuda b. Barzillai al-Bargeloni ile yaşadığı çatışmadır. Olay Abraham'ın yıldızların uygun olmadığı gerekçesiyle ertelemeye karar verdiği bir düğünde meydana gelmişti. Ancak Yehuda astrolojik inançları Keldanilere ait bir gelenek olarak gördüğü için törene devam etmek istemişti. Abraham'ın daha küçük eserlerinden biri düğün olayıyla ilgili astrolojiyi savunan bir mektubudur. Esas olarak astrolojik görüşlerine dâir temel bilgi kaynağı *Megillat ha-Megalleh* (*Açıklayanın Kitabı*) isimli eseridir. Eser olumlu ve olumsuz günlerin bir yıldız falını çizmektedir. Judah Abrabanel'in astrolojik bilgisinin çoğu bu eserden türetilmiş olup *Megillat ha-Megalleh*'in bazı bölümleri Latince ve Fransızcaya tercüme edilmiştir.³⁹⁰

Abraham b. Ezra'nın astroloji alanında büyük bir bilgin olarak ünü Yahudi çevrelerinin ötesine yayılmıştır. O, sublunar dünyadaki tüm varlıkların yıldızların ve zodyak konfigürasyonlarının etkisi altında olduğuna inanıyordu. Ayrıca çoğu insanın yedi gezegenin güçleri tarafından tamamen esir alındığını düşünmekteydi. Bununla birlikte insanın kendisini manevi olarak mükemmelleştirerek yıldızların dikte ettiği etkilerden kurtulma gücüne sahip olduğuna inanmaktaydı. Abraham b. Ezra birçok astrolojik kitap yazmıştır. Bunlardan bazıları ise basılmıştır. Çoğu el yazması kitabı XIII. yüzyılın sonunda Latinceye çevrilmiş ve 1507 yılında basılmıştır. Birkaç tanesi de Fransızca tercümesiyle yayınlanmıştır.

Yahuda ha-Levi, astrolojinin değeri ve güvenilirliği konusunda hiçbir zaman kesin bir tavır almamıştır. Gök cisimlerinin dünyevi olaylar üzerinde etkisi olduğunu, yerel (sublunar) yaşamın değişen takımyıldızlara bağlı olduğunu ve eski hahamlara atfedilen tüm astrolojik sözlerin gerçek geleneklere dayandığını belirtmiştir. Ancak yıldızların sublunar varlıklar üzerindeki etkisini tam olarak belirlemenin mümkün olduğu iddiasını reddetmiştir.³⁹¹

³⁸⁹ Alexander Altmann, "Astrology", *Encyclopaedia Judaica*, II, 618.

³⁹⁰ Geoffrey Wigoder, "Abraham Bar Hiyya", *Encyclopaedia Judaica*, I, 292-293.

³⁹¹ Altmann, "Astrology", s. 618.

3.2.3. Tıp

Tarihlerinin başlangıcından günümüze kadar Yahudiler tıp biliminin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır. Onlar hastaların bakımı konusunda her zaman özenli olmuşlar ve tıp mesleğine büyük saygı göstermişlerdir. Yahudiler doktoru Tanrı'nın iyileştirmeyi gerçekleştirebileceği bir araç olarak gördüklerinden dolayı Yahudi doktorlar mesleklerini sadece sıradan bir meslek olarak değil aynı zamanda manevi olarak donatılmış bir görev olarak değerlendirmişlerdir. Yahudiler arasında tıbbın ve doktorların önemi talmudik dönemde başlayan ve nispeten yakın zamana kadar devam eden uzun bir rabbi-doktorlar zincirinde en iyi şekilde görülmektedir. Tıp, *Tevrat* ve talmudik hukuk tarafından da onaylanmıştı. Bu bilimin aynı zamanda dinî konularda da önemli bir etkisi bulunmaktaydı.

Ortaçağ'ın büyük bir kısmında Yahudiler kamusal görevler dâhil olmak üzere neredeyse diğer tüm mesleklerden dışlanmışlardı. Bu nedenle tıp mesleği geçimlerini sağlayabilecekleri az sayıdaki saygın mesleklerden biri idi. Yahudiler, hem yeni tıbbi kavramların oluşturulması hem de tıbbi bilginin iletilmesi yoluyla bu alana katkıda bulunmuşlardır. Ortaçağ'da Yahudi doktor-çevirmenler aracılığıyla Doğu'nun tıbbi bilgisi ve Antik Yunan tıp biliminin çoğu Batı'ya aktarılmıştır.³⁹²

Yahudi halkının sürgünler sırasında maruz kaldığı geniş iklimler, çevreler ve gelenekler, tıbbi bilgi ve düşüncenin gelişimine derinlemesine etki etmişti. Örneğin Musa b. Meymun (1135-1204) şeker hastalığına dâir açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre bu hastalık tanıdığı sıcak Akdeniz ülkelerinde oldukça yaygın olan ancak Kuzey Avrupa'da neredeyse bilinmeyen bir hastalıktı. Diğer taraftan Talmud bilginleri de Avrupa'da bilinmeyen bir hastalık olan fil hastalığı ve tedavisi hakkında ayrıntılı açıklama yapmışlardır. Benzer şekilde Doğu'da göz hastalıklarının yaygınlığı oftalmolojinin gelişimini büyük ölçüde teşvik etmiştir. Yahudi göz doktorları Avrupa'ya göç ettiklerinde Hristiyan meslektaşları arasında üne sahip olmuşlardır.

Ancak o dönemin Yahudi doktorlarının değeri sadece bireysel başarılarıyla sınırlı olmamıştır. Onların değeri aynı zamanda Yunan tıbbını Arapçaya çevirip daha sonra Arap tıbbını Avrupa'ya aktarmadaki çalışmalarında kendini göstermişti. Yahudi bilginler dönemin en önemli üç bilimsel dilleri olan Latince, Arapça ve İbraniceyi bilmekteydi. Bu sayede çoğu Arapça ve Yunanca tıp eserini İbranice ve Latinceye

³⁹² Suesmann Muntner, "Medicine", *Encyclopaedia Judaica*, XIII, 720.

veya tam tersine tercüme etmişlerdi. İbranice bilgisinin tıp çalışmalarında son derece önemli olduğu düşünülmekteydi. İngiliz bilgin Roger Bacon, (1220-1292) Hristiyan hekimlerin çoğu tıp eserinin yazı dili olan İbranice ve Arapçayı bilmemeleri nedeniyle Yahudi meslektaşlarına kıyasla cahil olduklarını belirtmiştir.

Farklı Yahudi topluluklarını birbirine bağlayan din ve aile bağları tıbbi bilgiyi yaymaya ve iletişimi kolaylaştırmaya yardımcı olmuştur. Yahudiler, tüccarlar ve gezginler olarak dönemlerinin en iyi zihinleriyle tanışmışlardır. Ayrıca dünyanın birçok yerinden ilaçlar, bitkiler ve çözümlerle de karşılaşmışlardır.

Ortaçağ'daki birçok Yahudi doktor aynı zamanda rahip, bilgin, bilim adamı, tercüman, dilbilgisi uzmanı ve şairdi. Bu doktorlar geniş bilgi birikimine sahip olmaları nedeniyle yaşadıkları ülkelerde yüksek görevlere getirilmişlerdi.³⁹³ Latince öğrenen ilk Yahudi bilginlerden biri olan Endülüslü Jonah b. Bikhlarish (XI. yüzyıl) Saragossa Sultanı'nın saray doktoruydu. Yaklaşık olarak 1080 yılında Süryanice, Farsça, Yunanca, Latince ve İspanyolca dillerinde ilaçlar sözlüğü derlemişti. Bu eserin, türünün en erken örneği olduğuna inanılmaktadır.

Sheshet b. Isaac Benveniste, Barselona Kralı'na hizmet eden bir diğer saray doktoruydu. O, aynı zamanda Arapça dilinde ünlü bir jinekolojik inceleme kaleme almıştı. Dönemin en önemli Yahudi doktor-felsefecisi ise Musa b. Meymun idi. Cordova'da doğan Meymun kısa sürede dünya çapında dinî yasa koyucu, filozof ve doktor olarak ün kazanmıştı. 1170 senesinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin ailesinin kişisel doktoru olmuş ve ölümüne kadar onlara hizmet etmeye devam etmiştir. Musa b. Meymun, on tıbbi eser yazmıştı. Bunlar arasında en önemlileri *Pirkei Moshe* ve *Regimen Sanitatis* isimli eserlerdi.

Musa b. Meymun'un tıp anlayışı sağlıklı bir beden için ön koşul olduğu inancına dayanmaktadır. Bu bir insanın entelektüel ve ahlaki yeteneklerini geliştirmesine ve bu sayede daha etik bir yaşama ulaşmasına olanak tanır. O, iyileşmeyi hem bedenin kusurlarını hem de zihin karışıklıklarını onarma sanatı olarak görmüştür. Bu nedenle bir doktorun sadece mesleki teknik bilgiye sahip olmasının yeterli olmadığını aynı zamanda hastanın kişiliğini ve çevresini anlama yeteneği ve becerisine de sahip olması gerektiğini savunmuştur. Onun astım, zehirler, tıbbi fetvalar

³⁹³ Roger Bacon, *Compendium Studii Philosophiae*, ed. J. S. Brewer, London 1859, s. 433; Munter, "Medicine", s. 724-725.

ve Hippokrates'in *Aforizmalar*'ı üzerine yaptığı yorumlardaki tıbbi gözlemleri, teşhisleri ve tedavi yöntemleri, o dönemde yenilikçi olan birçok unsuru içermekte olup birçoğu bugün hâlâ geçerli sayılmaktadır. Meymun, tıbbi kitaplarını arapça kaleme almış ve çoğu eseri kısa süre içinde İbranice ve Latinceye çevrilmiştir.

Tibbon ailesi (Judah b. Saul, Samuel, Moses) XII. ve XIII. yüzyıllarda Musa b. Meymun'un eserleri dâhil olmak üzere çoğu bilinen bilimsel ve felsefi eseri Arapçadan İbraniceye tercüme etmiştir. Dönemin diğer seçkin çevirmenleri arasında Tibbon ailesinin bir üyesi olan Jacob b. Makhir, Zerahiah b. Shealtiel Hen ile *Antidotarium Nicolai* ve *el-Külliyât fi't-tıb* eserlerini İbraniceye çeviren Jacob ha-Katan bulunmataydı.

XIII. yüzyıl sonlarına doğru Marsilya'da pratisyenlik yapan Abraham Shem Tov'un eserleri özellikle de Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Tasrîf* adlı eserinin tercümesi, Talmud'da kullanılan terimlere dayanan yeni bir İbranice terminolojiyi tanıttığı için özel bir öneme sahipti. Onun diğer eserleri temel bilimlerin hastanelerde çıraklıkla birlikte öğrenilmesi gerekliliği ve hekimin hastaları ziyaret ettiğinde özellikle yoksul olanlara karşı gösterilmesi gereken davranışların ele alındığı konularla ilgilidir.

XIII. yüzyılın önde gelen çevirmen-hekimlerinden biri de Moses Farrachi b. Salem'dir. Salem, Salerno'da tıp okumuş ve Napoli Kralı'nın isteği üzerine Râzî'nin *Kitâb al-Hâvî* isimli eseri ile diğer Arapça tıp eserlerini Latinceye tercüme etmiştir.³⁹⁴

Abbâsîler dönemi Yahudi hekimlerinden olan Ebü'Berekât el-Bağdâdî, Muhammed Tapar'ın vefatından sonra (1118) onun yerine geçen oğlu Mahmud'un hizmetine girmişti. Hekim, Sultan Mahmud'un çok sevdiği eşi Hatun'a tedavi uygulamış fakat tedavi sonuçsuz kalınca sultanın eşi vefat etmişti. Bunun üzerine sultan büyük bir sarsıntı yaşamıştı. Neticede Ebü'l-Berekât başarısızlık nedeniyle cezalandırılacağını düşünerek Müslüman olmuştur.

Başka bir rivâyete göre el-Bağdâdî Bağdat'ta hizmet ettiği halife Müsterşid-Billâh'ın Sultan Mesud tarafından mağlup edilmesi sonucu (1134) hapsedildiğinde Müslüman olmuştu. Müslüman olmasının ardından halife Müktefi-Liemrillâh'a (1136-1160) hizmet eden hekim, onun teklifiyle *Mâkale fi'l-'akl* adlı risâlesini kaleme almıştır.

³⁹⁴ Muntner, "Medicine", s. 726; S. D. Goitein, "The Jews Under İslam", *The Jewish World: History and Culture of the Jewish People*, s. 184; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 174-175; Ausubel, *a.g.e.*, s. 106.

Ebü'l Berekât'ın bir dönem Zengîler'in hükümdarı I. Seyfeddin Gazi'yi tedavi etmek için Musul'a gittiği ve hükümdarın ölümü üzerine Bağdat'a döndüğü bilinmektedir. Cüzzama yakalanan hekimin kendi kendini tedavi ettiği ve bazı hastalıklar için yeni tedavi yöntemleri geliştirdiği, ruh hastalarına uyguladığı psikoterapi niteliğindeki yöntemlerden başarılı sonuçlar aldığı da bilinmektedir.

Ağır bir hastalığa yakalanan Selçuklu Sultanı Mesud, kendisini tedavi etmesi için Ebü'l Berekât'ı Bağdat'tan Hemedan'a getirtmişti. Ancak hekim tedavide başarılı olamayınca öldürüleceği korkusuna kapılarak aniden hayatını kaybetmiştir. Ondan birkaç saat sonra da sultan vefat etmiştir (1152).³⁹⁵

Mısır'lı Yahudi doktor olan İbn Cümei (1198), o dönemde alanında en büyük uzmanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî'nin sarayının başhekimisi olan İbn Cümei, *el-Kânûn fi't-Tıbb* üzerine şerh yazan ilk doktordur. Kaleme aldığı *Kitâb al-İrşâd li-Meşâlih el-Enfûs va'l-Escâd* (*Ruhun ve Bedenin Sağlığının Bakımı İçin Talimat Kitabı*) isimli eseri, oğlu Abu Tâhir İsmâ'il tarafından tamamlanmıştır.³⁹⁶ İbn Cümei ayrıca "râvend" adlı bir bitkinin ilaç yapımındaki faydalarını içeren *Makâle fi'r-Râvend* ile limonun faydaları hakkında bilgiler içeren *Makâle fi'l-Lîmon ve Şarâbuhû ve Menâfiuhû* isminde risaleler kaleme almıştır.³⁹⁷

3.2.4. Şiir

Ortaçağ Yahudi şiirinin önde gelen ismi olarak kabul edilen ve hayatının son yıllarını Filistin'de geçiren Yahuda ha-Levi (1075-1141) Endülüs'ün Toledo şehrinde zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Gençliğini Granada'da geçiren şair Murâbıtlar'ın Granada'ya hâkim olmasının ardından şehri terk etmiş ve Toledo'da tıp eğitimi almıştır. Şehirdeki eğitiminin ardından çeşitli Yahudi cemaatlerini ziyaret eden ha-Levi daha sonra Filistin'e geçmiş ve Kudüs'te hayatını kaybetmiştir. Şair'in dinî şiirleri arasında *Sürgün Şarkıları* ve *Tsiyon İlâhisi* günümüzde hâlâ bazı Yahudi cemaatlerinin ibadetlerinde okunmaktadır.³⁹⁸ Ha-Levi'nin kaleme aldığı şiirlerinden sekiz yüze yakını günümüze ulaşmıştır. Şiirlerinde genellikle aşk, anavatan ve sürgün acısı temaları ön plana çıkmaktadır.³⁹⁹

³⁹⁵ Mustafa Çağrı, "Ebü'l Berekât el-Bağdâdî", *DİA*, X, 300-301; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 167.

³⁹⁶ Eliyahu Ashtor, "Ibn Jumay", *Encyclopaedia Judaica*, IX, 93.

³⁹⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, s. 579.

³⁹⁸ Angel Saenz-Badillos, "Judah Halevi", *Encyclopaedia Judaica*, XI, 492-495; Ausubel, *a.g.e.*, s. 106.

³⁹⁹ Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, s. 115.

Dönemin diğer önemli Yahudi şairi olan Moses b. Ezra, (1055-1135) Granada'da dünyaya gelmiş ve şiir şehri olarak bilinen Lucena'da yaşarken Isaac b. Ghayyat'dan ders almıştır. Granada'da sâhibü's şurta unvanı ile nitelendirilen şair burada önemli bir idari makamda bulunmaktaydı. Moses b. Ezra, Yahuda ha-Levi ile güçlü dostluk kurarak onun ilk şiirsel eserlerinde önemli bir etki yaratmıştır.

Granada'nın Murâbıtlar tarafından ele geçirilmesi üzerine buradaki Yahudi cemaati yok edilmiş ve şairin aile üyeleri dağılmıştır. Uzun uğraşlar sonucunda Hristiyan İspanya'ya kaçmayı başarabilen Moses b. Ezra'nın doğduğu şehre yaşamı boyunca dönülmesine izin verilmemiştir. İspanyol ekolünün en üretken şairlerinden biri olan Ezra'nın dile olan hâkimiyeti, dünyevi şiirlerinin güzelliği ve çok yönlülüğü ile kanıtlanmıştır. Poetika teorisiyle de ilgilenen şair, bu konuda zamanının en büyük otoritesi olarak kabul ediliyordu. Retorik ve şiir üzerine yazdığı eseri *Kitâb al-Muhâdara va al-Mudhâkara*, İbranice poetika üzerine yazılmış en eski eserlerden biridir. Bu bakımdan da Ortaçağ İbranice edebiyatında benzersizdir. İspanyol İbranice şiiri genelinde ve bireysel yazarlara ait biyografik veriler açısından değerli bir tarihsel kaynak olan bu eser aynı zamanda şair ile çevresi arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmaktadır. Şiirlerinin büyük bir kısmında şairin yaşadığı sıkıntılara atfedilebilecek kişisel acı teması bulunmaktadır. Moses b. Ezra, *Edom Sürgünü* adlı şiirinde yalnızlığı ve memleketine olan özlemi zaman zaman sıcaklık ve büyük bir sadelik ile ifade etmiştir.⁴⁰⁰ Şair'in Murâbıtların ortadan kaldırdığı İspanya ve Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleri için kaleme aldığı ünlü kasidesi *Aha Yarad al Sefarad* şöyle başlamaktadır:

*“Eyvah! Sefarad'ın başına gökten talihsizlik yağdı
Gözlerim, gözlerim yaşla doldu!”*

Önce bilgili Lucena cemaatinin yok olmasına hayıflanarak şair kasideye şöyle devam etmektedir:

*“Sürgün burada oturdu masum, güvenlik içinde,
Bin yetmiş yıl kesintiye uğramadan.
Fakat halkının cezalandırıldığı ve kendisinin bir dula dönüştüğü gün geldi,
Tevrat incelenmeden kutsal kitaplar ezberlenmeden Mişna mühürlendi,
Talmud perişan olmuş gibi bütün parlaklığı gitti.*

⁴⁰⁰ “Ibn Ezra”, *Encyclopaedia Judaica*, IX, 673-674.

Şu veya bu şekilde caniler ve matemlilerle

Dua yerleri kötü anılar yerine dönüştü.

Bunun için ağlayıp dizlerime vuruyorum oturup ağıt yakıyorum.”⁴⁰¹

İspanya ve Provence'deki Yahudiler ile İtalya'dakiler arasında iletişim olmasından dolayı İspanya'da yazılan İbranice şiir İtalya'da da bilinmekteydi. XII. yüzyılın başından itibaren İtalya'da Jerahmeel b. Solomon ve Isaiah b. Mali gibi şairler tarafından kâfiyeli şiirler yazılmaya başlanmıştı. XIII. yüzyılda Benjamin delli Mansi, çağdaşlarına yönelik kâfiyeli düzyazı şeklinde *Massa Gei-Hizzayon* isimli bir hiciv yazmıştır.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Judah b. Kalonymus ve oğlu Eleazar b. Judah of Worms, piyyutlarında Yahudilerin kendi dönemlerinde yaşadığı acıları yansıtmışlardır. 1290 yılındaki sürgünden önce İngiltere'deki paytanimler ise York'taki pogromu (1190) yas tutan Chartresli Joseph b. Asher ve Norwichli Meir Elijah gibi Fransız paytanimlerden etkilenmişlerdir. Meir of Norwich, piyyutların yanı sıra dört satırlık ölçülü kafiye dizeler de yazmıştır. Bu dizelerde satırın ilk iki ve son iki harfi aynıdır.⁴⁰²

Almanya ve Macaristan'da yaşayan Yahudi cemaatlerine yönelik gerçekleştirilen katliamlar Yahudiler arasında “şikâyet edebiyatı” olarak adlandırılan bir edebi türün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Haçlılar tarafından öldürülen Yahudilerin isimlerini dualarında anmaya başlayan Yahudiler bu uygulamayı özellikle XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüşlerdir. Bu süre zarfında katledilenlerin isimleri “elegies” adı altında toplanmıştır.⁴⁰³

Dönemin önemli şairleri arasında yer alan diğer bir isim Wormslu Menahem ben Jakob (1120?-1203) idi. Menahem'in mezar taşında vaiz anlamına gelen “posek”, “darshan” ile “paytan” ifadelerinin yazılı olduğu bir yazıt bulunuyordu. Şairin öğretilerinden hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Ancak 33 piyyutunun var olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazıları çeşitli yerlerde yayınlanmış olan *yozerot*, *kinot* ve *selihot*'tur. Bunlar arasında 1179'daki Boppard şehitleri ve 1190'daki Deniz Adaları (Britanya) şehitleri üzerine olan *Kinah* ve *Alelai Li Ki Va'u Rega Almon-Shakhol*

⁴⁰¹ Cohen, *a.g.e.*, s. 281.

⁴⁰² Abraham Meir Habermann, “Poetry”, *Encyclopaedia Judaica*, XVI, 268-270.

⁴⁰³ İbrahim Ethem Polat, “Doğu ve Batı Kaynaklarında Haçlı Seferleri'nde Yaşanan İnsanlık İhlalleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 5 (2008), s. 9-10; “Av Ha-Rahamim”, *The New Encyclopedia of Judaism*, s. 93.

bulunmaktadır.⁴⁰⁴ Şair İngiliz Yahudi cemaatinin yaşadığı trajedi hakkında şöyle bir ağıt kaleme almıştı:

*“Adadakiler susturuldu
Sevinçleri köklerinden söküldü.
Aralarında zafer sona erdi,
Çünkü Tanrı kılıcını onların gözleri önünde çekti.
Onun eli felakete yol açtı, ortadan kayboldular.
Sığınakları bile artık bilinmiyor.
Deniz Adası’nda tüm soylular
Tahtlarından indirildi, alçaltıldı.
Susuzluktan kavrulan bebekler,
Annelerinin yumuşak göğsünü yeniden arayarak öne doğru eğiliyorlar.
Babalar ise kendi isteğiyle hazırlanan adaklarından dolayı
Tanrı’ya şükrediyorlar.
Kayadan fırlatılan prenslerimiz
Bilgili, zengin, adil
Görkemli giysilerini çıkardılar,
Havada kuşların gözleri önünde...”⁴⁰⁵*

3.2.5. Felsefe

Ortaçağ Yahudi felsefesi X. yüzyılın başlarında İslâm dünyasının doğusundaki genel kültürel canlanmanın bir parçası olarak başlamış ve Müslüman ülkelerde yaklaşık 300 sene boyunca devam etmiştir. Dönemin Arapça konuşan, okuyan ve yazan Yahudileri kendi çağlarının genel kültürüne katılabiliyorlardı. Yahudiler, *Kutsal Kitap* ve rabbinik konular üzerine zengin bir literatür ve çok sayıda şiir üretmiş olmalarına rağmen kendi başlarına kapsamlı felsefi literatür üretmemişlerdi. Mevcut literatür onların ihtiyaçları için yeterliydi ve temel spekülatif çabaları Yahudilik ve felsefenin nasıl ilişkilendirileceğini araştırmaya adanmıştı.

XII. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi felsefesinin ortamı değişmeye başlamıştı. İslâm dünyasındaki Yahudi toplulukları azalmış ve felsefe ile bilim öğrenmeye açık

⁴⁰⁴ Joshua Blau, “Menahem Ben Jacob”, *Encyclopaedia Judaica*, XIV, 21.

⁴⁰⁵ Roth, *a.g.e.*, s. 25.

topluluklar Hristiyan topraklarında özellikle de İspanya, Güney Fransa ve İtalya’da gelişmişti. Sonuç olarak Arapça yavaş yavaş unutulmuş ve bazı önemli istisnalar dışında Yahudilerin Latince öğrenme fırsatları pek olmadığından İbranice, felsefe ve bilim alanındaki Yahudi çalışmalarının dili haline gelmişti. Dolayısıyla Müslüman ülkelerde Yahudiler genel kültürün ana akımının bir parçasıyken Hristiyan topraklarında kendi genel kültürlerini geliştirmek zorunda kaldılar. Bu dönemde Yahudiler, Yahudilik ve felsefe arasındaki ilişkiyi araştıran eserler yazmaya devam ederken artık tamamen felsefi konulara adanmış geniş bir literatür de üretmişlerdir. İlk adım olarak önceki dönemin kapsamlı Arap felsefi literatürünü İbraniceye çevirmişlerdir. Daha sonra yeni tercüme edilen eserler hakkında yorumlar yapmışlardır. Ayrıca bu eserleri özetleyerek kapsamlı kitaplar ve ansiklopediler de yazmışlardır. Diğer yandan kendi incelemeleri ve kitaplarını da oluşturmuşlardır.

Bu dönemdeki Yahudi felsefesi büyük ölçüde İslâm felsefesi geleneğinden gelen kaynaklara dayanmaktaydı. Ancak bazı Yahudi filozoflar Hristiyan skolastiklerin görüşlerinden de etkilenmişti. Ortaçağ Yahudi felsefesinin ikinci dönemi XVI. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür.⁴⁰⁶

İspanya’da yaşayan ve matematik ile astronomi üzerine eserler yazan Abraham b. Hiyya İbranice felsefi eserler yazan ilk kişiydi. Neoplatonizm ve Aristotelesçilik etkisi altındaki felsefi düşünceleri *Hegyon ha-Nefesh ha-Azuvah* (Hüzünlü Ruhun Meditasyonu) ve *Megillat ha-Megalleh* (Açığa Çıkarıcının Kitabı) adlı eserlerinde bulunmaktadır. İlk eserin merkezinde tövbe konusunu tartışan filozofun genel olarak ilgi alanları felsefi olmaktan çok etik ve teolojiktir. Abraham b. Hiyya tezahür doktrinini benimsemiştir. Ancak daha önceki Neoplatonistlerden farklı olarak Tanrı ile üç manevi töz arasına bir ışıık dünyası ve bir egemenlik dünyası yerleştirmiştir. Onun madde ve form anlayışı Aristotelesçi’dir. Bu ilkelerin basit maddeler dünyasında değil yalnızca maddi dünyada var olduğunu savunur.

Filozof, *Hegyon ha-Nefesh* isimli eserinde ölümden sonra ruhların kaderini dört kategoriye ayırmaktadır. Zihinsel ve ahlaki mükemmelliğe ulaşmış ruhlar üst dünyaya yükselecek; zihinsel olgunluğa ulaşmış ancak ahlaki mükemmelliğe erişememiş ruhlar yalnızca güneşin altındaki küreye yükselecek ve güneşin ateşi tarafından acı çekecek; ahlaki mükemmelliğe ulaşmış ancak zihinsel mükemmelliğe ulaşamamış ruhlar bilgi

⁴⁰⁶ Arthur Hyman, “Philosophy”, *Encyclopaedia Judaica*, XVI, 76.

edinene kadar başka bedenlere göç edecek; ve mükemmeliyeti olmayan ruhlar bedenleriyle birlikte yok olacaktır. Ancak o, *Megillat ha-Megalleh* adlı eserinde ruhun göçünü inkâr eder ve ahiretin daha çok ahlaki mükemmeliyete bağlı olduğunu savunur. Aynı eserinde Abraham b. Hiyya, Yahuda ha-Levi'nin teorisini ve Hristiyan spekülasyonunu anımsatan bir tarih teorisi formüle eder. Ona göre Dünya tarihi yaratılışın altı gününe karşılık gelen altı döneme bölünebilir. Hristiyanların orijinal günah kavramının da bir benzeri vardır: Tanrı Adem'i rasyonel, iştahlı ve bitkisel olmak üzere üç ruhla yaratmıştır. Adem günah işlemeyen önce rasyonel ruh diğer iki ruhtan bağımsız olarak var idi. Ancak daha sonra onlara bağımlı hale geldi. Tufan'dan sonra Tanrı, rasyonel ruhu bitkisel ruha olan bağımlılığından kurtardı. Ancak iştah ruhuna olan bağımlılığından kurtarmadı. Yine de her nesilde bir adamın rasyonel ruhu bağımsızlığa ulaştı ve bu Yakup'un zamanına kadar devam etti. Yakup'ta rasyonel ruh o kadar saf hale geldi ki tüm soyundan önce 12 oğlu ve daha sonra tüm İsrail, altı iki ruhtan bağımsız bir rasyonel ruh aldı. Bu, filozofun İsrail'in seçilmişliğinin açıklamasıdır. Ancak diğer uluslarda da salih kişiler olabileceğini reddetmemektedir.

Dönemin meşhur filozoflarından bir diğeri Endülüs'teki Saragossa'da yaşayan Bahya b. Joseph b. Paguda (1050-1120) idi. XI. yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı *Sefer Torat Havot ha-Levavot (Kalbin Görevleri Kitabı)* isimli eseri Yahudiler arasında büyük bir popülerlik kazanmıştır. Eser neoplatonizm, kelâm, hermetik yazılar ve tasavvuf edebiyatından etkilenmiştir. Bahya, İslâm kaynaklarının yanı sıra Yahudi kaynaklarından da hikâye ve deyişler alıntılanmıştır.

Yahuda ha-Levi, *Kitâb al-Hücce ve el-Delîl fî Nasreddin el-Delîl (Aşağılık İnanca Savunma Amacıyla Argüman ve Deliller Kitabı)* olarak geçen fakat çoğunlukla *Sefer ha-Kuzari* olarak bilinen felsefi bir eser kaleme almıştır. Ha-Levi, onunla ortak bir kaynağı paylaştığı anlaşılan İslâm filozofu Gazzâlî gibi Aristotelesçi rasyonalizme eleştirel yaklaşır. Onun için fiziksel ve metafizik spekülasyonlar yerine tarihsel deneyim gerçeğin kaynağıdır ve dinî uygulamalar, inançlar ile dogmalardan daha önemlidir. Ha-Levi'nin anlatı niteliğindeki kitabının konusu VIII. yüzyılın ilk yarısında Hazar Kralı'nın Yahudiliğe geçişini konu almaktadır. Yazarın görüşleri kral ile haver arasındaki diyalogda ortaya çıkmaktadır. Haver, yazarın sözcüsü olarak hareket eden bir Yahudi âlimdir. Filozof, eserinde kralın bir melek tarafından ziyaret edilerek niyetlerinin Yaratıcıya hoş geldiğini ancak eylemlerinin hoş karşılanmadığını söylediği bir rüya gördüğünü anlatır. Kral, başlangıçta rüyasını Hazar dinine daha

sadık olması gerektiği şeklinde yorumlamış fakat melek aynı mesajla bir kez daha görüldüğünde yeni bir yaşam tarzı araması gerektiğini anlamıştır. Bunun üzerine Aristotelesçi bir filozof, bir Hristiyan ve bir Müslümanı davet etmiştir. Onların sunumlarını yetersiz bulduktan sonra Yahudi yani “hor görülen inanç” üyesini davet etmeye mecbur hissetmiştir. Haver ile yaptığı konuşma kralı Yahudiliğe dönüşmeye ikna etmiştir. Ha-Levi’nin *Sefer ha-Kuzari* adlı eserinin büyük bir kısmı haverin Yahudi dinini açıklamasına ayrılmıştır.

Cordova’lı Joseph b. Zaddik (ö. 1149) *Sefer ha-Olam ha-Katan (Mikrokozmos Kitabı)* isimli Neoplatonik, Aristotelesçi ve kelâm etkileri içeren eklektik bir eserin yazarıydı. Bu eser, acemi öğrenciler için bir el kitabı olarak yazılmıştır. Eserin dört bölümünde maddi dünya ve yapısı, insan ve insan ruhunun doğası, Tanrı’nın varlığı ve Onun nitelikleri, insan davranışı ile ödül ve ceza konuları tartışılmaktadır.

Joseph b. Zaddik, Solomon b. Gabirol (1021-1058) ile birlikte manevi varlıkların maddenin ve formun birleşiminden oluştuğunu doğrulamaktadır. Fakat ona göre manevi varlıkların maddesi ayrı bir ilke olarak değil bir türün cinsi olarak tanımlanır. Bununla birlikte Gabirol’un evrensel madde ve formundan bahsetmemektedir. Joseph b. Zaddik, Solomon b. Gabirol gibi ilâhi iradede söz etmiştir. Fakat onun için bu Tanrı’nın özüyle ayrı bir hipostaz gibi görünmek yerine onunla özdeş görünmektedir. Filozof aynı zamanda el-Başîr’in ilâhi iradenin zaman zaman Tanrı tarafından yaratılan bir madde olduğu düşüncesini eleştirmiştir.

Mısır ve Yemen’de etkili olduğu bilinen Nethanel el-Feyyûmî, (ö. 1165) İslâm’ın İsmâiliyye mezhebinin doktrinlerini Yahudi düşüncesine tanıtmaya çalışan *Büstân al-Ugûl (Zihinler Bahçesi)* isimli bir eser kaleme almıştır. Eser özellikle din konusundaki alışılmadık çoğulcu görüşleri nedeniyle dikkat çekici niteliktedir.

XII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Yahudi felsefesi bir sonraki aşamaya ulaşmış ve İslâm filozofları Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Bacce’nin etkisi altında Aristotelesçiliğe yönelmeye başlamıştır. Abraham b. Daud (1110-1180) ilk Yahudi Aristotelesçi idi. Ana felsefi eseri *al-‘Agîda al-Rafî’a (Yüce İman)* bir arkadaşına özgür irade doktrinini açıklamak amacıyla yazılmıştı. Ancak aslında eserde çeşitli felsefi ve teolojik konular tartışılmaktadır. Eser, Solomon b. Gabirol’a karşı yüksek eleştiriler içermekte ve İbn Sînâ’dan güçlü bir etkilenme göstermektedir. Yahudilik ve felsefenin aynı olduğunu iddia eden filozof esere Aristoteles’in metafizik, fizik ve psikoloji kavramlarını

açıklayarak başlamaktadır. Bu kavramları felsefi olarak açıkladıktan sonra kavramların işaret ettiğini düşündüğü kutsal metin ayetlerini alıntılarlamaktadır. Daha sonra bunları Tanrı'nın varlığı, birliği, ilâhi nitelikler, Tanrı'nın eylemleri, peygamberlik ve Tanrı'yı yaratıklara benzetmelerin alegorik yorumu konularının açıklanması için kullanmıştır. Eser, etik konuların kısa bir tartışması ile sona ermektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Hymann, "Philosophy", s. 81-84; Johnson, *a.g.e.*, s. 668-669; Ginsbury-Cutler, *a.g.e.*, s. 174.

SONUÇ

Haçlı Seferleri, tarih sahnesinde belirgin bir yer edinmiş önemli olaylardan biridir. Bu seferlerin Türk-İslâm coğrafyası ile Avrupa arasındaki etkileri günümüze kadar süren birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Selçuklular'ın Bizans'ın gücünü zayıflatıp Anadolu'yu ele geçirmesi ve Bizans'ın doğrudan yanı başına kadar ilerleyerek tehdit etmesi Haçlı Seferleri öncesi dönemde en sık vurgulanan konulardan biriydi. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun çökmesi halinde Avrupa'nın kaderinin felâketleşeceği düşüncesini besliyordu. Bundan dolayı olaylar dinî motiflerle süslenerek genellikle Hristiyanlığın geleceği ile Doğulu din kardeşlerin sözde Türk-Müslüman zulmü altında bulunması ve kutsal mekânların kurtarılması bağlamında ele alınıyordu. Zira Ortaçağ Avrupa'sında din büyük bir itici güç olarak öne çıkmaktaydı. Papanın, siyasî ve ekonomik hedeflerini gizleyip insanların manevi duygularını harekete geçirmesiyle başlayan Haçlı Seferleri sadece ilan edilen hedefleri değil Yahudileri de derinden etkilemiştir.

Haçlı Seferleri dönemi Yahudilere karşı gerçekleştirilen şiddet eylemlerinin önemli bir safhasını oluşturmaktadır. Hz. İsa'nın muhaliflerine karşı başlatılan bu seferlerin sadece Müslümanları değil aynı zamanda Yahudi topluluklarını da içermesi tarihsel perspektiften bakıldığında dinî motivasyonun potansiyel tehlikelerini ortaya koymaktadır. Bilhassa manevi duyguların doruk noktasına ulaştığı I. Haçlı Seferi'nin hemen öncesinde Haçlı birliklerinden bazıları, Müslümanlardan evvel yakın çevrelerindeki Yahudilere saldırmış ve dinî hassasiyetin radikal bir şiddetle sonuçlanabileceğini göstermiştir. Doğu'ya hareket eden disiplinli Haçlı ordularının ise Avrupa'da yaşayan Yahudileri finansal açıdan kullanmaları haricinde bu topluluklara karşı gerçekleştirdikleri herhangi bir saldırıya dâir belirgin örnek bulunmamaktadır. Avrupa'daki antisemitist saldırılar daha çok disiplinsiz ve başboş Haçlı birlikleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Köln, Mainz, Worms şehirleri başta olmak üzere Ren Nehri çevresinde bulunan diğer şehirlerde yaşayan Yahudilere yönelik kitlesel katliamlar uygulanmıştır. Yahudi yerleşim yerlerini kuşatan Haçlılar ayrıca onların mallarına da el koymuşlardır.

Seferler sırasında gerçekleşen bir başka Yahudi karşıtı şiddet olayı Haçlıların Kudüs'ü ele geçirdiği anda meydana gelmiştir. Haçlılar, şehre giriş yaptıktan sonra Müslümanlarla beraber kentin savunmasına dâhil olan Yahudileri de öldürmüşlerdir. Bu olayın dönemin birkaç önemli kaynağı tarafından belgelenmiş olması, Kudüs'teki Yahudilerin neredeyse tamamen yok edildiğini göstermektedir. Haçlılar, Kudüs dışında diğer şehirlerde ikâmet eden Yahudileri de Müslümanlarla beraber hedef almışlardır. Katliamdan sağ kurtulabilen Yahudilerin çoğunluğu bölgeyi terk ederek İslâm yönetimi altındaki başka kentlere yerleşmişlerdir.

Haçlı krallıklarının yönetimi altında Yahudilerin varlığı sınırlı olmasına rağmen tespit edilebilmiştir. Bilhassa sahil şehirlerinde yoğunlaşan topluluk, genellikle kumaş boyacılığı ve cam işçiliğiyle meşgul olup belirli bir vergi ödemeyi kabul ederek Haçlı yönetimindeki şehirlerde yaşamışlardır. Önceden ticarete önemli bir konumda bulunan Yahudiler Haçlı Seferleri döneminde Müslüman ve Doğulu Hristiyanlarla beraber ticarî alandan çekilmek zorunda bırakılırken, onların pozisyonunu Venedik ve Ceneviz gibi Batı Avrupalılar almıştır.

Halkın Haçlı Seferi ile başlayıp I. Haçlı Seferi ile devam eden Yahudi katliamları sonraki Haçlı Seferlerinde de devam etmiştir. II. Haçlı Seferinde Haçlılar Ren Nehri boyunca ilerlerken yerel Yahudi topluluklarına şiddet uygulayıp onları zorla vaftiz etmeye çalışmışlardır. III. Haçlı Seferi ile devam eden süreçte Fransa Kralı Philippe Augustus, 1181 yılındaki taç giyme merasiminden sonra sinagoglardaki Yahudilerin tutuklanması ve mülklerinin yağmalanması emrini vermiştir. Yine Yahudiler, 1189'da I. Richard'ın taç giyme töreni sırasında hedef alınmışlardır. 1190'da York şehrinde büyük çaplı antisemitist olaylar sonucunda ise Yahudi nüfusu tamamen öldürülmüştür. III. Haçlı Seferi sonrasındaki dönemde Yahudi karşıtı saldırıların devam ettiği ancak önceki antisemitizm örneklerine kıyasla yeterince belgelenmediği veya kaynaklarda yer almadığı kabul edilmektedir. IV. Haçlı Seferinde Yahudilerin akıbeti hakkında pek bilgi bulunmasa da şehirde yaşayan Yahudi mahallesinin ateşe verildiği kayıtlara geçmiştir. Haçlı ruhunun zamanla azalmasının ardından XII. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan anti-Yahudi iftiralar Haçlı Seferleri etkisinin yerini almaya başlamıştır.

Haçlı Seferleri sırasında Yahudi toplulukları finansal açıdan da büyük kayıplar yaşamıştır. Haçlılar, Yahudilerin sahip oldukları zenginliklere göz dikmiş ve bu durum onların mal varlıklarına el konularak ekonomik anlamda sömürülmeleri ile

sonuçlanmıştır. Bu dönem Yahudi cemaatlerinin kolektif hafızasında önemli izler bırakmıştır. Zorla Hristiyanlaştırma girişimleri ve şiddet içeren uygulamalar, Yahudilerin tarih boyunca yaşadığı travmatik anıları oluşturmuştur. Seferler sırasında zulüm ve katliam tehlikesi nedeniyle birçok Yahudi ailesi ve topluluğu evlerini ve yaşadıkları bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu durum onların farklı bölgelere göç etmelerine veya sürgün edilmelerine yol açmıştır. Söz konusu göçler Yahudi diasporasının oluşumuna ve yayılmasına katkı sağlamıştır. Dinî ve kültürel yaşantıları etkilenen Yahudiler kendi kimliklerini koruma ve dinî pratiklerini sürdürme konusunda zorluklar yaşamıştır. Aynı zamanda bu dönemde yapılanlar Yahudi kültüründe ve edebiyatında trajik bir temayı pekiştirmiştir.

Yahudiler, seferler sonrasında toplum içinde daha güvensiz bir konumda bulunmuşlardır. Birçok yerde Yahudi toplulukları diğer topluluklardan izole edilerek dışlanmıştır. Ayrıca onlara karşı var olan önyargılar ve hoşgörüsüzlük artarak devam etmiştir. Dönemin etkileri Yahudi tarihinde ve kolektif hafızasında hâlâ önemli bir yer tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Kaynaklar

Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987.

Adémar de Chabannes, *Chronicon Aquitanicum et Francicum*, ed. Alphonse Picard, *Chronique*, Paris 1897.

Ahbâr Mecmua, İsp. çev. Emilio Lafuente Y. Alcantara, *Ajbar Machmuâ*, Madrid 1867.

Ahimaaz ben Paltiel, *Megillat Ahima'az*, İng. çev. Marcus Salzman, *The Chronicle of Ahimaaz*, New York 1924.

Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, *Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington, I, New York 2016.

_____, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participant*, New Jersey 1921.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2021.

Anonim Süryani Vekayinamesi, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006.

Bericht des Eleasar bar Juda, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, Alm. çev. S. Baer, II, Berlin 1892.

Chronicon Domini Walteri de Hemingburgh, II. ed. Hans Claude Hamilton, London 1849.

Ekkehard of Aura, *Hierosolymita*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921.

Eski Zulümlerin Anlatısı ya da Mainz Anonim Kroniği, Türk. çev. Alpaslan Pata, *Rhineland Katliamları*, Ankara 2020.

Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, İng. çev. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, New Jersey 1921.

_____, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. İlcan Bihter Barlas, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, İstanbul 2009.

Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum, çev. Ergin Ayan, *Anonim Haçlı Tarihi*, İstanbul 2013.

Gregory of Tours, *Historiae Francorum*, ed. James T. Shotwell, İng. çev. Ernest Brehaut, *History of the Franks*, New York 1916.

Guglielmo da Padova, *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. Friedrich Eduard Schneegans, Halle 1898.

Guibert de Nogent, *Histoire De Sa Vie*, ed. Georges Bourgin, Paris 1907.

Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001.

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbbâ*, nşr., Rıza Nizar, Beyrut 1978.

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Türk. çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2008.

İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Orientaux*, III, Paris 1872.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, *İslam Tarihi*, X-XI, İstanbul 1991.

İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015.

_____, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, İng. çev. H.A.R. Gibb, London 1932.

İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hükemâ*, nşr., Julius Lippert, Leipzig 1903.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Terzi, İstanbul 1985.

Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Ankara 1995.

_____, *Niketas Khoniates'in Historia'sı: Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2006.

Raymond Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, İng. çev. John Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968.

Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, İng. çev. Luke Owen Pike, London 1858.

Richard of Devizes, *Cronicon Richardi Divisensis De Tempore Regis Richardi Primi*, İng. çev. *The Chronicle of Richard of Devizes of the Time of King King Richard the First*, ed. John T. Appleby, New York 1963.

Sefer Zekhirah or The Book of Remembrance of Rabbi Ephraim of Bonn, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Haboken 1977.

Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1994.

The Chronicle of Solomon Bar Simson, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Haboken 1977.

The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade, İng. çev. Bernard S. Bachrach-David S. Bachrach, Great Britain 2005.

The Lengthy Hebrew First Crusade Chronicle (L), İng. çev. Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987.

The Narrative of the Old Persecutions or Mainz Anonymous, İng. çev. Shlomo Eidelberg, *The Jews and The Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Hoboken 1977.

The Short and Truncated Hebrew First Crusade Chronicle (S), İng. çev. Robert Chazan, *European Jewry and The First Crusade*, Berkeley 1987.

Thomas of Monmouth, *Vita et Passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*, İng. çev. Augustus Jessopp-Montague Rhodes James, *The Life and Miracles of St. William of Norwich by Thomas of Monmouth*, Cambridge 1896.

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2013.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019⁴.

Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2016.

_____, *Haçlı Kroniği II: Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar*, çev. Ergin Ayan, Ankara 2018.

William of Malmesbury, *Gesta Regvm Anglorvm*, İng. çev. R.A.B. Mynors, *The History of the English Kings*, I, Oxford 1998.

William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum, Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II. and Richard I.*, I, ed. Richard Howlett, London 1884.

_____, *Historia Rerum Anglicarum*, London 1920.

2. Araştırma Eserleri

Abrahams, B. L, “The Expulsion of the Jews from England in 1920”, *The Jewish Quarterly Review*, VII/1 (1894).

Abulafia, David, *Büyük Deniz: Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2012.

Adam, Baki, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi*, ed. Baki Adam, Ankara 2015.

_____, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2002.

Adams, George Burton, *The History of England from the Norman Conquest to the Death of John*, New York 1905.

Agibalova, Ye-Donskoy, G., *Ortaçağ Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer, İstanbul 2017.

Altan, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, LXV/243 (2001).

_____, “İkinci Haçlı Seferi ve Selçuklular”, *Türkler Ansiklopedisi*, VI.

_____, *İkinci Haçlı Seferi*, Ankara 2003.

Altmann, Alexander, “Astrology”, *Encyclopaedia Judaica*, II.

Ansbacher, B. Mordechai-Daemmig, Larissa, “Speyer”, *Encyclopaedia Judaica*, XIX.

“Anti-Semitism”, *The New Encyclopedia of Judaism*, ed. Geoffrey Wigoder.

Araz, Ömer Faruk, “Yeni Ahit’te ve Kur’an-ı Kerim’deki Yahudilere Yöneltilen Eleştirilerin Analizi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, VII/2, (2021).

Arçın, Şeyma Ay, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, İstanbul 2016.

“Ariusçuluk”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, II.

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul 2017.

Armstrong, Karen, *Tanrı’nın Tarihi*, İstanbul 2019⁷.

Arslantaş, Nuh, *Abbasîler ve Fatımîler Döneminde Yahudiler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 2007.

_____, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, İstanbul 2016.

_____, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İstanbul 2009.

_____, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İstanbul 2008.

Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014.

- _____, *The First Crusade A New History*, London 2005.
- Ashtor, Eliyahu, “Spain”, *Encyclopaedia Judaica*, XIX.
- _____, “Ibn Jumay”, *Encyclopaedia Judaica*, IX.
- Attali, Jacques, *1492*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1999.
- _____, *Yahudiler, Dünya ve Para*, çev. Berna Günen, İstanbul 2014³.
- Ausubel, Nathan, *Pictorial History of the Jewish People: From Bible Times To Our Own Day Throughout The World*, New York 1984.
- Avneri, Zvi, “Worms”, *Encyclopaedia Judaica*, XX.
- “Av Ha-Rahamim”, *The New Encyclopedia of Judaism*, ed. Geoffrey Wigoder.
- Bacon, Roger, *Compendium Studii Philosophiae*, ed. J. S. Brewer, London 1859.
- Barker, Ernest, *The Crusades*, London 1949.
- Bauer, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, İstanbul 2014.
- Bayraktar, Mehmet, *Üç Dinin Tarihi: Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*, İstanbul 2016.
- Beer, Arthur, “Astronomy”, *Encyclopaedia Judaica*, II.
- Beinart, Haim, Yom Tov, “Murviedro”, *Encyclopaedia Judaica*, XIV.
- _____, “The Jews in Spain”, *The Jewish World: History and Culture of the Jewish People*, ed. Harry N. Abrams, New York 1986.
- Benbassa, Esther, *The Jews of France*, New Jersey 2001.
- Benyakar, İsrail-Siliki, Yuda, *Türkçe-İbranice İbranice-Türkçe Sözlük*, Israel 2011.
- Berry, Virginia G., “The Second Crusade”, *A History of the Crusades*, I.
- Besalel, Yusuf, “Alaha”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, I.
- _____, “Bet Amikdaş”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, I.
- _____, “Karaim”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.
- _____, “Kenaan”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.
- _____, “Nagid”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.
- _____, “Pesah”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.
- _____, “Piyutim”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.
- _____, “Samiriler”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Sinay Dağı”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Sukot”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.

- _____, “Şabat”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Şavuot”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Yaakov”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Yahudi Dinine Geçmek”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, “Yisrael”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, III.
- _____, *Yahudi Tarihi: Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 Dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail İlişkileri*, İstanbul 2000.
- _____, *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*, İstanbul 2021.
- Bilge, Mustafa L., “Halîl”, *DİA*, XV.
- Blackwell, Amy Hackney, *Lent, Yom Kippur and Other Atonement Days*, New York 2009.
- Blau, Joshua, “Menahem Ben Jacob”, *Encyclopaedia Judaica*, XIV.
- Blech, Rabi Benjamin, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2004.
- Blumenkranz, Bernhard, “Amulo”, *Encyclopedia Judaica*, II.
- _____, “France”, *Encyclopaedia Judaica*, VII.
- Borgeaud, Philippe, *Dinler Tarihinde Başlangıçlar*, çev. Adnan Kâhiloğulları, Ankara 2008.
- Bradbury, Scott, “The Jews of Spain”, *The Cambridge History of Judaism*, IV, ed. Steven T. Katz, Cambridge 2008.
- Brand, P., “Jews and the Law in England 1275-1290”, *The English Historical Review*, CXV/464 (2000).
- Brann, Marcus, “Aachen”, *Germania Judaica*, I.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz Mekân ve Tarih*, çev. Necati Erkurt, İstanbul 1990.
- Brenner, Michael, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul 2011.
- Brewer, Ebenezer Cobham, *The Historic Notebook: With an Appendix of Battles*, Philadelphia 1891.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, İstanbul 2013.
- Carlebach, Alexander, “Cologne”, *Encyclopaedia Judaica*, V.
- Castiglioni, Vittore, “Italy”, *The Jewish Encyclopedia*, VII.

- Chambers, Robert, *History of the Jews in England*, Toronto 1846.
- Chazan, Robert, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987.
- _____, *Medieval Jewry in Northern France; A Political and Social History*, London 1973.
- _____, *The Jews of Medieval Western Christendom*, New York 2006.
- Church, Alfred John, *Kudüs'ün Yıkılışı Yahudi-Roma Savaşları*, çev. Elif Bulanalp, İstanbul 2018.
- Clari, Robert de, *İstanbul'ın Zaptı*, çev. Beynün Akyavaş, Ankara 1994.
- Cleve, Thomas C. van, "The Crusade of Frederick II", *A History of the Crusades*, II.
- Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2013.
- Conner, Kevin J., *The Temple of Solomon*, Portland 1988.
- Constable, Olivia Remie, "Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou-Roy Parviz Mottahedeh, Washington 2001.
- Coogan, M., *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in its Context*, New York 2009.
- Crump, William D., *Encyclopedia of Easter Celebrations Worldwide*, North Carolina 2021.
- Çağrı, Mustafa, "Ebü'l Berekât el-Bağdâdî", *DİA*, X.
- Dan, Joseph, "Kalonymus", *Encyclopaedia Judaica*, XI.
- Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul 2005.
- Demirkent, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995.
- _____, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35 (1994).
- _____, "Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri* (26-27 Mayıs 1997), İstanbul Üniversitesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998.
- _____, "Haçlılar", *DİA*, XIV.
- _____, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- _____, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 2013.

Develi, Metin, “Yahudi Karşıtlığı-Antisemitizm: Kısa Tarihçesi ve Günümüze Yansımaları”, *Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı (8-10 Kasım, İzmir 2019)*, ed. M. Mustafa Kulu-Mustafa Öksüz.

Diakov, V.-Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce, I, Ankara 1987³.

Dictionary of Christianity, ed. J. C. Cooper, London 1996.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi: İlkel Dinler, Çoktanrıci Dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm, I.

Dirimtekin, Feridun, *Haçlı Seferlerde İnönü ve Eskişehir Meydan Muharebeleri*, İstanbul 1946.

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Murâbaha”, *DİA*, XXXI.

Duncalf, Frederic, “The Councils of Piacenza and Clermont”, *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton-Marshall W. Baldwin, Philadelphia 1958.

Durmaz, Sayime, *Haçlılar ve Doğu Hristiyanlığı: XI-XIII. Yüzyıllar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2004.

_____, “Yüksek Ortaçağ’da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ’nın Savaşı”, *SBED*, I/1 (2011).

Efrati, Natan, “Parnas”, *Encyclopaedia Judaica*, XV.

Encyclopedia of Jewish History: Events and Eras of the Jewish People, ed. Joseph Alpher, New York 1986.

Erdoğan, Ömer, *Yahudilik Tarihi*, İstanbul 2010.

Erer, Raşid, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, İstanbul 1993.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devleti’nde Yahudiler*, Ankara 2000.

Firestone, Reuven, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim’in-Avraam’ın Çocukları*, çev. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal, İstanbul 2004.

Fudeman, Kirsten A., “France”, *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, ed. Judith R. Baskin, New York 2011.

Gay, Ruth, *The Jews of Germany*, New Haven and London 1992.

Gerber, Jane S., *The Jews of Spain; A History of the Sephardic Experience*, New York 1992.

“Germany”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder.

Gidal, Nachum Tim, *Jews in Germany: From Roman Times to the Weimar Republic*, Köln 1998.

- Gillingham, John, "Richard I the Lionheart", *The Crusades An Encyclopedia*, IV.
- Ginsbury, Philip-Cutler, Raphael, *The Phases of Jewish History*, New York 2005.
- Goff, Jacques Le, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Ankara 2015.
- Goitein, S. D., "Evidence on the Muslim Poll Tax from Non-Muslim Sources: A Geniza Study", *The Legacy of Islamic Antisemitism: From Sacred Texts to Solemn History*, ed. Andrew G. Bostom, New York 2008.
- _____, "Contemporary Letters on the Capture of Jerusalem by the Crusaders" *Journal of Jewish Studies*, III/4 (1952).
- _____, "From the Mediterranean to India: Documents on the Trade to India, South Arabia, and East Africa from the Eleventh and Twelfth Centuries", *Speculum*, XXIX/2 (1954).
- _____, "The Unity of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages", *Studia Islamica*, 12 (1960).
- _____, *Letters of Medieval Jewish Traders*, New Jersey 1973.
- _____, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, İstanbul 2004.
- _____, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I, Los Angeles 1999.
- _____, "The Jews Under Islam", *The Jewish World: History and Culture of the Jewish People*, New York 1986.
- Golb, Norman, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, New York 1998.
- Goldstein, Bernard B., "The Medieval Hebrew Tradition in Astronomy", *JAOS*, LXXXV/2 (1965).
- Gökkır, Necmettin, "Kur'an Dilinde Ehl-i Kitab Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır, Ankara 2010.
- Graetz, Heinrich, *History of the Jews*, III, Philadelphia 1967.
- Grayzel, Solomon, *A History of the Jews*, New York 1968.
- Groepler, Eva, *Anti Semitizm Antikçağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999.
- _____, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999.
- Grossman, A., "The Jews in Byzantium and Medieval Europe", *The Jewish World: History and Culture of the Jewish People*, New York 1986.

- Güleryüz, Naim A., *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, İstanbul 2012.
- Güner, Yasemin, *Ortaçağ Avrupasında Yahudi Göçleri ve Yahudi Kültürü*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2007.
- Gürkan, Salime Leyla, “İbrânîler”, *DİA*, EK-I².
- _____, “Yahudi”, *DİA*, XLIII.
- _____, “Yahudilik”, *DİA*, XLIII.
- _____, *Yahudilik*, İstanbul 2012.
- Habermann, Abraham Meir, “Poetry”, *Encyclopaedia Judaica*, XVI.
- Harman, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *DİA*, XXI.
- _____, “İsrâil”, *DİA*, XXIII.
- _____, “Kudüs”, *DİA*, XXVI.
- _____, “On Emir”, *DİA*, XXXIII.
- _____, “Yahudilik”, *DİA*, XLIII.
- Harton, David Harrison, *Anti-Jewish Polemics in Carolingian Gaul: The Campaigns of Agobard and Amulo Against the Jews of Lyons*, Western Michigan University Ortaçağ Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kalamazoo 1995.
- “Hasdai İbn Shaprut”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Geoffrey Wigoder-Cecil Roth.
- Heyd, William, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Ankara 2000.
- Holmes, Urban Tignor, “Life Among the Europeans in Palestine and Syria after 1095”, *A History of the Crusades*, IV, ed. Harry W. Hazard-Kenneth M. Setten, Wisconsin 1977.
- Holt, P. M., *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999.
- Holz, Avraham, *The Holy City: Jews on Jerusalem*, Norton 1970.
- Hoppe, Leslie J., *The Holy City: Jerusalem in the Theology of the Old Testament*, Minnesota 2000.
- Huscroft, Richard, *Expulsion: England's Jewish Solution*, Gloucestershire 2006.
- Hyman, Arthur, “Philosophy”, *Encyclopaedia Judaica*, XVI.
- “İbn Ezra”, *Encyclopaedia Judaica*, IX.
- İnce, Müslüm, *Yahudilik Tarihi: Yahudilik, Yahudilik Mezhepleri, İsrailoğulları, Hz. Süleyman ve Kabala'nın Sırrı*, Ankara 2016.

Jacobs, J., *Jews of Angevin England*, London 1893.

Jacoby, David, “The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of Their Evolution”, *Jewish Reception of Greek Bible Versions*, ed. Nicholas de Lange-Julia G. Krivoruchko-Cameron Boyd-Taylor, Tübingen 2009.

Jeudwine, J. W.- L. L. B.-F. R. Hist, *The Foundations os Society and the Land*, Canada 2001.

Johnson, Edgar N., “The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI”, *A History of the Crusades*, II, ed. Kenneth M. Setton, London 1969.

Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, İstanbul 2000.

Kaleli, Emrullah, “Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa’da Antisemitizm”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (2013).

Kanar, Mehmet, “Kur’an Kıssaları Bağlamında Yahudi (İsrail) Tarihi”, *Kur’an’da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul 2019.

Karakuş, Nadir, “Haçlı Seferlerinde Mücevher ve Ticareti”, *İhya*, VIII/2 (2022).

Katar, Mehmet, “Paskalya”, *DİA*, XXXIV.

Kayserling, Meyer, “Spain”, *The Jewish Encyclopedia*, XI.

Kırpık, Güray, “Haçlıların Balkanlardaki Faaliyetleri ve Tesirleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 39 (2009).

_____, *Doğunun ve Batının Gözünde Haçlılar*, İstanbul 2009.

Kindler, Arie, “Shekel”, *Encyclopaedia Judaica*, XVIII.

Kisch, Guido, *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, New York 1970.

Koca, Salim, “Haçlı Seferleri Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir”, *Akademik Barış*, X/20 (2017).

Koestler, Arthur, *The Thirteenth Tribe*, çev. Belkıs Dışbudak, İstanbul 2006.

Kotan, Necati, *Türk ve İslam Âlemine Karşı Haçlı Seferleri*, Adana 1974.

Kunkel, W., *An Introduction to Roman Legal and Constitutional History*, Oxford 1966.

Kurt, Ali Osman, “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 (2006).

Küçük, Abdurrahman, “Ahid”, *DİA*, I.

_____, “Ahid Sandığı”, *DİA*, I.

_____, “Arz-ı Mev’ûd”, *DİA*, III.

Lange, Nicholas De, “Konstantinopolis Yahudileri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, V, ed. Coşkun Yılmaz-Feridun Emecen-Yunus Uğur-Tuncay Başoğlu-Coşkun Çakır-Mehmet İpşirli, İstanbul 2015.

Lemaire, Andre, “The United Monarchy-Saul, David and Solomon”, *Ancient Israel from Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. Hershel Shanks, Washington DC 1999.

Lévi, İsrail, “France”, *The Jewish Encyclopedia*, V.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kolay, Ankara 2003.

Madden, Thomas F., *The New Concise History of the Crusades*, Oxford 2005.

Maier, Christoph T., “Crusade Propaganda and Attacks Against Jews in the Late Twelfth and Thirteenth Centuries”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)* Ankara 1999.

“Mainz”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder.

Martin, Thomas R., *Eski Yunan*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara 2012.

“Masada”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder.

Mayer, Hans Eberhard, *The Crusades*, London 1972.

Mcneill, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara 2001⁶.

Melton, Gordon, *Religious Celebrations: An Encyclopedia of Holidays, Festivals, Solemn Observances, and Spiritual Commemorations*, II, Santa Barbara 2011.

Mendenhall, George E., *Antik İsrail’in İnancı ve Tarihi: Kitâb-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*, çev. Mia Pelin Özdoğru, İstanbul 2016.

Michaud, Joseph Francois, *The History of the Crusades*, I, çev. W. Robson, London 1852.

Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul 2012.

“Midraşim”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II.

Milano, Attilio, “İtaly”, *Encyclopaedia Judaica*, X.

“Moratorium”, *The New International Encyclopaedia*, ed. Daniel Coit Gilman-Harry Thurston Peck-Frank Moore Colby, XIII.

Morrisson, Cecile, *Haçlılar*, çev. Nermin Acar, Ankara 2005.

Mundill, R. R., “The Jewish Entries from the Patent Rolls 1272-1292”, *Jewish Historical Studies*, XXXII (1990-1992).

Muntner, Suesmann, “Medicine”, *Encyclopaedia Judaica*, XIII.

- Nomiku, H. A., *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul 1997.
- Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi*, çev. L. Ece Sakar, İstanbul 2013².
- Ochser, Schulim, “Pater Synagogae”, *The Jewish Encyclopedia*, IX.
- Oldenburg, Wilbrand von, *Filistin ve Küçük Asya’ya Seyahat*, İzmir 2000.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2011⁷.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul 2000.
- Özaydın, Abdülkerim, “I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular’ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İctimâî Şartların Rolü”, *USAD*, V/1 (2016).
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, XI.
- _____, *Endülüs Müslümanları*, Ankara 2021.
- Palmer, Robert E. A., *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge 1970.
- Payne, Robert, *The Crusades A History*, London 1998.
- Pearl, Elizabeth, *Anglia Judaica or A History of the Jews in England*, London 1990.
- Perchenet, Annie, *Histoire Des Juifs de France*, Paris 1988.
- Peters, F. E., *Jerusalem: The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, New Jersey 1985.
- Phillips, Jonathan, “Latin East 1098-1291”, *The Oxford History of the Crusades*, ed. Jonathan Riley-Smith, Oxford 1999.
- _____, *The Crusades*, New York 2014.
- _____, *The Second Crusade*, New Haven 2010.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2005.
- Polat, İbrahim Ethem, “Doğu ve Batı Kaynaklarında Haçlı Seferleri’nde Yaşanan İnsanlık İhlalleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 5 (2008).
- Prawer, Joshua, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1988.
- _____, *The World of the Crusaders*, London 1972.
- Rappaport, Uriel, “Archisynagogos”, *Encyclopaedia Judaica*, II.
- Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*, ed. Albert Dresdner-Julius Aronius-Ludwig Lewinski, Berlin 1902.
- Richard, Jean, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Özge Özdemir, İstanbul 2022.

Rigg, J. M., “The Jews of England in the Thirteenth Century”, *The Jewish Quarterly Review*, XV/1 (1902).

Rogers, James E. Thorold, *Six Centuries of Work and Wages the History of English Labour*, Canada 2001.

Roth, Cecil, “England”, *Encyclopaedia Judaica*, VI.

_____, “Gregory”, *Encyclopaedia Judaica*, VIII.

_____, *A History of the Jews in England*, Great Britain 1941.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-II-III, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2008².

Rutgers, Leonard V., “Department of Late Antique Studies”, *The Cambridge History of Judaism*, IV, ed. Steven T. Katz, Cambridge 2008.

Saenz, Angel-Badillos, “Judah Halevi”, *Encyclopaedia Judaica*, XI.

“Samiriye”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, XVII.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002.

Sarna, Nuhum M., “Abraham”, *Encyclopaedia judaica*, I.

Schwarzfuchs, Simon R., “Crusades”, *Encyclopaedia Judaica*, V.

_____, “Spain”, *Encyclopaedia Judaica*, XIX.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset Teşkilât ve Kültür*, Ankara 2000³.

Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, XII.

Shakak, İsrail, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul 2002.

Sharon, Moshe Sevilla, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981.

_____, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul 1992.

Sinanoğlu, Mustafa, “Sînâ”, *DİA*, XXXVII.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, “Bizans İmparatorluğu’nda Yahudiler”, *History Studies*, VII/2 (2015).

Smith, Jonathan Riley, *Haçlılar Kimlerdi*, çev. Berna Kılınçer, İstanbul 2005.

_____, *The First Crusade and The Idea of Crusading*, Philadelphia 1986.

_____, “The First Crusade and the Persecution of the Jews”, *Studies in Church History*, ed. W. J. Shields, XXI, Oxford 1984.

“Spain”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth- Geoffrey Wigoder.

- Sperber, Daniel, “Money Changers”, *Encyclopaedia Judaica*, XIV.
- Stern, Menahem, “Fiscus Judaicus”, *Encyclopaedia Judaica*, VII.
- Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Beirut 1968.
- Stiebel, Guy D., “Masada”, *Encyclopaedia Judaica*, XIII.
- Stow, Kenneth R., *Alienated Minority*, London 1992.
- Strayer, Joseph R., “The Crusade of Louis IX”, *A History of the Crusades*, II.
- Strong, James, *Interlinear Greek-English New Testament: Numerically Coded to Strong’s Exhaustive Concordance*, Michigan 1981.
- Sutton, Joseph A. D., *Aleppo Chronicles: The Story of the Unique Sephardeem of the Ancient Near East in Their Own Words*, New York 1988.
- Swartz, Merlin, “İslam’ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları’ndaki Yahudilerin Durumu”, çev. Levent Öztürk, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001).
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Haç”, *DİA*, XIV.
- Şeşen, Ramazan, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbi*, İstanbul 2016.
- Taitz, Emily, *The Jews of Medieval France*, London 1994.
- Tanyu, Hikmet, “Ağlama Duvarı”, *DİA*, I.
- Taşpınar, İsmail, “Sâm”, *DİA*, XXXVI.
- Tez, Zeki, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, Ankara 2001.
- The Statutes of the Realm*, I, London 1965.
- Tokalak, İsmail, *Yahudiliğin Kökenleri ve Küresel Gücü*, İstanbul 2014.
- Tout, T. F., *Edward the First*, London 1909.
- Tozzini, Sandra, “Legal Discrimination Against Italian Jews: From the Romans to the Unification of Italy”, *The Most Ancient of Minorities: The Jews of Italy*, ed. Stanislao G. Pugliese, London 2002.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013.
- Turan, Şerafettin, “Levant”, *DİA*, XXVII.
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993².
- Tyerman, Christopher, *The Crusades*, New York 2009.
- “Ur”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, XIX.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008.

_____, *Haçlı Hikâyeleri*, İstanbul 2017.

_____, “Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri”, *Belleten*, LXXIII/297 (2019).

_____, “Kudüs Haçlı Krallığı’nda Kilise-Devlet İlişkisi (1099-1187)”, *Orta Çağ’da Din ve Devlet*, ed. Ayşe Atıcı Arayancan, İstanbul 2019.

Weinryb, Bernard Dov-Daemmig, Larissa, “Mainz”, *Encyclopaedia Judaica*, XIII.

Wells, H. G., *Kısa Dünya Tarihi*, çev. Ziya İshan, İstanbul 1962².

Wiesenberg, Ephraim Jehudah, “Sivan”, *Encyclopaedia Judaica*, XVIII.

Wigoder, Geoffrey, “Abraham Bar Hiyya”, *Encyclopaedia Judaica*, I.

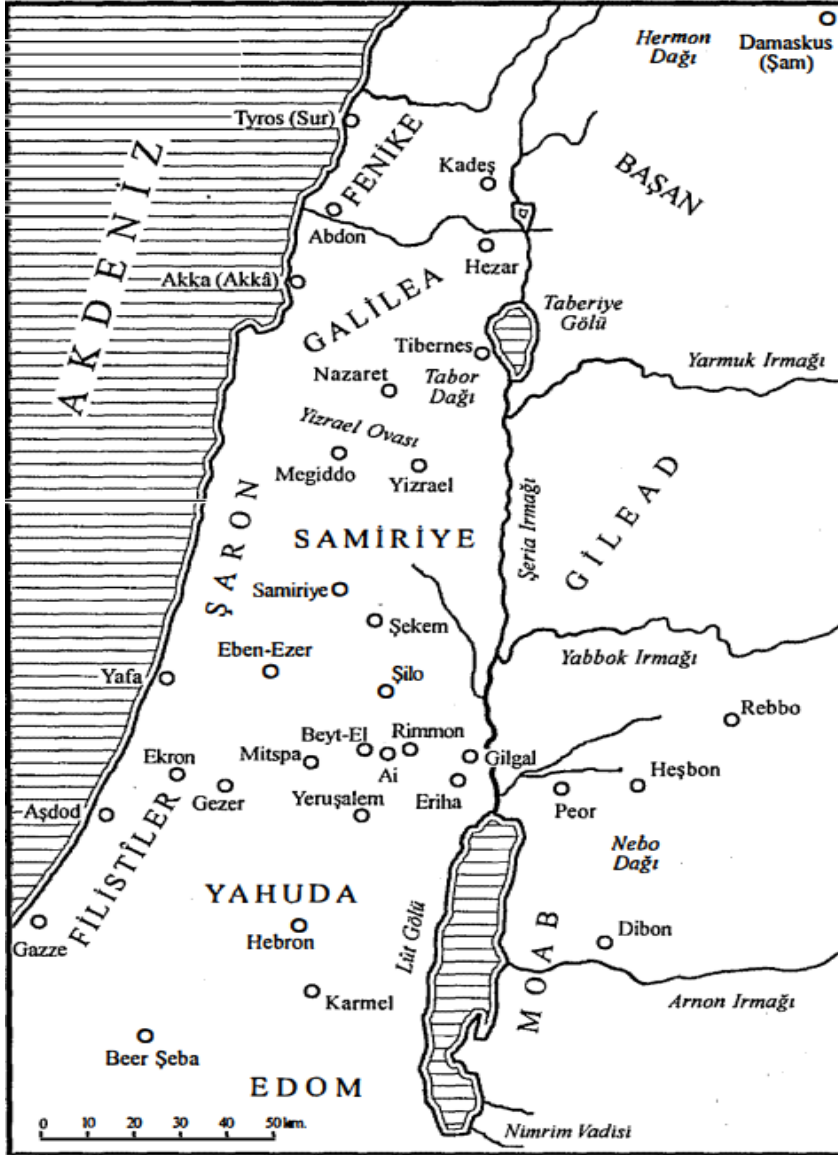
Vlavianos, Sotirios A., “Great Week”, *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, I.

“Worms”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder.

“Yeshivah”, *The New Standard Jewish Encyclopedia*, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder.

Yıldız, Şevket, “Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa’ya Geçişinde Oynadıkları Rol”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2009).

EKLER

EK I: Kenan (Eski Ahit Dönemi).⁴⁰⁸

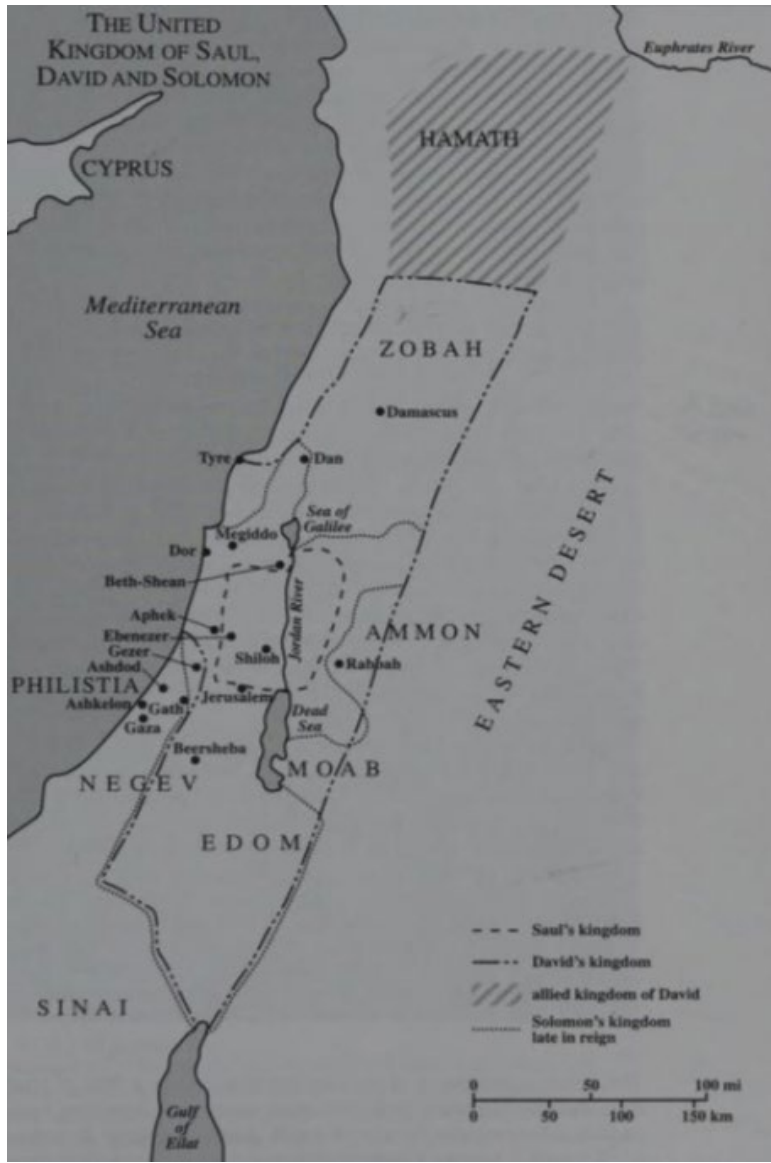
⁴⁰⁸ Örs, *a.g.e.*, s. 12.

EK II: Sina Dağı.

EK III: Hz. Dâvûd tarafından Ahid Sandığı'nın Kudüs'e taşınmasını betimleyen bir yağlı boya tablo (Anonim 1525).

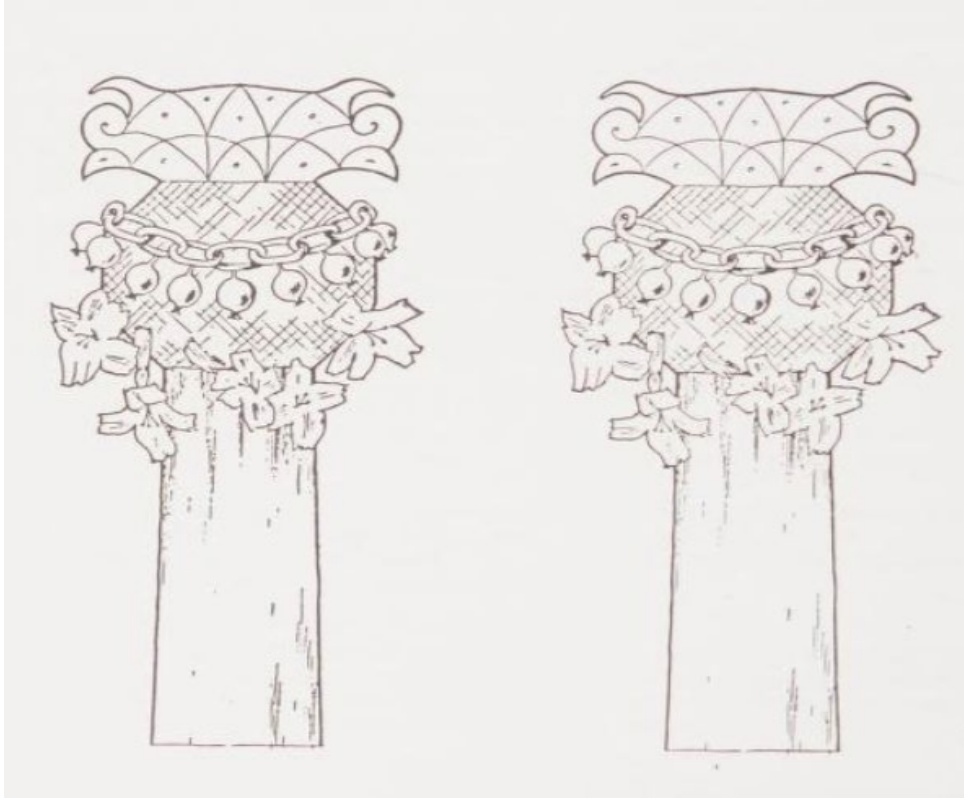

EK IV: Saul, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın birleşik krallığı.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ Andre Lemaire, "The United Monarchy-Saul, David and Solomon", *Ancient Israel from Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. Hershel Shanks, Washington DC 1999, s. 95.

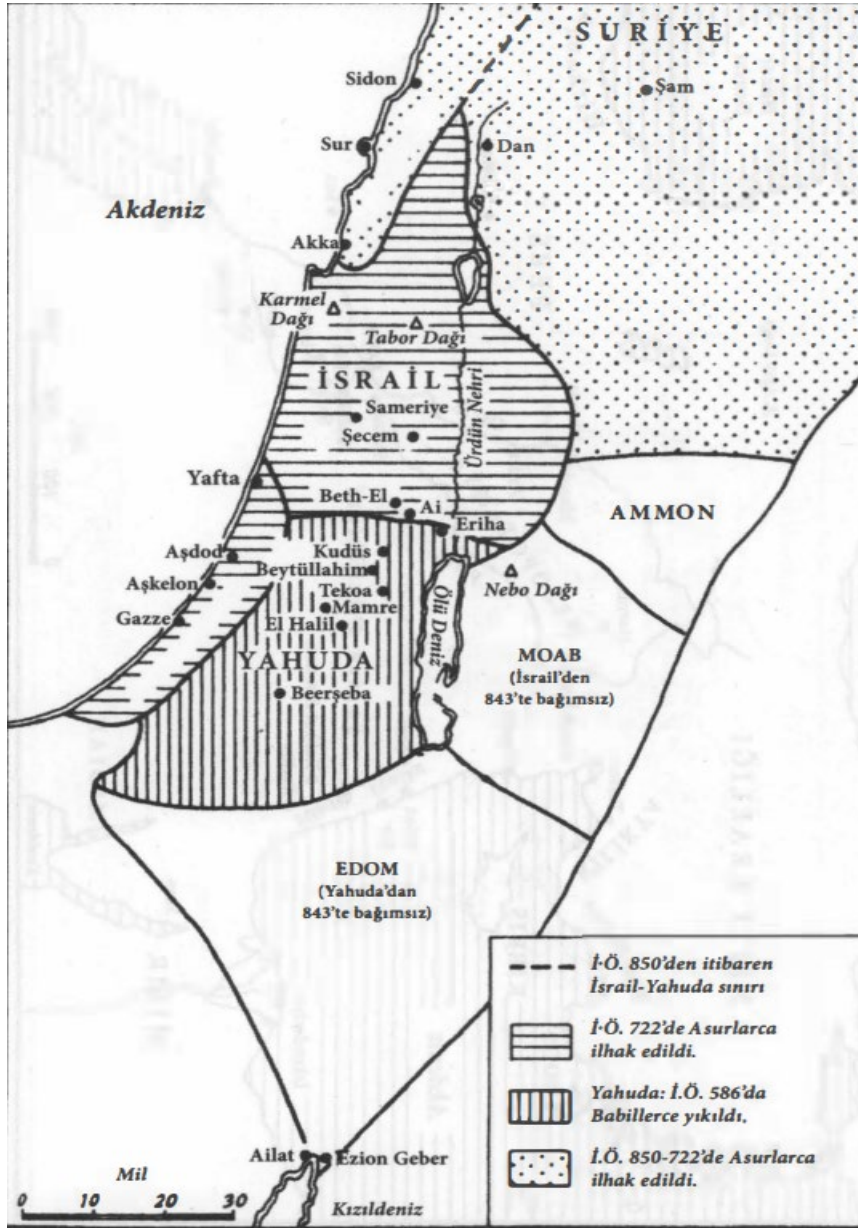

EK V: Süleyman Tapınağı modeli (Hamburg Müzesi).

EK VI: Süleyman Tapınağı sütunlarının tasviri.⁴¹⁰

⁴¹⁰ Kevin J. Conner, *The Temple of Solomon*, Portland 1988, s. 130.

EK VII: MÖ 722-586 İsrail ve Yahuda Krallıkları.⁴¹¹

⁴¹¹ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul 2019⁷, s. 9.

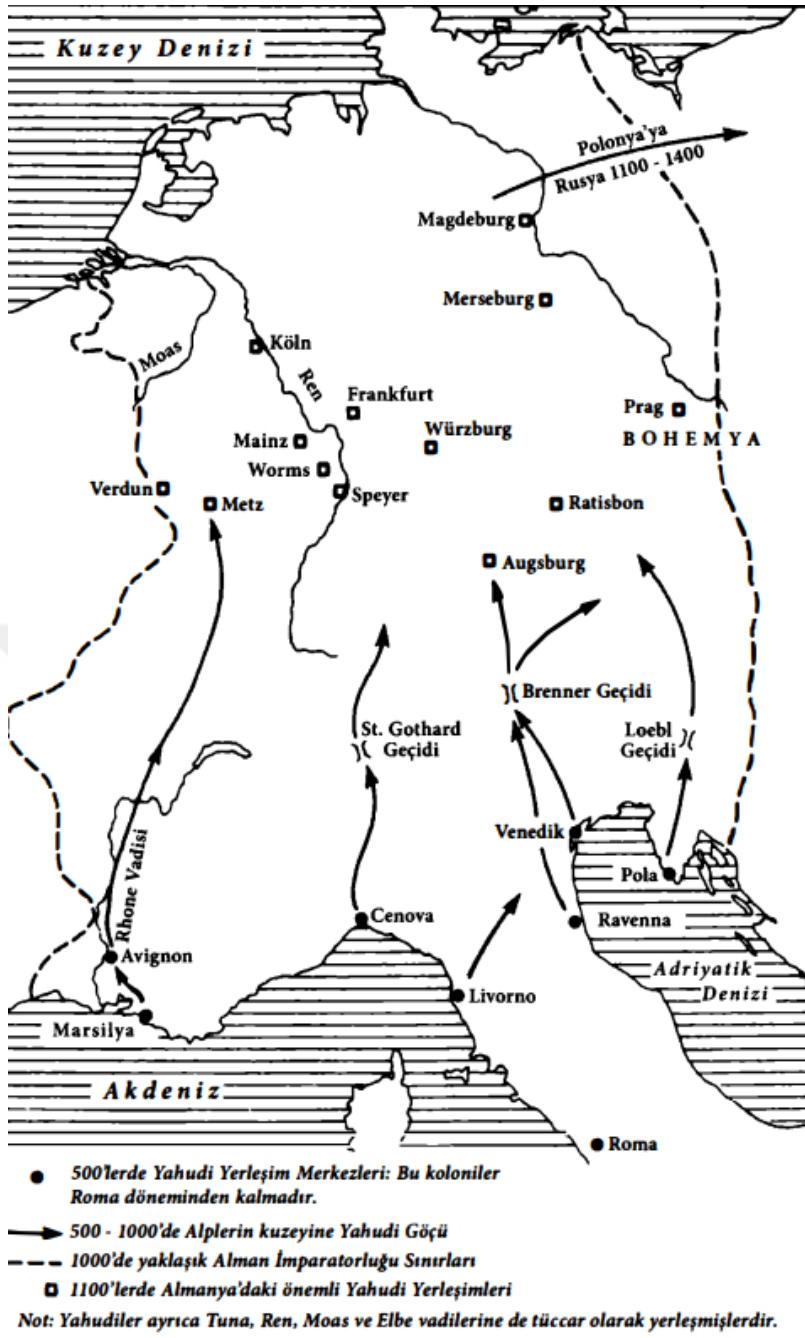
EK VIII: Makabi İsyanı tasviri (Gustave Dore 1865).

EK IX: Massada Tepesi.

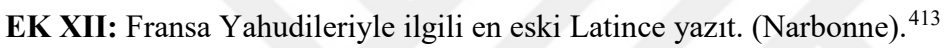

EK X: Titus Zafer Takı.

EK XI: 500-1100 yılları arası Fransa ve Almanya'daki Yahudi yerleşimleri.⁴¹²

⁴¹² Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s. 15.

⁴¹³ Ausubel, *a.g.e.*, s. 114.

EK XVI: Worms Sinagogu (Almanya 1034).

EK XVII: Palmiye yaprakları arasında yedi kollu şamdanı gösteren kandil. (Trier IV. yüzyıl).⁴¹⁶

⁴¹⁶ Gay, *a.g.e.*, s. 6.

EK XVIII: Kalıntılar arasında Yahudi mahallesinin de bulunduğu Roma yerleşimi kazıları (Köln).

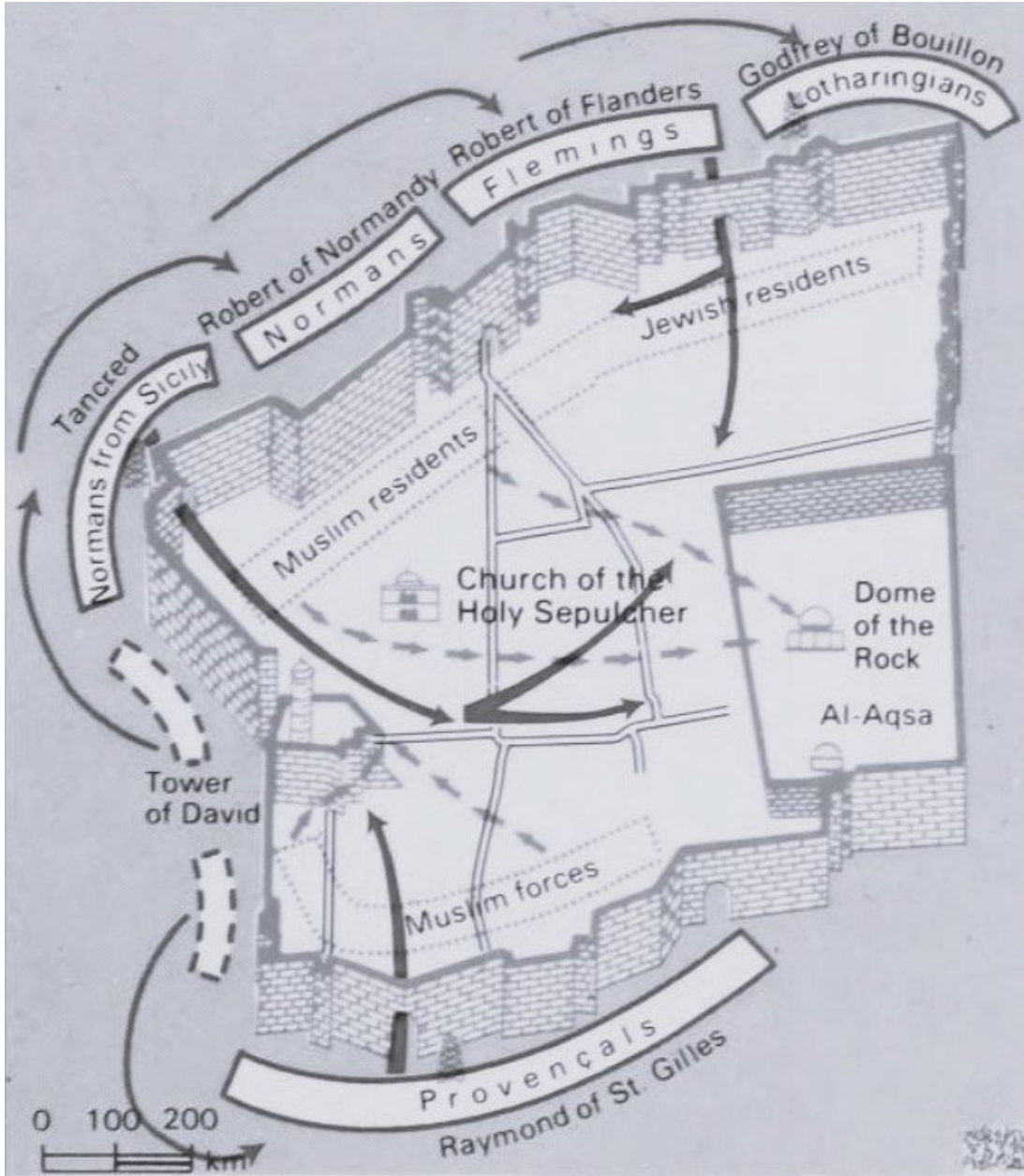

EK XX: İkinci Haçlı Seferi'nin ilk kurbanlarından olan Yahudi bir kadının mezar taşı.⁴¹⁸

EK XXI: Clifford Kulesi.

⁴¹⁸ Eidelberg, *a.g.e.*, s. 126.

EK XXII: Kudüs'ün Haçlılar tarafından kuşatılması.⁴¹⁹

⁴¹⁹ *Encyclopedia of Jewish History: Events and Eras of the Jewish People*, s. 75.

EK XXIII: Haçlılar ve Müslümanlar arasındaki savaşın tasviri.

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul’da tamamladı. 2012-2018 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde lisans; 2018-2021 yılları arasında Anadolu Üniversitesi Fotoğrafçılık ve Kameramanlık bölümünde ön lisans eğitimi aldı. 2020 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. Prof. Dr. Aydın USTA danışmanlığında yüksek lisans tez çalışmasını sürdürdü.

